

Jog

történeti szemle

2019
1. szám

BUDAPEST · DEBRECEN · GYŐR · MISKOLC · PÉCS · SZEGED

A TARTALOMBÓL

Szemelvények a magyar jegybanki szabályozás második világháború utáni történetéből

Élelmezéstörténet és az élelmiszerjog kialakulásának történeti vázlata

Magyar államélet a XIX. században.
A centralisták és a municipalisták vitája

A történelmi emlékezet az 1920. évi I. törvénycikk indokolásában

Ki a gentry?
Concha Győző a magyar rendiségről és a hazai nemesség társadalmi átalakulásáról

A büntetőjogi és a magánjogi felelősség szétválása a magyar jogtörténetben

Adalékok a „kóbor cigány” kérdés rendezéséhez

Eötvös József

TARTALOM

TANULMÁNYOK

LENTNER Csaba – Szemelvények a magyar jegybanki szabályozás második világháború utáni történetéből a kétszintű bankrendszer megszüntetésétől a kétszintű bankrendszer visszaállításáig	1
TÉGLÁ SINÉ KOVÁCS Júlia – Élelmiszertörténet és az élelmiszerjog kialakulásának történeti vázlata	8
NAGY J. Endre – Magyar államélet a XIX. században. A centralisták és a municipalisták vitája	18
MŰHELY	
VASAS Tamás – Ki a gentry? Concha Győző a magyar rendiségről és a hazai nemesség társadalmi átalakulásáról a XIX. század második felében	26
MIREISZ Tímea – A büntetőjogi és a magánjogi felelősség szétválásának áttekintése a magyar jogtörténetben I.	35
DISPUTA	
HOLLÓSI Gábor – A történelmi emlékezet az 1920. évi I. törvénycikk indokolásában	40
FORRÁS	
Adalékok a „kóbor cigány” kérdés rendezéséhez. A m. kir. belügyminiszternek 15.001/1916. eln. számú rendelete a kóbor cigányok tartózkodási helyeinek kijelöléséről – HAJNÁ CZKY Tamás	46
KÖNYVEKRŐL	
HORVÁTH József – „Az általam megkért hiteles tanúk előtt következő végső rendelkezésemet tészem...” Jobbágy-parasztok végrendeletei Szentes mezővárosban. Homoki-Nagy Mária könyvéről	53
ORDASI Ágnes – Közjegyzők Délvidéken. Rokolya Gábor könyvéről	57
DOMANICZKY Endre – A magyar közegészségügyi közigazgatás intézményrendszere (1867–1914). Pálvölgyi Balázs könyvéről	60
HÍREK	
E SZÁMUNK SZERZŐI	64

A címlapon:

Eötvös József 1813–1871 (Bildarchiv Austria)

Jog

történeti szemle

Nemzetközi szerkesztőbizottság:

Dr. Wilhelm Brauner (Bécs), Dr. Izsák Lajos (a szerkesztőbizottság elnöke), Dr. Peeter Järvelaid (Tallinn), Dr. Günter Jerouschek (Jéna), Dr. Srđan Šarkić (Újvidék), Dr. Kurt Seelmann (Bázel), Dr. Erik Štenpien (Kassa), Dr. Martin Löhnig (Regensburg)

Szerkesztőség: Dr. Barna Attila, Dr. Béli Gábor, Dr. Homoki-Nagy Mária, Dr. Koncz Ibolya, Dr. Máthé Gábor, Dr. Mezey Barna, Dr. Révész T. Mihály, Dr. Stipta István, Dr. Szabó Béla, Dr. Szabó István

Főszerkesztő: Dr. Mezey Barna
Szerkesztő: Bódiné dr. Beliznai Kinga

A szerkesztőség címe: 1053 Budapest, Egyetem tér 1–3., II. em. 211. Tel./fax: 411-6518
ISSN 0237-7284

Kiadja a Debreceni Egyetem Jogtörténeti Tanszéke, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszéke, a Károli Gáspár Református Egyetem Jogtörténeti–Jogelméleti Intézete, a Miskolci Egyetem Jogtörténeti Tanszéke, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Állam- és Közigazgatás-történeti Tanszéke, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jogtörténeti Tanszéke, a Pécsi Tudományegyetem Jogtörténeti Tanszéke, a Széchenyi István Egyetem Jogtörténeti Tanszéke, a Szegei Tudományegyetem Magyar Jogtörténeti Tanszéke

Felelős kiadó: Dr. Mezey Barna
Kiadói munkálatok: Gondolat Kiadó

A magyar bankrendszer két ellentétes vetületű rendszertani változáson ment keresztül 1947 és 1987 között. A második világháborút követően a politikai viszonyok átrendeződése a teljes bankrendszer államosításába torkollott, majd a kereskedelmi bankok Magyar Nemzeti Bankba történő integrálására került sor, amely a szocializmus korszakának megfelelően az egyszintű bankrendszert jelentette. A magyar gazdaságtörténet fontos eseményeként értékelhető, hogy 1987-től már újra a kétszintű bankrendszer érvényesül.

A tanulmány ezeknek az évtizedeknek fontosabb jegybankszabályozási és gazdasági körülményeit veszi górcső alá. A közel fél évszázados történelmi periódus pikantériája, hogy ez alatt Magyarországon – hasonlóan más kelet-közép-európai országokhoz – fel kellett számolni, majd újra kellett építeni a kapitalizmust, benne a központi bank szabályozási mechanizmusait, kormányzati fiskális politikától független pozícióit. A történelmi visszatekintésből adódó konzekvencia, hogy a tervgazdasági rendszer egészében, de különösen az 1956-os és az 1968-as politikai-gazdasági „új hullámnak”, majd az 1980-as évek végétől elindult gazdasági rendszerváltozásnak a jegybanki szabályozás és működés már előre „megágyazott”, folyamatos korrekciója hozzájárult a gazdaság fejlődéséhez, még ha a gazdaságpolitikai reformok számos esetben elvetéltek is.

I. A kétszintű bankrendszer felszámolása és az azt követő időszak

A második világháború befejezését követően kialakult hatalmi térben Magyarország szovjet érdekbefolyási övezetté vált. 1945. március 17-én az Ideiglenes Nemzeti Kormány 600/1945. M. E. számú rendeletével – amelyet az Ideiglenes Nemzetgyűlés az 1945. évi VI. tv. becikkelyezésével kodifikált – határozott a földosztásról. A kommunista erőkoncentráció részeként gazdasági csúciszerv célzattal hozták létre a *Gazdasági Főtanácsot* már 1945 decemberében, amely speciális kormányzati szerv volt.² 1946-ban államosították a szénbányákat (1946. évi XIII. törvény) és a legnagyobb nehézipari vállalatokat. 1948. március 25-én állami tulajdonba vették a száz főnél több alkalmazottat foglalkoztató gyárakat és üzemeket is.

Már közvetlenül a háború befejezése után kezdetét vette az állami beavatkozás erősödése. „Az alapelvek gyakorlati érvényesülését az államosítások, a földreform, a stabilizáció és a gazdaság újjáépítését szolgáló hároméves állami gazdasági terv fémjelzte.”³ Kiemelt jelentőségű lett az államháztartás rendbetétele, a bankok állami felügyelet alá vonása, illetve a forint mint nemzeti fizetőeszköz 1946. augusztus 1-jével történt bevezetése. A szovjet befolyási övezet részeként, a szovjet tervgazdaság rendszertani elemeinek átvételével való működés egyenes következménye lett a pénzügyi és bankrendszer olyan vetületű átalakítása, amely lehetővé tette a pénzforgalom és hitelfolyamatok központi áttekintését és koordinációját.

A gazdasági uniformizálás jegyében, a kompetitív és szabadon működő piac helyett a kommunista dominancia alatt

Lentner Csaba

Szemelvények a magyar jegybanki szabályozás második világháború utáni történetéből a kétszintű bankrendszer megszüntetésétől a kétszintű bankrendszer visszaállításáig¹

álló politikai vezetés a tervgazdálkodás bevezetését határozta el. 1947. június 11-én a kormány létrehozta az *Országos Tervhivatalt*. Ennek a szervezetnek a feladata volt az 1947 és 1949 közötti időszak újjáépítési programjának a koordinálása. Mivel ekkorra az államosítások következtében az állami szektor egyre nagyobb teret kapott a gazdasági életben, a Tervhivatal évekre és vállalati szintre lebontva határozta meg és csoportosította a feladatokat és az erőforrásokat.

Magyarország gazdasága tehát határozott tervgazdasági irányt vett az 1947-es politikai fordulat⁴ után, amelyben a bankrendszernek a gazdaságban betöltött szerepét a központosított gazdaságirányítás igényeihez való igazodás határozta meg.⁵

A bankrendszer nem gazdaságorientáló tényező, hanem a népgazdasági tervek érvényesítését „kíséítő” intézmény lett, a népgazdasági tervek megvalósításának operatív eszköze, tekintettel arra, hogy a pénzügyi és hitelviszonyok, gazdaságossági szempontok a szocializmusban nem játszottak elsődleges szerepet.⁶ Feladata volt a szocialista bankrendszernek, hogy elősegítse a piacon lévő áru- és pénzmennyiség népgazdasági szintű és ágazati egyensúlyát. A pénzkibocsátás, a hitelteremtés, hiteleltetés, devizagazdálkodás módja a gazdasági vezetés igényei szerint történt. A szocialista bankszervezet a népgazdaság fejlődésének fontos jelzőrendszerévé, a pénzforgalmon keresztül történő ellenőrzés fontos eszközévé vált az egy-pártrendszer irányítása alatt működő állam kezében, vagyis a szocializmusban a bankrendszer az államapparátus, a központi intézményrendszer része lett, lényegében nem is kormány, hanem végső soron pártpolitikai irányítás alatt állt, a kommunista egypártrendszer igényeinek, sajátosságainak megfelelően. A bankrendszer alapvető része a központi állami bank, amely mellett korlátozott számban speciális, szakosított állami pénzügyintézetek működtek.⁷

A második világháború előtt működő kereskedelmi bankok államosításra, a Magyar Nemzeti Bankba beolvasztásra kerültek. 1947-ben tehát felszámolták a régi, hagyományos kétszintű bankrendszert, s a Magyar Nemzeti Bank jegybank funkciója mellett – főkhálózatot kiépítve – kereskedelmi bankként is működött. A tradicionálisan meghatározó bankok is állami tulajdonba kerültek, és egy-egy speciális terület finanszírozásának a biztosítására rendelték őket. Így lett a Magyar Általános Hitelbankból *Beruházási Bank*, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankból *Külkereskedelmi Bank*. A fejlett és kiterjedt hálózattal rendelkező vidéki hitelintézetek összevonásával hozták létre az *Országos Takarékpénztárt* 1949-ben.

Az 1947. december 4-én hatályba lépett 1947. évi XXX. törvény kimondta a Magyar Nemzeti Bank és a Pénzügyintézeti Központ I. kúriájába tartozó bankok magyar tulajdonú részvényeinek államosítását. Ennek következményeként megteremtődtek a pénzforgalom és a hitelnyújtás központi irányításának és felügyeletének feltételei, az egyszintű bankrendszer kialakítása.

Az államosított bankok irányítását 1947 végétől az *Állami Bankok Intéző Bizottsága* vette át, és megfogalmazta a bankrendszer átalakításának tervét. Eszerint a jegybank továbbfejlesztésével létre kell hozni egy olyan központi állami bankot, amelyet sajátos feladatkörű pénzügyintézetek vennének körül. Meg kell kezdeni a vidéki bankpiac racionalizálását, a kisebb pénzügyintézetek összevonását és a főkhálózat felülvizsgálatát. A tervezetet 1948 januárjában a Magyar Kommunista Párt Bankszervező Bizottsága, majd a Politikai Bizottsága is jóváhagyta.⁸

A központi bank alapszabályának módosításáról 1947. december 30-án döntött a Gazdasági Főtanács. Ennek keretében elkészült a 20/1948. Korm. rend., amely újrászabályozta a részvényesi jogok gyakorlását. Létrehozták a jegybank Főtanácsát, amely elnökből és 14 tagból állt, akiket a Minisztertanács nevezett ki. A végrehajtó bizottság pedig az elnökből és a Főtanács négy tagjából állt. A jegybank ellenőrzését a pénzügyminiszteren keresztül a kormány gyakorolta. A Magyar Nemzeti Bank így állami tulajdonban és állami felügyelet alatt működött.

Botos János megítélése szerint a központi bank önállóságának korlátozásából eredő gondok elsősorban nem az államosításból, hanem abból származtak, hogy a jegybank fokozatosan elvesztette a fiskális politikától való függetlenségét.⁹ A parlamenti jóváhagyást követően 1948. május 25-én hirdették ki az 1948. évi XXXII. törvényt, amely a Magyar Nemzeti Bank alapszabályában leírtak szerinti módosítást tartalmazta. Az alapszabály újabb módosítására 1948. december 7-én került sor az 1948. évi XLV. törvénnyel, amely szerint a jegybank a Főtanács által jóváhagyott mértékig betétállománya terhére a törvényhatóságoknak, a városoknak és a községeknek a leszámítolási és a kölcsönüzletág keretében rövid lejáratú hitelt nyújthasson. E túl rövid futamidejű kölcsönökkel bővült a forgalomban lévő bankjegyek fedezetébe beszámítható eszközök köre.¹⁰

A kereskedelmi hitelek folyósítását (a hitelek elosztását) a központi bank apparátusa végezte, azonban – elsődlegesen – nem nyereségességi, megtérülési szempontok

alapján, hanem a népgazdasági terv teljesítéséhez szükséges mértékben és módon. Magyarországon a kétszintű bankrendszer visszaállításáig, vagyis 1987-ig ez a centralizált bankrendszer működött.¹¹

Az 1950 és 1956 között hatályos szabályozás¹² alapján a jegybank a bankjegyek és érmék forgalomba hozatalára, az állami szervek, közüzemi intézmények és vállalatok részére kizárólagos joggal történő számlavezetésre, a *Népgazdasági Tanács*, illetve a pénzügyminiszter által megállapított elvek szerinti módon és keretben történő hitelnyújtásra, a valuta értékállóságának biztosítására és a tervszerű devizagazdálkodás lebonyolítására kapott felhatalmazást.

Nagy Imre miniszterelnök nevéhez köthető „új szakasz” politikájának előtérbe kerülésével 1953-ban döntés született, miszerint a Magyar Nemzeti Bank vezérigazgatójának és helyettesének, továbbá igazgatósági tagjainak kinevezése minisztertanácsi hatáskörbe tartozzon, amely a jegybank önállóságának visszaállítása felé tett jelképes (és eléggé sajtóságos) lépés volt.¹³ 1954-ben a pénzügyminisztériumi, tehát a közvetlen fiskális irányítás alóli eltávolodás következő állomása az volt, hogy a jegybank önállóan¹⁴ készíthette el a hitel- és pénztári terveket, a minisztertanácsi előterjesztéseket, a feladatkörét érintő pénzügyminisztériumi utasításokat. Az előterjesztés rögzítette, hogy a pénzügyintézetek önálló jogi személyek, ennek megfelelően a jövőben önálló gazdasági elszámolással dolgoznak, felügyeletüket a pénzügyminiszter látja el. A minisztertanács 2052/17/1954. M. T. számú határozata szentesítette a változásokat, továbbá kimondta, hogy a Magyar Nemzeti Bank utasítást csak a pénzügyminiszter-től fogadhat el.¹⁵

Az 1956. októberi forradalom előtti szellemi-politikai pezsgésben¹⁶ hatályba lépő új törvényerejű rendelet¹⁷ az elszámolási betétszámla vezetésére kötelezettek körét kiterjesztette a szövetkezetekre, vagyis az ebben az időben alakuló mezőgazdasági termelő- és ipari szövetkezetekre,¹⁸ továbbá a megszűnő Népgazdasági Tanács helyébe a Minisztertanácsot rendelte mint a hitelezési elveket és kereteket megállapító hatóságot.¹⁹

A szovjet típusú tervgazdasági rendszer kötöttségein enyhíteni szándékozó, 1968 elején hatályba lépett új gazdasági mechanizmus²⁰ egyik előszeleként értékelhető 1967 végén kihirdetett törvényerejű rendelet,²¹ amely a jegybank feladatköreit még szofisztikáltabban, a tervgazdasági rendszer keretein belül, de a piaci elemek erősebb érvényesítésének célzatával bővítette ki. A jogszabályi meghatározás szerint a Magyar Nemzeti Bank a Magyar Népköztársaság jegybankja, a népgazdaság központi bankja, a szocialista hitelrendszer és devizagazdálkodás központi szerve, továbbá általános hatáskörű devizahatóság.²²

A kötött, szovjet típusú tervgazdasági rendszert folytató magyar gazdaságban a piaci reformok az 1950-es évek közepén, majd az 1960-as évek közepétől, később az 1980-as évek elejétől folyamatosan, sőt egyre határozottabban jelentek meg.²³ A tervgazdaság kötöttségein a pénz-, piaci és árviszonyok fokozottabb érvényesítésével próbáltak enyhíteni, amelyben a Magyar Nemzeti Bank

katalizátor szerepet töltött be. Az 1980-as évek elejétől, a szocialista tervgazdasági rendszer belső erőforrásainak végleges kimerülésétől, majd az egyszintű magyar bankrendszer kétszintűvé alakításával²⁴ a piacgazdaság irányába történő elmozdulás visszafordíthatatlanná vált, amelyben a jegybanki monetáris szabályozás létrejötté stratégiai jelentőségű.²⁵ A kereskedelmi bankok monetáris politikai eszközökkel történő irányítása, a bankok szintjén pedig a kereskedelmi hitelezés a piaci viszonyok létrejöttét nagyban segítette.

A jegybankot feladatkörében már pénzmennyiség-szabályozással, a népgazdasági tervek kialakításában és végrehajtásában, valamint a gazdaságirányítással kapcsolatos döntések, jogszabályok²⁶ előkészítésében is hatáskörrel ruházták fel 1987-től.²⁷ A Minisztertanács által megállapított pénz- és hitelpolitika végrehajtásának felelőssége mellett új elem, ugyancsak 1987-től, a pénz- és hitelpolitikai elgondolások kidolgozásának előírása. Az 1987. január 1-jétől „újraéledő” kétszintű bankrendszer kereskedelmi bankjai (a második szint) irányába további jegybanki feladat a kötelező előírások megtétele a kereskedelmi banktevékenységgel kapcsolatban és annak ellenőrzési jogosultsága, illetve az újraalakuló kereskedelmi bankok számláinak vezetése.²⁸

II. A bankrendszer meghatározó gazdasági jegyei a szocialista tervgazdaságban

A tervgazdaság és egyik eszköze, az állami pénzügyi rendszer működtetési módja a Magyar Népköztársaság Alkotmányának részét képezte. Az 1936. évi szovjet alkotmány mintájára kidolgozott „szocialista alkotmány” 1949. augusztus 20-án lépett hatályba (1949. évi XX. törvény). Rögzítette, hogy a Magyar Népköztársaság gazdasági életét állami népgazdasági terv határozza meg. Az államhatalom a társadalmi tulajdonban lévő vállalatokra, így az állami tulajdonba került bankrendszerre is támaszkodik.

A tervgazdaságon belüli állami pénzügyekről az 1979. évi II. törvény rendelkezett.²⁹ A kerettörvény szerint a Magyar Népköztársaság pénzügyi rendszere a fejlett szocialista társadalom építését szolgálja, segítve azt, hogy a népgazdaság tervszerűen, kiegyensúlyozottan fejlődjön, a termelés, a forgalom, a fogyasztás és a felhasználás rendszeresen bővüljön, a gazdaság szerkezete folyamatosan korszerűsödjön.

Az állami tulajdonban álló bankrendszert a tervszerű újratermelési folyamat eszközének tartották, illetve később, az indirekt mechanizmusok előtérbe kerülésével, az újratermelés pénzügyi eszközökkel történő befolyásolása katalizátorának. A bankrendszer a pénzkibocsátási, hitel-látási, pénzforgalom-lebonyolítási és devizagazdálkodási funkciói gyakorlásán keresztül áttekintést biztosított az ország pénzügyi helyzetéről, és ezzel együtt a gazdasági folyamatok alakulásáról.

Az államosításokat követően megtörtént a pénzgazdálkodás átszervezése. Ennek keretében megvalósult a vál-

latatok kötelező egyszámlavezetése, vállalati pénzügyi tervkészítési kötelezettség és ennek jegybanki ellenőrzési jogosultsága. A tervgazdasági struktúrában a bankrendszer tehát a népgazdaság fejlődésének fontos jelzőrendszere, a pénzen keresztül történő ellenőrzés fontos eszközévé vált. Az adott korban a szocialista országok bankrendszere, így a magyar is, központosított, egységes és szakosított volt. A központosítás a jegybank átfogó funkcióiban³⁰ jutott kifejezésre. Bizonyos műveleteket csak a központi bank végezhetett. Az egységesség jegyében minden bank egységes alapelvek (a szocialista tervgazdaság követelményei) szerint végezhetette a tevékenységét. A szakosítás elvének érvényesítése azt jelentette, hogy a bankrendszer különböző pénzügyi, speciális bankjai (lásd korábban) a népgazdaság kiemelt (beruházás, külkereskedelem) területeinek pénzügyeit látták el.

A bankrendszer közvetlen állami irányítás alatt állt. Működésének, hitelezési tevékenységének legfontosabb elemeit, elveit a népgazdasági terv külön fejezete – a *Hitelpolitikai Irányelvek* – rögzítette, amely tartalmazta a rövid, közép- és hosszú lejáratú hitelek nyújtásának alapvető elveit, fő irányait, általános feltételeit, továbbá a kamatpolitikai feltételeket, illetve az alkalmazandó preferenciákat és restriktciókat.

A *Hitelpolitikai Irányelvek* utalásokat fogalmaztak meg arra, hogy mely konkrét hitelcéllok, tevékenységek, ágazatok támogatása az elvárt, illetve milyen esetekben kell a banknak a hitelnyújtás feltételeit szigoritania vagy megtagadnia. A hitelezési irányelvekből és a paternalista rendszer logikájából fakadóan korlátozottan figyelembe vett vállalati hitelképességből kiindulva a bank a „szelektív” hitelpolitikai döntéseivel arra törekedett, hogy a hitellel mint pénzügyi szabályozó eszközzel elősegítse a piaci egyensúly kialakulását, illetve fenntartását. Korlátozza a piacon nem realizálható termelést, az inkurrens és immobil készletállomány létrejöttét, továbbá a kevésbé hatékony beruházások elindítását. A bank tehát végső soron arra törekedett, hogy pénzügyileg segítse megvalósítani a termelés és a fogyasztás összhangját.

A tervgazdaság hitelrendszere két alapvető típusban, a pénzteremtő és a pénzüjraelosztó hitelben öltött testet. A pénzteremtő hitel a pénz kibocsátásának és a pénzforgalom szabályozásának volt az eszköze. A jegybanki emisszió alapuló formának a forrása nem meglévő pénz volt, hanem a megtermelt és még fel nem használt termékek értéke alapján kibocsátott új pénzmennyiség, míg a pénzüjraelosztó hitel forrása a meglévő (már kibocsátott) pénz volt, vagyis a pénzüjraelosztó hiteltípus a már meglévő pénzeszközök (jobbára betétek) átengedése a hitelt igénylők számára, kamatfizetés ellenében. Az első esetben a jegybank mint kereskedelmi hitelnyújtási monopóliummal is rendelkező, míg a másodikban, mint klasszikus transzmissziós funkciót betöltő intézmény „viselkedik”.

A tervgazdaságban működő bankrendszerrel szemben alapvetően két követelmény érvényesült. Meg kellett felelnie a népgazdasági tervekben támasztott igényeknek (forrásbiztosítás), másrészt be kellett töltenie a kereslet és a kínálat operatív szabályozó szerepét. A tervgazdasági rendszer kudarcát és az azt „kiszolgáló” bankrend-

szer, jegybanki szabályozás meghaladottá válását végül is a tervgazdasági rendszerben meglévő alapproblémák váltották ki. Piaci árak alkalmazása híján, mind belföldi, mind külső KGST-piacokon a termelők és áttételesen az őket forrással ellátó bankok sem kaptak elégséges és hiteles információt a valóban „realizálható” termék kibocsátás és a gazdaságosság vonatkozásában. Így a népgazdasági tervek mentén szervezett termelés és az ennek részleges forrását biztosító hitelmechanizmusok belső feszültségeket okoztak. Az a körülmény, hogy a költségek nem játszottak elsődleges szerepet, így a termelés és az azt megfinanszírozó „ellátmányszerű” banki hitelezés pazarlóvá, egy idő után veszteségesé vált. A hatékonysági optimum sem a termelésben, sem az azt kiszolgálni hivatott bankrendszerben nem alakult ki. Egyre kevésbé volt meghatározható, hogy mit, kinek, milyen módszerekkel és áron termeljenek. Ezek hiányában a termelés valós szükségletektől elrugaszkodó jelleget öltött, egyidejűleg halmozódó kielégítetlen szükségleti tömeget (hiányt) okozott, amelynek erőltetett fenntartásával, illetve megoldatlanságával, az „elszálló” népgazdasági tervek érvényesítési szándékával társadalmi áldozatok, életszínvonal-romlás és társadalmi feszültségek keletkeztek.³¹ A tervgazdaság évtizedeken át tartó voluntarista szemlélete, az erőltetett iparosítás, a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálása az 1950-es években, majd az 1968-ban bevezetett gazdasági reformok meghiúsulása, a bérek és az árak központi szabályozása folyamatosan felemésztette a dolgozók többlettermelésbe vetett anyagi érdekltségét,³² ami egy idő után az állami szektorban érdektelenségbe, a termelés minőségi romlásába, nyugati árukkal összevetve versenyképtelenségbe csapott át.

A népgazdasági szinten rendszerspecifikussá váló romló munkateljesítmények és vállalati veszteségek áthidalására a politikai vezetés – a jegybankon keresztül – az 1970-es évektől külföldi hitelek felvételével avatkozott be, amelynek célja a termelés – egyre inkább – külföldi hitelekkel történő fenntartásán keresztül a lakosság életszínvonalának, és a paternalista szerepben tetszelgő állam szociális rendszerének fenntartása volt. A XIII. MSZMP-pártkongresszus idejére (1985) nyilvánvalóvá vált a tervgazdaság belső erőforrás tartalékainak kimerülése és a tervgazdasági rendszer megreformálhatatlansága. A piaci reformok sorában elsőként a kétszintű bankrendszer visszaállítására került sor (lásd előző fejezet vége), amely jól szolgálta a piacgazdaság kialakítását, az 1990-es politikai változásokig a gazdaság piaci irányultságának fejlesztését.

III. A kétszintű, majd „független” jegybank a piacgazdasági átmenetben. Az 1991-es jegybanktörvény szabályozási tartalma

A gazdaságirányítás rendszerének az 1960-as évek végén elkezdett reformja során már felmerült a bankrendszer átalakításának gondolata, ám érdemi lépés nem történt. 1984 áprilisában megszületett a politikai döntés is a kétszintű

bankrendszer visszaállítására.³³ Ennek első lépéseként a Magyar Nemzeti Bank 1985-ben létrehozta az *Általános Vállalkozási Bankot*. 1985 és 1986 folyamán létrejöttek az első vegyes tulajdonú pénzüzetek is, a *Citybank Budapest* és az *Unicbank*. Megtörténtek az első értékpapír-kibocsátások, egyre nagyobb mértékben nyert újra teret a kereskedelmi váltó. A politikai döntést követően a Magyar Nemzeti Bank keretében végzett kétéves előkészítő munka és egyéves szimuláció után 1987. január 1-jével formálisan is kétszintűvé vált a magyar bankrendszer.

A megalakított új kereskedelmi pénzüzetek azonban igen szűkösen mért tőkével jöttek létre, és emellett át kellett venniük a Magyar Nemzeti Bank által a vállalati és a szövetkezeti körnek korábban nyújtott – az 1990-es évek elején javarészt képtessé vált – hiteleket. Kezdetben el voltak zárva a lakossági ügyfelektől és a devizapiactól is. Fokozatosan vált csak lehetővé számukra valamennyi kereskedelmi banki tevékenységi kör gyakorlása. A kétszintűvé vált bankrendszer kezdeti lépéseivel párhuzamosan előbb a Pénzügyminisztérium keretében, majd önálló intézményként megalakult *Állami Bankfelügyelet* látta el az ellenőrzésüket.

A rendszerváltást kezdetétől jelentősen nőtt a hitelezés, megindult a GIRO-rendszer kialakítása, növekvő mértékben kerültek kibocsátásra a különböző értékpapírok. A gazdaság teljesítményének csökkenése, a rendszerváltás korát beárnyékoló transzformációs válság a hitelkihelyezések – az örökölt hitelek – hiányosságai, a nem eléggé átgondolt kormányzati döntések (például csódtörvény) következtében a bankok egy részének helyzete 1992–1993-ban megrendült, amely az állam részéről hitel- és adóskonszolidációs folyamatot váltott ki. A jegybank 1987-től már vállalati ügyfelekkel nem állt kapcsolatban, új szerepkörében a kereskedelmi bankok szabályozására összpontosított.

Az 1990. évi általános választásokat követően megalakult első szabadon választott parlament a jegybanki működés szabályait 1991-től már törvényi szinten szabályozta.³⁴ Elsődleges követelményként fogalmazódott meg a nemzeti fizetőeszköz stabilitásának, a belföldi fizetési rendszer működőképességének, továbbá a nemzetgazdaság belső és külső pénzügyi egyensúlyának biztosítása,³⁵ a tartós fejlődés és a nemzetközi integráció elősegítése. Új törvényi elem, hogy 1991-től a Magyar Nemzeti Bank csak az Országgyűlésnek tartozik beszámolósi kötelezettséggel.³⁶ A törvény preambulumban megfogalmazott általános elveket figyelembe véve, továbbá az alapvető feladatkörként meghatározott „nemzeti fizetőeszköz belső és külső vásárlóerejének védelme”³⁷ kitételel túl a jogszabály úgy rendelkezett, hogy a Magyar Nemzeti Bank a rendelkezésére álló monetáris politikai (pénz- és hitelpolitikai) eszközökkel támogassa a kormány gazdaságpolitikai programjának megvalósulását. Lényeges tehát, hogy a jegybank független intézménnyé vált, törvényi szabályozás alá került, és csak az Országgyűlésnek tartozik beszámolósi kötelezettséggel. A kormánytól való függetlenné nyilvánítása mellett szabad döntései szerint támogatja a kormányzati gazdaságpolitikát, aminek legfontosabb, talán leghatékonyabb

eszköze a refinanszírozási hitelműveletek végzése volt. A korabeli szabályozás a monetáris politika eszközeiként ugyan szélesebb kört jelöl meg, így például a pénzüntézetek kötelező jegybanki és likviditási tartalékainak szabályozását, árfolyamok és kamatok befolyásolását, illetve meghatározását, nyíltpiaci eszközök alkalmazását,³⁸ ám közvetlen, gyors nemzetgazdasági-vállalati hatások a refinanszírozási műveletek³⁹ körében az értékpapír (jobbára kereskedelmi váltó) rediszkontálással és refinanszírozási hitelek nyújtása révén érhetők el.

A Magyar Nemzeti Bank által biztosított refinanszírozási hitelekkel, amelyek a piaconál olcsóbbak és a piacon elérhető futamidejű hiteleknel hosszabb futamidejűek voltak, a jegybank célzottan és gyors hatást kiváltva tudta segíteni a kezdő vállalkozások működését, amelyek eleve forrásszegény helyzetben voltak.

A központi bank által biztosított Egzisztenciahitel, Start-hitelek⁴⁰, MRP-⁴¹ és MBO-⁴² kölcsönök az egyébként is piaci hátrányból induló tőke- és vállalkozóitapasztalat-hiányos kisvállalkozóknak, elavult termelőeszközökkel működő mezőgazdasági termelőknek a felzárkózás esélyét adták.⁴³ A jegybanki mezőgazdasági felvásárlási váltókeretek⁴⁴ biztosítása pedig a mezőgazdasági vállalkozások pénzgazdálkodásán könnyített. A hosszabb termelési ciklussal, így hosszabb megtérülési idővel, továbbá éghajlati, termőhelyi és más ágazati sajátosságokkal terhelt agrárviszonyok áthidalását zöldhitelek és tartós forgóalap-feltöltő⁴⁵ jegybanki refinanszírozó hitelek is segítették.

Az 1990 és az ezredforduló között három alkalommal cserélődő kormányok⁴⁶ gazdaságpolitikai irányultsága⁴⁷ és a gazdasági célok prioritássorrendje eltérő volt, sőt egy-egy cikluson belül sem voltak összehangoltak a gazdasági szabályozók, amelyek az induló vállalkozásokat tartósan és átfogóan segíthették volna.⁴⁸ A gazdaságpolitikai prioritások gyakori változása folytán a kormányzati gazdaságpolitikát segíteni igyekvő jegybank refinanszírozási gyakorlata egy idő után „működési csapdába” került. A refinanszírozási célterület gyakori változása, más szabályozókkal való összehangolatlansága csökkentette a jegybanki refinanszírozási eszközök érvényesülését.

Ezzel egyidejűleg európai uniós nyomásra felerősödött a piaci elemek fokozottabb érvényre juttatási szándéka, így a jegybank kormányzati gazdaságpolitikától történő még erősebb „eltávolítása” miatt a reálszektor jegybanki refinanszírozása 1995-re megszűnt, noha a piaci aktivizálódásba kezdő vállalkozásoknak még jó ideig szükségük lett volna jegybanki refinanszírozású, vagyis a piaconál alacsonyabb kamatozású és hosszabb futamidejű hitelekre.⁴⁹

Bonyolította a helyzetet, hogy a kormányzat által preferált tőke- és tapasztalatszegény kisvállalkozások, továbbá a veszteséges állami vállalatok állami tulajdonban lévő kereskedelmi bankok általi hitelezése, majd (elkerülhetetlenül) a tömegesedő hitel-visszafizetlenség következtében a kereskedelmi bankok likviditási meggyengülése, saját tőke felélése és mindezek kényszerű következménye, az állami bankkonszolidáció a magyar pénzügyi piacokat megannyi feszültséggel terhelte.⁵⁰ A Ma-

gyar Nemzeti Bank a kétszintű bankrendszer létrejöttét követő évtizedben fokozatosan számolta fel speciális, külföldön működő kereskedelmi bankjait, amelyek óriási és ellenőrizetlen veszteséget termeltek.⁵¹ A Magyar Nemzeti Bank presztízsét ugyancsak nem növelte, hogy 1996-ra közel kétezermilliárd forint⁵² körüli veszteséget halmozott fel, jobbára a folyamatos forint leértékelések számviteli elszámolásából és külföldi kereskedelmi bankjai veszteségeiből adódóan.⁵³ A központi költségvetés által átvállalt és a devizaadóssághoz hozzá számított⁵⁴ veszteség az ország pénzügyi sebezhetőségét tovább növelte.

A Magyar Nemzeti Bank államháztartási kapcsolatának további jellemzője a jegybanki hitelezés visszaszorulása, amely a korabeli felfogás szerint a jegybanki függetlenség egyik fontos fokmérőjévé vált. 1990-ben a jegybank összes hitelkihelyezéséhez képest az államháztartás részére történő kihelyezés mértéke meghaladta a 70%-ot. Az 1991. évi jegybanktörvény alapján az MNB hitelszerződések alapján finanszírozta a központi költségvetést, de már felső határt szabtak a hitelállomány növekedésének. A jegybanktörvény 1994. évi módosítása alapján a költségvetési forgóalap bevezetése a likviditási nehézségek finanszírozására rendelkezett, mely szerint előírták, hogy mértéke fokozatosan csökkenjen, illetve a költségvetési bevételek maximum 2%-áig terjedhetett.

A jegybanktörvény 1996-os módosítása pedig megtiltotta, hogy az MNB a központi költségvetésnek hitelt nyújtson, ami alól kivétel volt a likviditási hitel. A 2000. évi CXXXIII. törvény kategorikusan megszüntette már a likviditási hitel nyújtásának lehetőségét is, míg a 2001. évi LVIII. törvény teljes mértékben kizárta az államháztartás közvetlen jegybanki finanszírozását. E szabályozási dinamika azt célozta, hogy a kormányzati költségvetés ne tudja a hiányt korlátlan mértékben finanszírozni a jegybankból, ám a fiskális feszültségek, strukturális költségvetési problémák között vergődő országnak érdemi megoldást ez nem jelentett.⁵⁵

IV. Összegzés

A magyar jegybanki működés az 1947-es bankállamosítások és egyszintű bankrendszer létrehozását követő negyven évben erős szabályozási aktivitás jellemezte a központi állami és politikai szervek részéről. A tervgazdaság viszonyainak megfelelően kialakított általános bankműködés keretei között a gazdasági reformok előkészítéséhez és viteléhez a központi bank megfelelő háttértámogatást, sok esetben katalizátor szerepet biztosított. A Magyarországot jellemző „piaci szocializmus” formálásának egyik kiemelt szereplőjévé vált tehát, ami a hitel- és pénzügyi viszonyok alakításában egyaránt testet öltött.

A szocialista tervgazdaság keretei közötti működés velejárója volt a kormányzati szervektől, de áttételesen az MSZMP gazdaságpolitikai döntéseitől való függőség, azok kiszolgálása. E kötött pályájú tevékenység ellenére a magyar szabályozás jó alapot teremtett arra, hogy a második világháború utáni szocialista világrendszerben Magyarországon lett újra kétszintű a bankrendszer, és

a Magyar Nemzeti Bank elindulhatott a kormányzattól való függetlenedés útján. Ez hozzájárult a piacgazdaság formálásához, a rendszerváltó gazdaságpolitika megalapozásához, majd a politikai intézményrendszert is „le-

cserélő” időszakban (1990 után) az EU jegybankokkal szembeni elvárásaihoz való igazodásban, amellyel Magyarország uniós integrációja is sikerre vezetett a két-éves években.

LENTNER, CSABA

Kollektaneen zur Geschichte der ungarischen Notenbankregulierung nach dem zweiten Weltkrieg, von der Abschaffung des zweistufigen Bankensystems bis zur Wiederherstellung des zweistufigen Bankensystems

(Zusammenfassung)

Die Funktion der ungarischen Notenbank steht in den vierzig Jahren nach den Bankverstaatlichungen und dem Zustandbringen eines einstufigen Bankensystems von 1947 unter einer starken Regelungsaktivität der zentralen staatlichen und politischen Organen. Im Rahmen der normativen Bankfunktion, die den Verhältnissen der Planwirtschaft entsprechend ausgebildet war, hat die Zentralbank die Vorbereitung und Durchführung von Wirtschaftsreformen in vielen Fällen als Katalysator angemessen unterstützt. Es ist damit zu einem der wichtigsten Akteure bei der Herausbildung des „Marktsozialismus“ geworden, der Ungarn charakterisiert und sich in der Gestaltung der Kredit- und Währungsbeziehungen manifestiert. Der Begleitumstand der Funktion im Rahmen der sozialistischen

Planwirtschaft ist interkurrent die Abhängigkeit von den wirtschaftspolitischen Entscheidungen von MSZMP, deren Bedienung.

Trotz dieser Tätigkeit auf festem Weg bot die ungarische Regulierung einen guten Grund für die Wiederherstellung des zweistufigen Bankensystems in Ungarn im sozialistischen Weltsystem nach dem zweiten Weltkrieg und für die Unabhängigkeit der Ungarischen Nationalbank von der Regierung. Dies trug zur Bildung einer Marktwirtschaft, zur Etablierung der Wirtschaftspolitik des politischen Übergangs und in der Zeit des „Wandels“ des politischen institutionellen Systems (nach 1990) zu den Erwartungen der EU-Zentralbanken bei, wodurch die Union-Integration Ungarns in den 2000-er Jahren zum Erfolg führte.

Jegyzetek

- ¹ A tanulmány a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosítószámú, „A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés” elnevezésű kiemelt projekt keretében működtetett Lőrincz Lajos Professzori Program keretében a Nemzeti Közszolgálati Egyetem felkérésére készült.
- ² Működéséről, jogi státuszáról részletesen MÁTHÉ Gábor: Gazdasági Főtanács (1945–1949). In *Rendszerváltások kortársai és kutatója. Tanulmánykötet Izsák Lajos 70. születésnapjára*. Budapest, 2013, ELTE Eötvös Kiadó, 244–250. p.
- ³ MÁTHÉ 2013, 245. p.
- ⁴ A kommunista párt előtérbe kerülése, gazdasági pozíciók elfoglalása, államosítások, az első hároméves – szovjet típusú – népgazdasági terv elindítása. A korabeli viszonyokról BOTOS János – BOTOS Katalin: *A Magyar Nemzeti Bank Története III.* (1. fejezet). Budapest, 2004, Tarsoly Kiadó. A gazdasági viszonyokról KORNAI János: *A szocialista rendszer*. Budapest, 2012, Kalligram.
- ⁵ E gazdasági folyamatok a kereskedelmi jog fejlődését is nagyban befolyásolták. Valódi kereskedelmi jogról nem is lehetett igazán beszélni a korszakban, tekintve hogy olyan fontos jogintézmények hiányoztak, mint például a társasági jog. Lásd Kecskés András: A kereskedelmi jog régi professzorai Pécsen (Bozóky Géza és Rudolf Lóránt). In KAJTAR István (szerk.): *Pécsi jogászprofesszorok emlékezete 1923–2008*. Pécs, 2008, Publikon Kiadó, 256–257. p.
- ⁶ Bár ezek a „nyilvánossághoz címzett” kiadványok némileg ellentétes módon írták le a pénz- és hitelviszonyok, illetve a gazdaságossági szempontok érvényesülését. Lásd például *A szocializmus politikai gazdaságtana*. Budapest, 1979, Kossuth Kiadó, 165–166. p. Eszerint a bank a *Hitelpolitikai Irányelvek* mellett a hiteldöntéseinél aszerint mérlegel, hogy a vállalat valóban a szükségletek kielégítésére kéri-e a hitelt, általában jövedelmezően gazdálkodik-e, esedékes fizetési kötelezettségeit rendszeresen teljesíti-e, illetve – a korabeli dokumentum szerint – vizsgálták a várható jövedelmezőséget is hosszú lejáratú hitel esetén.

- ⁷ Állami beruházásokkal, külkereskedelmekkel, illetve lakossági betétek és kölcsönök kezelésével foglalkozó szakosított pénzüintézetek.
- ⁸ BOTOS–BOTOS 2004, 31. p.
- ⁹ BOTOS–BOTOS 2004, 32. p.
- ¹⁰ BOTOS–BOTOS 2004, 37. p.
- ¹¹ Átfogó munkák a magyar bank- és állampénzügyi rendszerről HAGELMAYER István: *Pénz és pénzügyi politika a szocializmusban*. Budapest, 1976, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó; RIESZ Miklós: *A szocialista gazdaság pénzügyei*. Budapest, 1982, Tankönyvkiadó; HUSZTI Ernő: *Vállalati és népgazdasági pénzfolyamatok*. Budapest, 1971, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- ¹² 1950. évi 26. törvényerejű rendelet a Magyar Nemzeti Bankról. Hatályos 1950. július 30.–1956. április 16.
- ¹³ Lényegében a Pénzügyminisztériumtól való közvetlen jegybanki függőség helyébe így a minisztertanácsi lépett. „Egy szinttel” magasabbra került az irányítási szint, ami a lényegen nem sokat változtatott.
- ¹⁴ Bár a Pénzügyminisztérium felügyeletével.
- ¹⁵ BOTOS–BOTOS 2004, 50. p. Megjegyzendő, hogy ez a bank irányításában érdemi előrelépést nem (sőt némi visszalépést) jelentett. Vö. 12–13. lábjegyzet.
- ¹⁶ Az 1950-es évek elejére már nyilvánvalóvá vált, hogy a voluntarista szemléletű iparfejlesztés és az erőszakos kollektivizálás a mezőgazdaságban nem vezet eredményre, ezért az akkori vezetés a kötöttségek és a kényszer-kollektivizálás enyhítésére törekedett. Mindez a lakosság erős nyomására történt.
- ¹⁷ 1956. évi 8. törvényerejű rendelet a Magyar Nemzeti Bankról.
- ¹⁸ A magyar népgazdaságban mindig is erős volt a hatékony anyagi érdekeltségre készítés. A mezőgazdaságban a nagyüzemekben belül, a nagyüzemekkel kooperálva háztáji gazdaságok jöttek (jöhetnek) létre, és a kisipari-szolgáltatói szférában is lehetőség volt ipari szövetkezetek alakítására, ami más szovjet típusú közép- és kelet-európai országban nem volt jellemző.

- ¹⁹ Az 1956 utáni közvetlen évekről KOVÁCS György: Varga István gazdaságelméleti jelentősége és a gazdaságpolitikai fordulat. A Közgazdasági Bizottság 1957. évi működése. In BOTOS Katalin (szerk.): *1956. Fordulat a gazdaságpolitikában*. Szeged, 2007, Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar, 125–145. p.
- ²⁰ Az állami tulajdon és a tervezési rendszer kötöttségein belül, a piaci viszonyok fokozottabb érvényre jutását célozta az új mechanizmus.
- ²¹ 1967. évi 36. törvényerejű rendelet a Magyar Nemzeti Bankról. Kihirdetve: 1967. december 17.
- ²² 1. § (1) bekezdés, melyet az 1984. évi 26. törvényerejű rendelet léptetett hatályba. Hatályos: 1985. január 1-től.
- ²³ Lényeges, hogy mind az 1950-es, mind az 1968-as gazdasági reformok elbuktak, mert a politikai restaurációt öhajtó erők megerősödtek, és a Szovjetunió ellenyomása is jelentős volt, ám e reformokkal mégiscsak haladt előrébb a rendszer, vagyis a régi modell már nem állt vissza teljesen. A korszakot jellemző piaci szocializmusról bővebben CSABA László: *A magyar modell. Tündöklés és bukás. Competitio*, 2002. 1. sz. 2–12. p.; KORNAI János: *Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia, rendszerváltás*. Budapest, 2007, Akadémiai Kiadó.
- ²⁴ Ez nem a szerves fejlődés következménye volt, és nem is teremtődtek valódi piaci viszonyok. Hiszen az állami központi bank ugyan csak állami tulajdonban lévő (állami feladatokra fókuszáló) kereskedelmi bankokat irányított.
- ²⁵ A piaci reformok között első volt a kétszintű bankrendszer visszaállítása, majd ezt követte a társasági jogi törvény, a forgalmi és személyi jövedelemadó törvények, illetve a külföldiek magyarországi befektetéseit garantáló jogszabály, illetve az Alkotmány, mint keretjogszabály, e változások létrejöttét biztosító módosítása. A piacgazdasági átalakulás jogi megalapozása elindult.
- ²⁶ KECSKÉS, András: Inside and Outside the Province of Jurisprudence. *Rechtstheorie*, 2015. Nr. 4. 465–479. p.
- ²⁷ 1986. évi 29. törvényerejű rendelet 1. §. Hatályos 1987-től.
- ²⁸ 1967. évi 36. törvényerejű rendelet 1. § (2) bekezdés d) és f) pontok, ami ugyancsak 1987-től léptek érvénybe.
- ²⁹ Az állami pénzügyi viszonyokkal kapcsolatos szabályokat további jogszabályok rendezték, így például az 1968. évi új gazdasági mechanizmussal hatályba lépett 181/1967. (XII. 1.) PM rendelet, amely a könyvvitel rendjét szabályozó számlakeretet tett kötelezővé.
- ³⁰ Ezek voltak a jegybanki monopóliumok. Így a hitel- és pénzkibocsátási, pénzforgalmi és a devizahatósági-devizagazdálkodási kizárólagos jogkör.
- ³¹ Lásd a cseh, lengyel, magyar forradalmi eseményeket, a munkások sztrájkjait, forradalmait az 1960-as évektől.
- ³² A munkaerőkölcs romlásában, a társadalmi tulajdon megkárosításában, végső soron a veszteséges termelés kialakulásában, majd tömegesedésében jelentkeztek a negatív hatások.
- ³³ Részletesen a korabeli döntésről VASS Henrik: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1980–1985*. Budapest, 1988, Kossuth Kiadó. Lásd Az MSZMP Központi Bizottságának állásfoglalása a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésének feladatairól (1984. április 17.) című fejezetet, 668–679. p.
- ³⁴ 1991. évi LX. törvény a Magyar Nemzeti Bankról.
- ³⁵ Magyarországon az államadósság-probléma az 1970-es évek elejétől kezdődött, amikor nyugati bankoktól folyamatosan vett fel hitelt a kormány, illetve a nevében eljáró jegybank. A rendszerváltás idején már 21 milliárd dollárra halmozódott az államadósság, ami Kelet-Európa egyik legeladósodottabb országává tette Magyarországot.
- ³⁶ 1991. évi LX. törvény 2. §
- ³⁷ 1991. évi LX. törvény 4. § (1) bekezdés
- ³⁸ A monetáris politikai eszközök felsorolása, 1991. évi LX. törvény 8. §
- ³⁹ 1991. évi LX. törvény 9. §
- ⁴⁰ Az Egzisztencia- és Start-hitelek eleve a kisebb vállalkozási mérettel rendelkezők állami tulajdon megvásárlását segítette (jobbára kereskedelmi egységeket, új vállalkozások indítását, eszközbeszerzését).
- ⁴¹ MRP: Munkavállalói Résztulajdonosi Program. Állami vállalatok dolgozók által történő megvásárlását hitelezte meg.
- ⁴² MBO: Management by Out. Állami vállalatok vezetők által történő megvásárlását hitelezte meg.
- ⁴³ A korabeli mezőgazdasági viszonyokról részletesen SCHLETT, András: Land Privatisation and Land Policy after the Regime Change in Hungary. *International Journal of Business and Management Studies*, 2017, No. 1, 37–44. p.
- ⁴⁴ A jegybank a szokásos 90 napos futamidő helyett, az ágazat sajátosságaihoz igazodóan 270 napos futamidőre biztosított finanszírozást, vagyis így viszontleszámította ezeket a váltókat.
- ⁴⁵ A mezőgazdasági vállalkozások tavaszi vetési munkáinak és az ágazati sajátosságokhoz igazodóan hosszán időn át használatos forgóeszközökének refinanszírozását biztosították a jegybank által.
- ⁴⁶ Magyarországon 1990-ben, 1994-ben és 1998-ban voltak választások, amelyek más-más politikai irányultságú pártok győzelmével végződtek. A jobboldali pártok általában az endogén tényezők fejlesztésén keresztül látták a sikeres gazdaságpolitika esélyét, míg a baloldali-liberális ihletésű politikai erők jobbára a külső tőkevonáson, tőkebefektetéseken keresztül.
- ⁴⁷ VISEGRÁDY, Antal: Political and Legal Cultures of the New Democracies of Central and Eastern Europe. In MILACIC, Slobodan (ed.): *La réinvention de l'état. Démocratie politique et ordre juridique en Europe centrale et orientale*. Brussels, 2003, Bruylant, 123–139. p.
- ⁴⁸ Amikor például bevezettek jegybanki refinanszírozást a kistermelők irányába, nem voltak biztosítottak az adókedvezmények, piaci elhelyezési feltételek, vagy a működést segítő kormányzati védő (proteccionista) intézkedések.
- ⁴⁹ A refinanszírozási hitelek felváltó piaci árazású hitelek mezőgazdasági vonatkozásairól SZÉLES, Zsuzsanna – ZÉMAN, Zoltán – ZSARNÓCZAI, J. Sándor: *The Developing Trends of Hungarian Agricultural Loans in Term of 1995 and 2012. Agricultural Economics – Zemledska Ekonomika*, 2014, No. 7, 323–331. p.
- ⁵⁰ Az állami tulajdonban lévő kereskedelmi bankok az 1990-es évek első felében óriási veszteségeket halmoztak fel, amelyek állami konszolidálása (a költségvetés terhére) 1993-tól 2000-ig folyamatos volt.
- ⁵¹ Legutolsó a bécsi székhelyű CW Bank volt az ezredfordulón, aminek veszteségei jobbára a tisztázatlan körülményű hitelezésekből tevődtek össze. Szintén állami konszolidációra volt szükség, majd a piacról történő „csendes” kivezetésre.
- ⁵² 1996. december végi MNB devizaközép dollárárfolyammal (164,93 Ft/USD) számolva 12,13 milliárd USD.
- ⁵³ Pontos veszteségösszeg, de főleg a veszteség összetétele nem ismert, mert az akkori jegybanki vezetés a jegybank függetlenségét („tül-”) hangsúlyozva, mélyebb ellenőrzést nem tett lehetővé az Állami Számvevőszéknek.
- ⁵⁴ A jegybanki veszteség átkerülve az államadósságba, deviza kibocsátású állampapírokkal lett „lefedve”.
- ⁵⁵ Tehát nem lett kevesebb a költségvetési deficit azért, mert az állam piaci alapon kényszerült finanszírozni a deficitet. Sőt, piacról történő forrásbeszerzés, így a piaci kamatok következtében meg is drágult az egyébként rossz költségvetési politika (hiány, államadósság) finanszírozása. A problémák mélyén a rossz költségvetési politika állt, nem pedig jegybanki hitelezés lehetősége. Vagyis, nem lett kevesebb a költségvetési hiány azzal, hogy a jegybankot kivonták annak finanszírozásából.

Téglásiné Kovács Júlia

Élelmezéstörténet és az élelmiszerjog kialakulásának történelmi vázlata

Az élelem megszerzése, illetve megtermelése ősidőktől kezdve az ember életének fenntartását jelentő alapfeladata. A ma emberének természetesen, hogy az igényeit kielégítő, különféle élelmiszerekből megfelelő mennyiség, megfelelő minőségben álljon rendelkezésre. A biztonság az egyik olyan alapvető emberi igény, amely miatt a társadalom létrejött.² A természeti ősközösségek állammá szerveződésének egyik oka a létfeltételeket biztosító biztonság megteremtése. Az egyén, az agrártörténet több millió éve alatt – onnantól, hogy a hordalékkövet kiemelte, és azt eszközül kezdte használni az élelmeszerzéshez, majd Kr. e. 300 000 körül, hogy a tüzet felfedezte – hatalmas fejlődési utat járt be, a világ különböző részeiről az áruházak polcaira beszállított félkész termékek és gyorsétermek világába.

Mind az élelmezésre, mind az élelmiszerekre vonatkozó szabályokat megtaláljuk az emberiség fejlődéstörténetében, legyenek azok társadalmi hagyományok, szokások, az adott közösség vallásából eredő szabályok, akár írott jogi normák.

Mára az élelmiszerek a nemzetközi kereskedelem jelentős részét képezik. Ezért a fogyasztók, termelők, a kereskedők számára egyaránt fontos, hogy a szabályok átlépjék az országhatárokat. E természetes igény kielégítésére a múlt század második felétől a nemzeti szintű szabályozások mellett regionális és világméretű szabályozási rendszerek is létrejöttek, melynek eredményeképpen mára az élelmiszerekre vonatkozó jogi szabályozás három egymásra épülő szintjéről beszélhetünk. Egyrészt a nemzetközi szabályozási, másrészt a regionális, harmadrészt a nemzeti szabályozási szintről.

Mivel a jogtudomány egyik alapvető feladata a társadalmi viszonyok rendezése, jelen tanulmányban az emberiség fejlődéstörténetével együtt kialakuló élelmezés- és élelmiszer-biztonság fontosabb történelmi állomásait, annak szabályozási trendjeit és szintjeit kívánom bemutatni, mivel az társadalmi koronként, területenként és kultúránként változik.

1. Az egyetemes élelmezéstörténet és élelmiszerjog történelmi fejlődésének vázlata

A természeti közösségek állammá szerveződésének oka egyrészt, hogy a közösség tagjai megvédjék egymást az ellenségtől, másrészt, hogy közösen vadásszanak, a mun-

kát megosszák, biztosítsák egymás és önmaguk részére az élet alapvető feltételeit: a biztonságot és az ételmet. Az agrártörténelmi tudományban akadémikus vita folyik arról, hogy vajon őseink elsősorban húst fogyasztottak-e, és csak néha kiegészítő jelleggel fogyasztottak-e növényi részeket, vagy fordítva történt mindez.³ A probléma hasonlít a „melyik volt előbb: a tyúk, vagy a tojás?” kérdéshez, azonban jelen tanulmányunknak nem célja e témában állást foglalni.

1. Élelmezés az őskorban, mint közösségformáló és társadalmi szerepeket meghatározó tényező

Az emberiség élelmezéstörténetének kezdetén – a szervezett közösségek (államok) és az írott jog megjelenése előtti állapotokban – az ősközösségekben élő embernek legfontosabb feladata a saját szükségleteinek a kielégítése volt, így végső soron azt evett, amit talált. A paleolitikumban az ősközösségek belső rendszere is úgy épült fel, hogy a férfiak mentek vadászni, halászni, míg a nők az élőhelyük környékén próbálták felkutatni az ehető bogyókat, gyümölcsöket, gombákat. A neandervölgyi emberek mamutoknak állítottak csapdákat, és ha csak teheték, hússal laktak jól. Azonban ötvenezer évvel ezelőtt már alig volt mamut Európában, ezért változtatniuk kellett a vadállatok elejtésének technikáján, és így gyakrabban került kisebb testű állat terítékre.⁴ Ezt követte a mezolitikumban a domesztifikáció, az állatok házasítása és a földek megművelése. Éghajlatunk tízezer év óta jelentősen felmelegedett, ennek következtében csökkent sok vadállat biotópjának (élőhelyének) kiterjedése, a zsákmányt üldöző vadászoknak pedig más megélhetés után kellett nézniük. Rájöttek, hogy egyes növényeket a szubkontinensen és a kontinentális övezetben nemcsak gyűjtögetni lehet, hanem termesztani is. Ugyanerre a felismerésre jutottak néhány állatfajjal kapcsolatban is. Ennek megfelelően az élelmiszer-termelés forradalma a világ különböző pontjain csaknem egy időben indult el.⁵

Az élelmezéstörténet második nagy korszakát a szervezett közösségeken belüli készletgazdálkodás gondolata és a mezőgazdaság kialakítása adta. Azokon a területeken, ahol nem számíthattak bőséges vadászszákmányokra, az élelmiszer-termelés kényszerpályán mozgott, a vadászokhoz képest a szorgalom és az ínség volt a földművesek életmódjának két tartóoszlopa. A mezei szorgalom pedig biztonságot adott az újonnan formálódó közösségeknek, amelyek – félve a koplalástól – rászoktak a készletgazdálkodásra. A környezeti adottságok természetszerűleg befolyásolják az élelmiszertermelés irányát. A termőföld termelői elsajátítása⁶ a gazdaságnak mint intézményrendszernek az egyik szerves rendszereleme, amelynek minőségét, tartalmát és formáit a történelem formálta.⁷ Egyes gazdálkodó közösségeknek időnként tovább kellett költözniük a még műveletlen földekre, idővel már annyi élelmiszert tudtak előállítani, hogy néhány éven vagy évtizeden át egy helyben lakhattak, tehát állandó településeket alapíthattak, ahol a kunyhókat is építhették. Az élelmi-

szer-termelés, a készletgazdálkodás, illetve a letelepedés édestestvérek.⁸ Természetszerűleg a később kialakuló városállamok, folyamvölgyi civilizációk mind olyan területeken helyezkednek el, amelyek bőségesen biztosították az adott nép megfelelő színvonalú élelmiszer-ellátását.⁹

A földműves gazdálkodás csökkentette az emberiség környezettől való függését, és gyarapította a megélhetés forrásait. Felismerésre került a folyamvölgyek adta bőséges hozam lehetősége: a Közel-Keleten gabonatermesztő falvakba tömörültek az emberek. A nagyobb településen lakók munkaerőszáma megnövekedett, a munkaerő-koncentráció még a kedvezőtlenebb adottságú körzetekben is biztosította a közösségek fennmaradását. A tartós letelepedés bizonyítéka, hogy a sumérek ősei gabonát termesztettek, állatokat tartottak, és datolyapálmát gondoztak. Kr. e. 2000-ig Közép- és Délkelet-Ázsiában, Mexikóban és Peruban is kialakult az oázisgazdálkodás, ahol csak öntözéssel, kertkultúra alapján lehetett gazdálkodni.

A környezethez való alkalmazkodás sikerét bizonyítja, hogy Közép-Ázsiában, a sztyeppén a neolitikumban háziasították a lovat. Ezáltal megnőtt a lovas pásztorok mozgásteret. Az itt szerzett tapasztalatok birtokában egyes pászortörzsek kialakították a nomád harcosok hordáit. A nomád lótarló pásztorok a Kr. e. 2. évezred óta kegyetlen harcosokként írták be a nevüket a történelembe, melyek nemcsak sarcoltak, raboltak és harcoltak, hanem olykor élelmiszereket is cseréltek a környezetükben élőkkel. Kr. e. 5000 táján Európában szinte mindenütt gabonát termesztettek. Babilonban sört főztek, Itáliában háziasították a vaddisznó néhány egyedét.

Az első szilárd államalakulatok megjelenését a termelés és az elosztás központi megszervezése tette lehetővé, Mezopotámiában a zikkuratok, a lépcsőzetes szerkezetű mezopotámiai toronytemplomok a vallási funkciókon túl a környező területeken megtermelt élelmiszer begyűjtésében és annak szétosztásában is fontos szerepet játszottak.¹⁰ A mezopotámiaiak és az egyiptomiak Kr. e. 4500 táján bort érleltek, és sört főztek, melynek kapcsán felmerült a kezdetleges minőség szabályozás kérdése is, ennek megfelelően a gabonára vonatkozólag törvényi rendelkezések tartalmaztak minőségi meghatározásokat, így például az nem lehetett se dohos, se penészes.¹¹

„Az egyiptomi vallási előírások szerint a papok feladata volt a később elfogyasztott áldozati állatok vizsgálata, melyeknek épeknek, egészségeseeknek és tisztának kellett lenniük. A megvizsgált állatot szarvukon bélyeggel jelölték meg. A sértest tisztátalan állatnak tekintették és hasonlóképpen nem fogyasztották Isis szent állatát, a tehenet sem.”¹²

A sumér írnokok Kr. e. 2500 körül agyaglapokra írták a mezőgazdasággal kapcsolatban hozott uralkodói rendelkezéseket – kvázi törvényeket örökítették meg –, mert az uralkodó szabályozta a földdel és a vízzel kapcsolatos jogokat.¹³

A fentiekből is jól kirajzolódik, hogy a jogi norma az állam létehez kötődik. Az állam már a megjelenésétől kezdve él a jogi szabályozás (a jogi normák kibocsátásának)

lehetőségével, és egyes társadalmi viszonyokat a jogi normák uralma alá rendelt.¹⁴ A vizsgált korszak „élelmiszerjogi” szabályozását kielemezvén megállapítható, hogy az élelmiszerzés mint az egyén- és közösség létbiztonságát biztosító tényező közösségformáló és társadalomformáló szereppel bírt, másrészt pedig az alattvalók egészségének és életének megóvása céljából alkotott rendeletek és törvények képében megjelenik az állam felelősségvállalása, a külső állami szabályozás, amelyet mindenkinek be kellett tartania.

2. A vallási szabályok hatása az élelmiszerjog fejlődésére

„Sokszor egy jogi normának vallási, erkölcsi vagy szokásból származó eredete van.”¹⁵ Az emberiség fejlődésének az egyik fontos alappillére a hit és a vallás kérdése, mely koronként és földrajzi területenként differenciálódik. Az egyes vallási irányzatok monoteista vagy politeista jellegétől függetlenül az egyes kontinenseken vallási okokból kialakult az a gyakorlat, hogy tartózkodjanak meghatározott ételek, de leginkább az állatok húsának a fogyasztásától, míg bizonyos helyeken az év mindennapjára vonatkozott ez a tilalom, máshol csak adott időszakban bőjtöltek, míg egyes kultúrákban a halott rokon, vagy kiváló ellenség húsából kellett enni, mert az a hagyományuk szerint erőt és tudást ad a további küzdelmekhez.

Alighanem eredendően a totemállatokra vonatkoznak a húsevással kapcsolatos tilalmak, vagyis őseink nem ehtették meg annak a totemállatnak a húsát, amelytől – a valamelyik közösség hite szerint – a közösség származott. A nagy világvallások közül a judaizmus, a kereszténység, a hinduizmus, a buddhizmus, valamint az iszlám is tartalmaz étkezési törvényeket.

2.1. A zsidó vallás élelemmel kapcsolatos szabályai

A zsidó vallás írásos emlékei régről szabályozzák az élelmiszer-higiéniát. Az Ószövetség kifejezett előírásokat alkalmaz az élelmiszer-előállítás eljárásokra, ennek megfelelően az élelmiszerek termelésére, előállítására, feldolgozására, felhasználására és fogyasztására.¹⁶ Meghatározza továbbá, hogy mely ételek azok, amelyek abszolút tiltottak, szabályozza a „kóser vágás” eljárási rendjét, az élelmiszer-előállító helyiségek és az edények tisztántartási rendjét (mint például a húsos és tejes edények abszolút külön kezelése, külön edényben való tisztítása). Kifejezett tilalmakat alkalmaz a tisztátalan állatok húsának fogyasztására és a vérevésre.¹⁷ *Kásrut* az a héber szó, amely összefoglalja a zsidó étkezési szokásokat. Alapalakja a megfelelő, alkalmas, a vallási előírásokkal összhangban álló jelentésű kóser (kásér).¹⁸

Hayim Halevy Donin álláspontja szerint a zsidó étkezési törvények azonban nemcsak a test étrendjét szabályozzák, hanem a lélekét is: nemcsak a test, hanem a lélek épülését is szolgálják.¹⁹ Másrészt pedig cáfolja azt

a közkeletű tévhitet, miszerint a kásrut törvényei mindössze valamiféle ősi egészségügyi szabályok. Megállapítása szerint, aki a Tórárt fordításban olvassa, a *tiszta és tisztátalan* alatt fizikai tisztaságot, illetve tisztátalanságot érthet, és gondolkodás nélkül a higiénia témakörébe sorolja ezeket a fogalmakat.²⁰ A sertéshez, amely háziállattól a zsidók különösen undorodnak, általában a sárban hentergést, a trichinózis (féregfertőzés) terjesztését társítják, s ez is hozzájárul Hayim Halevy Donin szerint a tévhit szívóságához.

Ezzel szemben a sertés iránti különleges undor inkább történelmi okokra vezethető vissza: ez volt ugyanis az a nem kóser állat, amelynek elfogyasztására az elnyomók többnyire rá akarták kényszeríteni a zsidókat, akik számára ez a hit megtagadását jelentette.²¹ Közismert, hogy a zsidókhöz hasonlóan a muszlimok sem fogyaszthatnak sertéshúst. Ennek az egyik ételmiszer-biztonsági oka az lehet, hogy a sertés – különösen a déli országokban – több állatról emberre terjedő betegséget (zoonózist) hordozhat, ami az emberi egészséget veszélyezteti, mely végső soron akár halált is okozhat. Több WHO-jelentés is rámutat arra, hogy a délkelet-európai országok nem mohamedán lakosai között (akik sertéshúst fogyasztanak) komoly trichinellajárvány²² alakult ki.²³

2.2. A kereszténység étkezési hagyományai

Az Úr imádsága, a Miatyánk kezdetű imádság fontos része a *mindennapi kenyér* jelenléte. Annak ellenére, hogy az Ószövetség a Biblia része, a keresztények az ószövetségi étkezési törvényeket nem tartják, azonban az év bizonyos szakaszaiban megtartóztatják magukat a vad- és haszonállataik húsától, csak növényi eredetű ételmiszert, esetleg halat, rákot vagy kagylót fogyasztanak.

A keresztény kultúrkörben a karácsonyt megelőző időszakot a szegényesebb böjtös ételek, az ünnepeket gazdag, többfogásos étrendek jellemzik. A nagyböjt a keresztény húsvétot előkészítő negyvennapos vezeklő és böjti idő. Az evangéliumi leírások szerint Jézus Krisztus is negyven napig böjtölt a pusztában. A húsvét előtti böjt az első időben rendkívül szigorú volt. A húskételektől tartózkodtak, napjában csak egyszer étkeztek. A böjti fegyelem – elsősorban a nyugati egyházakban – idővel enyhült, a hústilalom csak a pénteki napokra vonatkozott, a napi egyszeri étkezés helyébe az egyszeri jóllakás lépett. A húsvét tulajdonképpen a húsvét vasárnapja a keresztény egyházakban Krisztus feltámadásának emlékünnepe. A magyar elnevezés onnan származik, hogy a hívők nagyböjt után e napon kezdték meg a húsevést.²⁴

2.3. A vegetáriánus hinduizmus és buddhizmus

A hinduizmusban a teheneket szentként tisztelik, melyek húsának elfogyasztása egyenesen a kannibalizmussal egyenértékű bűnnek számít.²⁵ A hinduizmusban és a buddhizmusban elterjedt vegetáriánus étkezési kultúra vallási

szemléletéből és nem vallási étkezési előírásként alakult ki. Mivel ezek a vallások a vágyakról való lemondást, az abszolút erőszakmentességet, az élet tiszteletét követelik meg a híveiktől, az az ember, aki állatokat öl meg, nem tett eleget ezeknek a követelményeknek. Ezért terjedt el az említett vallások hívei között a hús nélküli étkezés, a vegetarizmus.

2.4. Az iszlám étkezési szabályok

Az étkezési előírások a Koránban és a Sunnában vannak rögzítve. Azokat az ételmiszereket és szolgáltatásokat, amelyek megfelelnek az iszlám előírásoknak, „*Halal*” gyűjtőnév alatt foglalják össze. A „Halal” szó az arab nyelvből származik, fordítása „megengedett, tiszta”.²⁶ A Koránban a tiltott ételmiszereknek négy csoportját különböztetik meg: állati tetemek, vér, sertés, valamint Isten számára feláldozott állatok.²⁷

Alapvetően minden hívő muszlim köteles az állatvágási előírásokat betartani. Minden állatot – a halakat és a tenger gyümölcseit kivéve – csak muszlim vághatja le, hogy annak húsa „Halal” maradjon.

A jogfejlődés eredményeként az állatjóléti kérdések figyelembevételével Európában a XIX. század vége óta az állatok klasszikus vágása mellett megjelent az állatok előzetes kábításának a követelménye, mely a rituális (kóser és iszlám) vágásmódokkal nem egyeztetők össze.²⁸

Az Európai Közösség a zsidók, majd a muszlimok számára a vallásszabadság biztosítása érdekében a Vágóállatok védelméről szóló európai egyezményben²⁹ bevezette a „vallási rítusok szerint végzett vágás” fogalmát, hogy biztosítsa a vágás előtti kábítás alóli mentességet. Az állatok leölésük során való védelméről szóló 1099/2009/EK Tanácsi rendelet a vallási szertartások által előírt különleges vágási módszereket szintén kiveszi a kábítási kötelezettségek alól, nemzeti hatáskörbe utalva a kérdés eldöntését. Ennek megfelelően az Európai Unió legtöbb országa, köztük hazánk is lehetővé teszi a kábítás elhagyását, míg például a skandináv országok törvényei tiltják a kábítás nélküli vágást.³⁰

Az iszlám étkezés további alapszabálya,³¹ hogy étkezés előtt kötelező kezét mosni, amely előírásnak a mai modern európai ételmiszer-biztonságban jelenleg is kiemelt szerepe van.³²

2.5. Vallási szabályok megjelenése az ételmiszerjogban

Megállapítható, hogy vallási étkezési előírások nyilvánvalóan, elsődlegesen szakrális jelleggel bírnak, azonban a vallási előírásokban rejlő higiéniai követelmények, pre-ételmiszer-biztonsági előírások racionalitása, végső soron az egyén és a közösség testi egészségét is szolgálta.

A hatályos ételmiszerlánc-jog egyrésztől vallási jellegű szabályai, így a rituális vágás kivételeket állapítanak meg az általános szabályoktól, másrésztől a jog lehetőséget biztosít a meghatározott feltételekkel rendelkező termé-

Középkori lakoma⁴⁰

kek esetében megkülönböztető jelzés alkalmazására, így a „Halal” tanúsítvánnyal, valamint a „Kóser” védjeggyel ellátott élelmiszerek forgalomba hozatalára. „Sokszor egy jogi normának vallási, erkölcsi vagy szokásból származó eredete van”,³³ nem különben az élelmiszerjognak. A következőkben a vallás élelmiszer-biztonságra gyakorolt hatását kívánom bemutatni, ugyanis, mint arra Csink Lóránt és Mayer Annamária is rámutat, „előfordul, hogy a jogi normát nem az állam (pontosabban: a közhatalom valamelyik szerve) alkotja, szabadon elismeri jogi normaként a más által alkotott aktust”.³⁴

3. Az ókori élelmiszerjogi rendelkezések kialakulása

A római korban a kulturált népek kenyeret és bort, míg a barbárok húst és tejet fogyasztottak. Igazán jelentős civilizációs lépésnek számított a földművelés tudományának kifejlesztése, és nem hiába van a keresztény kultúrkörben olyan nagy jelentősége a kenyérnek és a bornak. A kultúra szó ókori eredete a római „agricultura”, azaz földművelés szóból, latin eredetét tekintve pedig „colere” igéből származik, mely jelentésében valamifajta művelést (római eredetét tekintve a föld művelését), gondozást, ápolást, gondoskodást jelentett.³⁵ Az etimológiai kitérő alapján is megállapítható, hogy a legősibb kultúra a földművelés.³⁶

Athénban ellenőrizték a sört és a bort a termékek egészségességének garantálása érdekében. Rómában élelmiszer-ellenőrző rendszert állítottak fel, hogy a fogyasztók védelmet élvezhessenek a rossz minőségű és hamisított

árak ellen. A törvénytörők elleni fellépés egyetlen módszere azonban a rossz élelmiszert előállítók és árusítók megbüntetése volt, és nem a megelőzés került előtérbe. Ezen hatóságok felállításának másik célja a becsületes kereskedők védelme a tisztességes kereskedelem szabályait nem alkalmazó versenytársaktól.

4. Élelmiszer-szabályozás a feudalizmusban

A középkorban csak részleges törvényalkotás alakult ki az élelmiszer-biztonsági szabályokra vonatkozólag. Ilyen volt például a kenyér méretére elfogadott törvény Angliában János király idejében (amely büntette azokat a pékeket, akik rossz minőségű vagy méretben aluli kenyeret árultak), vagy az árpasörttörvény, amelyet 1269-ben hoztak XI. Lajos Franciaországában. A világ legrégebbi, ma is hatályban lévő élelmiszerjogi dokumentuma az 1516-ból származó német sörtisztasági törvény (*Reinheitsgebot*),³⁷ mely megállapította a sör előállításához felhasználható alapanyagokat és eljárásokat.³⁸ E szerint „sör az az ital, amelyet árpamaláta, komló és élesztő felhasználásával, forrásvízből erjesztés útján állítanak elő”.³⁹

A kereskedő, majd a kézműves céhek elterjedésével szükségessé vált, hogy a céh híre, rangja védelmében maga szabályozza termékei minőségét. Így egyszerre sikerült megvédeni a fogyasztók anyagi érdekeit, egészségét, valamint a céh tagjainak jó hírét. Néhány esetben a pusztán tény, hogy a gyártó tagja volt egy szakmai társaságnak, elég garanciát nyújtott termékei megfelelőségére.

5. Az ipari forradalom hatása az élelmiszerjog fejlődésére

Az ipari fejlődés megszüntette a céheket, mellyel eltörölték az általuk létesített összes ipari és kereskedelmi szabályt. Ezt követően az élelmiszerjogi előírások betartásának meghozatalát és ellenőrzését a központi vagy helyi kormányzatok adminisztratív hatóságaira ruházták Németországban, Hollandiában és Angliában. Az 1810-es francia büntető törvénykönyv büntetnek minősítette mind az egészségre káros, mind a hamisított élelmiszer árusítását. Az Egyesült Királyságban 1875-ben kiadott, élelmiszerek és gyógyszerek árusításáról szóló törvény teljes mértékben a kereskedőket tette felelőssé termékeik árusításáért. 1884-ben Németországban élelmiszer-ellenőrző hivatalokat állítottak fel. E különböző rendszerek elemzésekor látható, hogy a hatóságok felismerték az ellenőrző szolgálatok jelentőségét, és a képzett ellenőrök szükségességét.⁴¹

A megfelelő minőségi ellenőrzések lefolytatásához elengedhetetlen egy társadalomilag és szakmailag is elfogadott megfelelő kiindulási pont, amely az egyes élelmiszerekre vagy azok összetevőire meghatározza a kötelező élelmiszer-minőségi, élelmiszer-jelelősi és élelmiszer-biztonsági előírásokat. Így kezdtek létrejönni az egyes nemzeti élelmiszerkönyvek.

Az első élelmiszerkönyvet 1899-ben Svájcban, a Svájci Analitikai Kémikusok Egyesülete dolgozta ki, amely az önkéntes társadalmi jellegű szabályozás iskolapéldájaként jött létre, melynek a későbbi kiadásait a Svájci Államszövetség finanszírozta. A széles körű elismertségre szert tevő kiadvány „hivatalossá tétele” 1944-ben kezdődött el, amikor a Svájci Államszövetség Tanácsa az 1944. szeptember 29-i határozatával létrehozott Élelmiszerkönyv Bizottság feladatává tette a Svájci Élelmiszerkönyv vezetését.⁴² A Svájci Élelmiszerkönyv 1964-ben lett a svájci jog része.

Az osztrák élelmiszerkönyv létrehozásának gondolata 1891-ben merült fel először, és 1898-ig már 21 termékleírás készült el, viszont az 1897-ben hatályba lépett élelmiszertörvény még nem rendelkezett az élelmiszerkönyv szabványgyűjteményéről. Az 1975. évi osztrák élelmiszertörvény azonban már rendelkezett az Osztrák Élelmiszerkönyv élelmiszer meghatározásainak, vizsgá-

lati módszereinek és forgalomba hozatali irányelveinek közzétételéről.⁴³

A német élelmiszerkönyv létrehozása az osztrák és svájci példa alapján 1962-ben kezdődött, amikor a Német Élelmiszerkönyv Bizottság az akkor érvényes élelmiszertörvény alapján megalakult. A bizottság és az élelmiszerkönyv jogállását azonban csak az 1975-ben hatályba lépett élelmiszerekről és közszükségleti cikkekről szóló törvény rendezte.⁴⁴

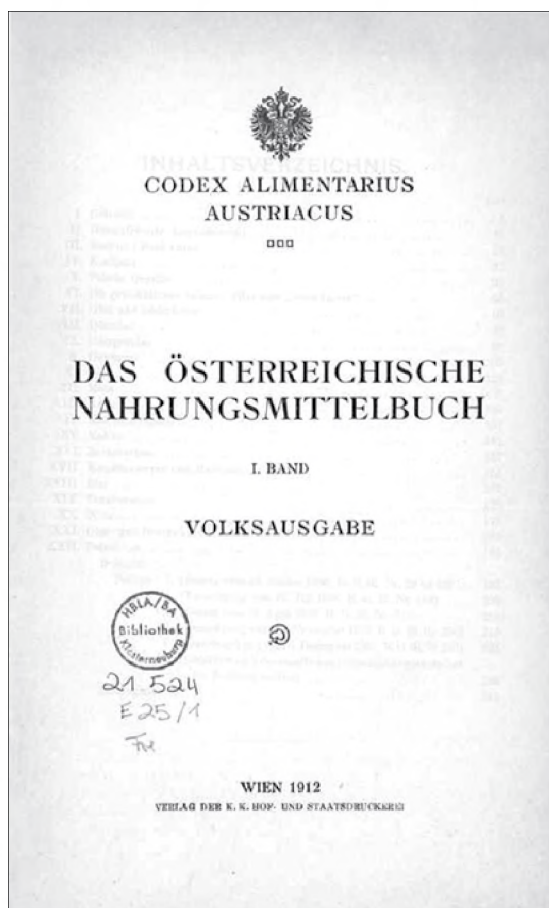
6. Az élelmiszerjog nemzetközivé válása a második világháborút követően

Az élelmiszerek ugrásszerűen növekvő nemzetközi kereskedelme során biztosítandó a fogyasztói egészségvédelem céljából az ENSZ két nagy szakosított szervezete a FAO (Élelmiszer és Mezőgazdasági) és a WHO (Egészségügyi) közös munkába fogott, hogy létrehozzák a közös Codex Alimentarius Bizottságot.⁴⁵ A Codex Alimentarius alapvető rendeltetése, hogy irányítsa és segítse az élelmiszerekre vonatkozó követelmények kidolgozását, hozzájáruljon ezek harmonizálásához úgy, hogy ezek a dokumentumok a kereskedelem segítői legyenek.⁴⁶

7. Élelmiszerjog a 80-as és 90-es években

Az USA-ban 1997-ben indították el az új nemzeti élelmiszer-biztonsági programot *Élelmiszer-biztonság a termőföldtől az asztalig: új stratégia a 21. századra* címmel. A stratégia legfontosabb elemei: a hatóságok megerősítése, a laboratóriumok fejlesztése, modernizálása, az élelmiszer-eredetű megbetegedések korai észlelése, kivizsgálása, megelőzése,

az élelmiszer-eredetű megbetegedések surveillance rendszerének fejlesztése, korai figyelmeztető rendszer kialakítása, az élelmiszer-szennyeződések monitorozása, nemzeti számítógépes hálózat és adatbázis létrehozása, a patogén mikrobák antibiotikum-rezisztenciájának követése, a takarmányok fokozott felügyelete. A terrorcselekmények veszélyének növekedésével, az élelmiszer-terrorizmus törvényének kereteit felhasználva lényeges szigorításokat vezettek be az import- és a hazai termékek hatósági ellenőrzésében. 2008-ban pedig megjelentették az Élelmiszer-védelmi ter- vet, amely további stratégiai elemeket tartalmaz.⁴⁷

Az Osztrák Élelmiszerkönyv (1912)

A nemzetközi szervezetek közül a WHO és a FAO folyamatosan figyelmeztetnek az élelmiszer-biztonsági helyzet veszélyére. 1983-ban a FAO/WHO Élelmiszer-biztonsági Szakértői Testülete arra a következtetésre jutott, hogy a szennyezett élelmiszerek fogyasztása következtében alakul ki a világon a legtöbb megbetegedés, és ez a nemzetek gazdasági teljesítőképességének legfőbb hátráltatója is. A WHO meghirdette élelmiszer-biztonsági programjának megerősítését és kiterjesztését. Ennek a programnak az alapján dolgozta ki és bocsátotta közre a WHO 2002-ben globális élelmiszer-biztonsági stratégiáját. Az európai régióban követendő élelmiszer- és táplálkozási politika megvalósítására a WHO 2008-ban új akciótervet⁴⁸ dolgozott ki.⁴⁹

II. Az EU-s élelmiszerjog kialakulásának vázlatja

Az Európai Unió megalakulásának egyik fő oka a közös piac létrehozása volt, mely gazdasági lehetőség a tagállamok eltérő szabályozási rendszerére figyelemmel számos kockázati tényezőt is magában foglalt. 1962-ben az Európai Gazdasági Közösség bevezette a közös mezőgazdasági politikát, amely a tagországok közös ellenőrzése alá helyezte az élelmiszer-termelést, melynek következtében a gazdák azonos árat kaptak terményükért. Ezt követően az Európai Gazdasági Közösség a szükségleteinek elegendő élelmiszert termel, a gazdák is jól keresnek, ennek nemkívánatos mellékhatása a túltermelés és az ebből származó terménytöbblet felhalmozódása.⁵⁰ Az 1990-es évek óta kiemelt cél a többlet csökkentése és az élelmiszer minőségének javítása.⁵¹

Az élelmiszerek szabályozása kapcsán Európai Gazdasági Közösség legfőbb jogalkotási eszköze a vertikális jellegű (egy termékre, illetve termékcsoportra vonatkozó) irányelvi szabályozás volt.⁵² Azonban az élelmiszerek teljes vertikumát leszabályozó jogalkotás nem tette hatékonyvá a jogalkalmazást, annak túlszabályozottságát eredményezte.⁵³ Ma már valamennyi, a tagállamok számára egyaránt fontos élelmiszerjogi szabályok uniós szinten kerülnek megalkotásra,⁵⁴ melyek nagyobb része horizontális (valamennyi élelmiszere vonatkozó) jellegű, ugyanakkor a vertikális szabályozási mód is fennmaradt a továbbiakban.⁵⁵

1996 mérföldkőnek tekinthető az Európai Unió élelmiszer-biztonsági politikájának alakulásában. Az Egyesült Királyságban 1986 óta emelkedő számban előforduló „kergemarha-kór” (BSE) kapcsolatba hozható más hasonló emberi tünetekkel járó emberi megbetegedések, így például a Creutzfeldt–Jakob-betegség kialakulásával, amely a szarvasmarháknál előforduló szivacsos agyvérlegyulladás embereknél megjelenő formája.⁵⁶

A „kergemarha-botrány” után az élelmiszerek biztonsága a politikai érdeklődés középpontjába került, ami az európai élelmiszer-biztonsági szabályozás gyökeres reformjához vezetett, az Európai Unió ennek következtében határozta el az élelmiszer-biztonsággal és fogyasztói

egészségvédelemmel kapcsolatos szervezeti átalakítást és hatékony, a fogyasztók egészségének védelmét központba helyező, a nyilvánosságot alapkövetelménynek tekintő élelmiszer-biztonsági politika kifformálását.

1997 áprilisában az Európai Bizottság közzétette az Európai Unió élelmiszer-szabályozásának alapelveiről szóló javaslatát (Zöld Könyv),⁵⁷ amelyet az élelmiszer-szabályozás általános elveinek kialakítása érdekében alkottak meg. E szakmapolitikai dokumentum már az új évezredben érvényesülő szabályozás elveit határozta meg, így tartalmazta az élelmiszerlánc egységes, a termőföldtől a fogyasztó asztaláig történő szemléletét, integrált megközelítést (ún. lánc-szemlélet). A „Termőföldtől az asztalig”-elv (*from farm to table*) lényege szerint csak akkor lehet élelmiszer-biztonságot garantálni, ha az élelmiszerjogi szabályozás és ellenőrzés megbízhatóan lefedi a teljes élelmiszer-előállítás és -forgalmazás folyamatát, a mezőgazdasági alapanyagok előállításától a végső fogyasztóig, illetve az élelmiszernek a végső fogyasztóig való eljutásáig.

A Zöld Könyv széles körű konzultációját követően született meg 2000 januárjában a Fehér Könyv az élelmiszer-biztonságról, mely dokumentum az Európai Unió élelmiszer-biztonsági politikájának és cselekvési tervének tekinthető, mely megerősítette a Zöld Könyvben vitára bocsátott szabályozási elveket.⁵⁸ A Fehér Könyv meghatározta az Európai Unió élelmiszer-biztonsági és táplálkozási politikájának alapelveit, és részletes cselekvési tervet adott. Legfontosabb tartalmi vonatkozásait – beleértve az új alapelveket, az Európai Élelmiszer-biztonsági Hivatal létrehozását, a gyors veszély elhárítására és a kapcsolódó tájékoztatásokra, intézkedésekre vonatkozó teendőket – az élelmiszer-szabályozás általános elveiről szóló 178/2002/EK rendelet azóta kötelező formában is megjelentette. Az Európai Unió 2002-ben létrehozta az Európai Élelmiszerbiztonsági Hatóságot (EFSA), amelynek elsődleges feladata az élelmiszerek fogyasztásával kapcsolatos kockázatok tudományos értékelése, kockázatbecslése.

A 178/2002/EK rendelet mellett az uniós élelmiszer-biztonsági szabályozás alappilléret jelenleg is az ún. „Higiéniái csomag”⁵⁹ alkotja, mely rendeletek 2006. január 1-jén léptek hatályba.

III. A magyar élelmiszerjog kialakulása

Hazánkban az 1431-ből származó német nyelvű *Ofner Stadtrecht* (Buda város jogkönyve) tartalmazott először olyan rendelkezéseket, amelyek tiltják a romlott, hamisított élelmiszerek árusítását. A magyar legendárium egyik legelső emléke a fogyasztóvédelemről Mátyás király rendelkezése a bor kimérésére használt „itczék” úrtartalmáról.⁶⁰ A különböző céhek szabályzataiban további speciális követelményeket is érvényesítettek, így például a mézszárszék csak folyóvíz partján állhattak, tilos volt a beteg állat húsának kimérése, továbbá vágásra szánt jószágot nem használhatták igavonásra a mézszárosok a hús minőségének védelme érdekében.

A hazai céhek 1872. évi megszüntetésükig évszázadokon keresztül önkormányzati módon működtek, és ehhez kapcsolódóan rendszeres belső ellenőrzést végeztek. A céhmester feladata volt, hogy havonta, néhol hetente két-három „vén mesterrel” együtt bejárja a műhelyeket, ellenőrizze a minőséget, hogy azokban „semmi gáncs ne legyen”. A céhmester köteles volt a jelentős, „cégéges, szarvas” vétkeket – a bűnügyeket – a városnak, a földesúrnak vagy megyének jelenteni, ilyen ügyekben már nem bírászkodhatott.

Az 1800-as évek végéig az élelmiszerekkel kapcsolatos jogi szabályozás csak eseti volt, és részterületekre terjedt ki. Az 1867. évi kiegyezés után rohamosan megindult a fejlődés, mely szükségessége tette az állami beavatkozást. A közegészségügy rendezéséről szóló 1876. évi XIV. tc. tekinthető az első élelmiszereket érintő magyar szabályozásnak.⁶¹ Tiltotta az egészségre káros élelmiszerek előállítását és forgalomba hozatalát, viszont nem tartalmazott rendelkezéseket a végrehajtás hathatós ellenőrzéséről. Az első átfogó rendelkezés az 1893. évben kiadott bortörvény volt, amelyben a borkészítés teljes vertikuma szabályozásra került.

A következő mélyreható változásokkal járó szabályozási lépés az első magyar élelmiszer-törvény, a mezőgazdasági termények, termékek és cikkek hamisításának tilalmazásáról szóló 1895. évi XLVI. tc.⁶² megalkotása és hatálybalépése volt, mely szerint hamisításon meghatározott termékek „utánzása, vagy olynemű megváltoztatása értendő, mely a fogyasztó közönséget, vagy a bevőt a termény, termék vagy cikk eredete, összetétele vagy minősége tekintetében tévedésbe ejteni alkalmas”.

A következő „élelmiszer-törvény” megalkotására az élelmiszerek és az italok előállításáról és forgalmáról szóló 1958. évi 27. számú törvényerejű rendelettel került sor, amely kimondta, hogy a lakosság egészségének és munkaképességének fokozott védelme érdekében állandóan gondoskodni kell az élelmiszer-ellátás minőségének fejlesztéséről, az élelmezés- és táplálkozás-egészségügyi színvonal emeléséről.⁶³

A harmadik élelmiszer-törvény, az élelmiszerekről szóló 1976. évi IV. törvény, amely mai értelemben is színvonalas szabályozást tartalmazott.⁶⁴ Ez az élelmiszer-törvény előírta a Magyar Élelmiszerkönyv létrehozását. Megalakult a Magyar Élelmiszerkönyv Bizottság, megkezdődtek a szakértői munkák azonban a nemzetközi gyakorlattal ellentétben az akkori magyar szabályozási rendszerben az élelmiszerkönyv jellegű szabályozásnak nem volt helye.⁶⁵

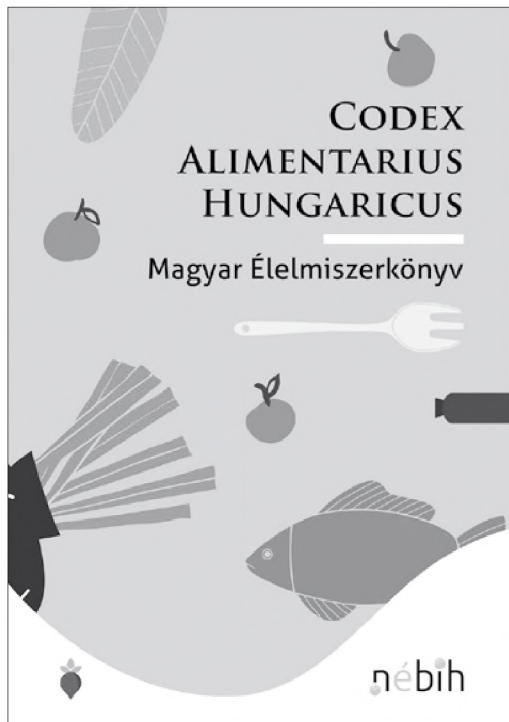
Az 1990-es gazdasági-társadalmi változások az 1988-ban módosított élelmiszer-törvényt és a hozzá kapcsolódó egész szabályozási rendszert is elavulttá, átdolgozandóvá tették. Ennek oka többek között az volt, hogy az ország kinyilvánította, hogy az Európai Gazdasági Közösség tagjává kíván válni, és az ennek érdekében megkötött Társulási Szerződés 68. cikkelye előírta a jogrendszer, benne külön nevesítve az élelmiszerjog EGK-joghoz való igazítását.

Ezt a követelményt a negyedik élelmiszer-törvény, az élelmiszerekről szóló 1995. évi XC. törvény teljesítette. A Népjelölti Minisztérium és a Földművelésügyi Minisztérium együttes kezdeményezésére 1997 őszén megalakult az Élelmiszerbiztonsági Tanácsadó Testület,⁶⁶ amely 2000-ben felmérte a hazai élelmiszer-biztonsági helyzetet, mely dokumentum *Magyarország élelmiszer-biztonsági helyzete az ezredfordulón* címmel 2000-ben jelent meg, és 2004-ben elkészítette a Nemzeti élelmiszerbiztonsági programot. Ez meghatározta a nemzeti élelmiszerbiztonsági politika követendő alapelveit, a fő célokat és a nemzeti prioritásokat. Az egyes prioritásokra vonatkozóan alprogramokat dolgozott ki. A program szorosan kapcsolódott az ENSZ élelmiszer-biztonsági kérdésekben érintett világszervezeteinek (FAO, WHO, OIE) cél-

jaihoz, valamint az Európai Unió élelmiszer-biztonsági politikájához. Az ÉBTT által készített élelmiszer-biztonsági helyzetelemzésben foglaltak szerint – az EU-elveknek megfelelően – az élelmiszer-biztonsági politika alapelvei a következők: 1. átfogó szemlélet szántóföldtől az asztalig; 2. fogyasztó-központúság; 3. átláthatóság; 4. tudományos megalapozottság; 5. integrált megközelítés; 6. saját szerepvállalás.

A 2003. évi LXXXII. törvény megalkotásának oka az volt, hogy Magyarország 2004. május 1-jén az Európai Unió tagjává vált, ami ismét új, a tagállami működés feltételeihez igazodó élelmiszer-törvény megalkotását tette szükségessé.

A hatodik és egyben ma hatályos élelmiszer-törvényünk megalkotását az európai értelemben vett fogyasztóvédelem indokolta,⁶⁷ melynek biztosítására megfelelő ismeretekkel kell rendelkezni az előállítás előtti és a forgalmazás utáni tevékenységekről, nyomon kell követni az alapanyagok útját a „szántóföldtől az asztalig” a teljes élelmiszerláncban. Ezeknek az elvárásoknak megfelelően alkották meg az élelmiszerláncról és hatósági felügyeletéről szóló 2008. évi XLVI. törvényt.

A Magyar Élelmiszerkönyv

IV. Összefoglalás

Az alapvető emberi szükségletek biztosítása, mint a biztonságos és elegendő mennyiségben rendelkezésre álló élelem fontos előfeltétele a legfontosabb emberi jogok, így többek között az élethez és emberi méltósághoz való jog érvényesítésének. Ezek közül az emberi szükségletek közül is kiemelkedik az emberek élelem- és ivóvízszükségletének biztosítása, melyek nélkül nehezen képzelhető el nemcsak az emberhez méltó élet, de egyáltalán bármilyen élet fenntartása.⁶⁸

Az emberiséggel párhuzamosan fejlődő élelmezési igényeket a természet törvényeitől kezdve a vallási szabályokon át, az adott társadalom szokásain és írott jogi normáin keresztül, a közösségek felett álló jogalkotók és egyéb gazdasági igények és követelmények határozzák meg. Az emberiség élelmezéstörténete – a kutatás szempontjából – három nagy korszakra osztható: az állam és az írott jog előtti korszakra, amikor az ember élelmezési szükségleteit azzal elégítette ki, amit talált, majd azzal, amit háziasított, illetőleg azzal, amit megtermelt. A mezőgazdaság megjelenésével egy időben kialakult szervezett közösségekben (amelyek már nem csak a családi köteléken alapultak) elsődleges feladat volt az adott nép megfelelő élelemmel való ellátása. Az élelmezéstörténet harmadik nagy korszaka, amikor az adott társadalom élelmezési szükségletein felül megtermelt javakkal elkezdtek kereskedni, ami már a konkrét élelmiszerjogi szabályok megjelenésével járt, voltaképpen innen számíthatjuk az élelmiszerjog megjelenését.

Az élelmiszerjog szabályozásának tendenciáit megvizsgálva megállapítható, hogy voltaképpen kétféle megközelítési mód az irányadó e jogterülettel kapcsolatban. Egyrésztől megjelenik az önszabályozás⁶⁹ lehetősége, amikor egy adott termék tekintetében maguk a termelők vagy az előállítók (céhek) határozzák meg a termék minőségére vonatkozó alapvető követelményeket, másrésztől pedig megjelenik az állam felelősségvállalása kapcsán a külső állami szabályozás, amelyet mindenkinek – akire a törvény hatálya kiterjedt – be kellett tartania. A két szabályozási mód a mai napig is sok esetben párhuzamosan létezik egymás mellett, ugyanis

míg az állami szabályozás a minimumkövetelményeket fogalmazza meg, addig az önszabályozó szabványok és minőségi követelmények sokkal magasabb minőséget és biztonságot követelnek meg az adott termékkel kapcsolatban.⁷⁰

Mára az élelmiszerek a nemzetközi kereskedelem jelentős részét képezik. Ezért a fogyasztók, termelők, a kereskedők számára egyaránt fontos, hogy a szabályok átlépjék az országhatárokat. E természetes igény kielégítésére a múlt század második felétől a nemzeti szintű szabályozások mellett regionális és világméretű szabályozási rendszerek is létrejöttek, melynek eredményeképpen mára az élelmiszerekre vonatkozó jogi szabályozás három egymásra épülő szintjéről beszélhetünk. Egyrészt a nemzetközi szabályozási szintről, másrészt a regionális, harmadrészt a nemzeti szabályozási szintről.

Az élelmiszerekre vonatkozó szabályozás történeti áttekintését követően megállapítható, hogy az élelmiszerekkel kapcsolatos szabályozás kérdésében a minőségi kérdések szabályozása sokkal nagyobb hangsúlyt kapott a történelem írott jogalkotása során, mint az élelmezésbiztonság kérdése, mely leginkább a második világháborút követően került a nemzetközi közösség látókörébe.

A XXI. század élelmiszer-biztonsági kihívásait nem az európai piacra szánt termékek minőségi sztenderdjei, hanem a kontinensközi árumozgások, az eltérő higiéniai, (környezet)etikai és erkölcsi mércék alapján létrehozott élelmiszerekkel való kereskedelem és annak nem várt hatásai jelentik. Az évszázad szerződésének⁷¹ kikiáltott Transatlantici kereskedelmi és beruházási partnerség (TIPP)⁷² megkötéséről tárgyal az Európai Unió és az Amerikai Egyesült Államok, amelytől mindkét fél munkahelyeket és gazdasági növekedést vár. A TIPP-nek rengeteg ellenzője is akad, akik azon félelmeknek adnak hangot, hogy a megkötendő szerződés

*„veszélybe sodorhatja többek között hazánk génmódosítás-mentességét, ránk szabadíthat egészségkárosító vegyszereket, hormonkezelt marhahúsokat, kikényszerítheti a veres pataki aranybánya megépítését, alááshatja az éghajlatvédelmi törekvéseket és a helyi élelmiszerek felhasználását”.*⁷³

TÉGLÁ SINÉ KOVÁCS, JÚLIA

Die Geschichte des Essens und der historische Abriss der Entwicklung des Lebensmittelrechts (Zusammenfassung)

Der Aufsatz stellt die wichtigsten historischen Meilensteine der Lebensmittel- und Lebensmittelsicherheit zusammen mit der evolutionären Geschichte der Menschheit, ihren regulatorischen Trends und Ebenen dar, da sie sich nach dem sozialen Alter, dem Territorium und der Kultur verändert. Der Aufsatz stellt die geschichtliche Entwicklung der universellen Nahrungsmittelgeschichte und des Lebensmittelrechts vor, einschließlich der Ernährung in prähistorischer Zeit, der Auswirkungen religiöser Regeln (jüdische, christliche, buddhistische und hinduistische Religion) auf die

Entwicklung des Essensrechts und die Esstraditionen dieser Religionen. Die Autorin führt die Bildung von lebensmittelrechtlichen Bestimmungen, Lebensmittelregulierung im Feudalismus ein. Sie analysiert den Einfluss der industriellen Revolution auf die Entwicklung des Lebensmittelrechts. Der Aufsatz präsentiert die Internationalisierung des Lebensmittelrechts nach dem zweiten Weltkrieg und das Lebensmittelrecht in den 80-er und 90-er Jahren. Die Autorin beschreibt die wichtigsten Punkte der Bildung des Lebensmittelrechts in Ungarn und in der EU.

- ¹ PÁLFI György: *Mindennapi kenyertünk megteremtése a kezdetektől napjainkig: Az ember élelemszerző- és termelő- tevékenységének történeti áttekintése 2,5 millió év tükrében*. Gödöllő, 1996, Gödöllői Agrártudományi Egyetem, 1. p.
- ² DRINÓCZI Tímea – CSINK Lóránt – SABJANICS István: A biztonság alkotmányjogi szabályozása Magyarországon. In *Kategoria bezpieczeństwa w konstytucjach i praktyce ustrojowej państw*. Torun, 2016, Grupy Wydawniczej.
- ³ HOFFMANN Tamás: Vázlat élelmészünk történetéről. *Agrártörténeti Szemle*, 2001. 1–2. sz. 2. p.
- ⁴ Több mint harmincezer éve annak, hogy az európaiak tüzgyödröt ástak, és abban köveket forrósítottak, hogy a közjük rakott húst megsüssék. Megközelítőleg tizenhétezer éve annak, hogy a Sínai-félszigeten gazellákat és szarvasokat ejtettek el, a Maghreb lakói pedig ugyanezt tették a vadjuhokkal. A bölény és az akkor már kihaltfélben lévő vadló vadászatának több mint tizenötezer éves nyomaira leltek Észak-Amerikában. HOFFMANN 2001, 3. p.
- ⁵ Kr. e. 9000 táján Perzsiában megszelídítették a kecskét. Akkortájt Irakban és Franciaországban kis kőpengéket erősítettek egy fanyélbe, és ezzel vadgabonát arattak. Mexikóban kukoricát, babot és tököt nemesítettek, míg Peruban burgonyát. HOFFMANN 2001, 5. p.
- ⁶ A termelői elsajátítás egyrészt jelenti a természet tárgyi világának és a termelő társadalmi viszonyainak a birtokbavételét, és ezzel az aktuális megszerzett javak monopolizálását. Az elsajátításról lásd részletesebben: TANKA Endre: *Föld és elsajátítás. Sorskérdések földviszonyaink múltjában és jelenében*. Budapest, 1999, Agroinform.
- ⁷ TANKA 1999, 18. p.
- ⁸ HOFFMANN 2001, 5. p.
- ⁹ LŐKÖS László: *Egyetemes Agrártörténet*. Budapest, 1998, Mezőgazda Kiadó, 28. p.
- ¹⁰ CSATÓ Gábor: *Közeledik az élelmészvilágnap (2012)*.
- ¹¹ CSAJÁGI Éva – ANDRÁSSY István: Élelmiszerbiztonság az Európai Unióban és Magyarországon – Fogyasztóvédelem, a fogyasztók egészségének védelme. *Európai Füzetek 48*. Budapest, 2003, A Miniszterelnöki Hivatal, Kormányzati Stratégiai Elemző Központ és a Külügyminisztérium közös kiadványa, 1. p.
- ¹² LACZAY Péter: *Élelmiszer-higiéncia, élelmiszerlánc-biztonság*. Budapest, 2008, Mezőgazda Kiadó, 5. p.
- ¹³ HOFFMANN 2001, 12. p.
- ¹⁴ CSINK Lóránt – MAYER Annamária: *Variációk a szabályozásra: Önszabályozás, társszabályozás és szabályozó hatóságok a médiajogban*. Budapest, 2012, Médiatudományi Intézet, 11. p.
- ¹⁵ CSINK–MAYER 2012, 11. p.
- ¹⁶ Ószövetség Mózes III. 11: 1–47. és Mózes V. 14: 3–20.
- ¹⁷ Lásd erről bővebben *Magyar Zsidó Lexikon*. Zsidó étkezési törvények (1306. címzű) <http://mek.oszk.hu/04000/04093/html/szo-cikk/11306.htm>
- ¹⁸ DONIN, Hayim Halevy: *Zsidónak lenni*. Budapest, 2004, Göncöl Kiadó, 95. p.
- ¹⁹ „A hithű zsidó, aki betartja a kásrut előírásait, nem azért teszi ezt, mert aprólékosan feltárta minden részletkérdés minden összetevőjét, nem azért, mert ez örömet okoz neki; nem azért, mert úgy véli, hogy használ az egészségének; nem azért, mert a Biblia határozottan és közhírhözően utasítja erre – hanem azért, mert isteni parancsolatoknak tekinti azokat, ő pedig köteles saját akarata alárendelni az isteni akaratnak: engedelmeskedik, mert erre kötelezi a hit.” DONIN 2004, 95–96. p.
- ²⁰ DONIN 2004, 96. p.
- ²¹ Uo.
- ²² A trichinella olyan állatról emberre terjedő betegség, melynek okozója egy féreg, amely két veszélyforrást is tartogat: lárvája az izmokban, kifejlett formája a bélsátoformában élőszkodik.
- ²³ FALUS Gabriella: Napjaink prioritása: az élelmiszer-biztonság. *Agrárágazat*, 2002. 8. sz. 49–56. p.
- ²⁴ A húsvét megünneplésének napja kezdetben nem volt egységes. Végtül a niceai zsinat 325-ben úgy rendelkezett, hogy a húsvétot va-
- sámnap kell megünnepelni, mégpedig a tavaszi napéjegyenlőséget követő holdtölte utáni első vasárnap. Ha a holdtölte vasárnapra esik, akkor a húsvétot a következő vasárnap kell megtartani, így az mindig március 25. körülre esik. A húsvét kiszámítása azért fontos, mert ennek megtartásától függ az év hátralévő részében esedékes mozgó ünnepek elrendezése.
- ²⁵ TUSOR András: *Gasztronómia. Vallási étkezési előírások*. <http://mek.oszk.hu/00100/00129/html/4fejezet.htm#A> fejezet tartalma
- ²⁶ Az iszlám előírásoknak nem megfelelő élelmiszerek és szolgáltatások gyűjtőfogalma „Haram”.
- ²⁷ Az iszlám szerint „állati tetemnek számít minden állat, amely természetes halállal pusztult el”. A folyékony vagy alvadt vér fogyasztásának tilalma szerint a hívők csak olyan vért fogyaszthatnak, amely az előírászerű vágást követően az állatban marad. „Sertés” alá sorolandó minden olyan élelmiszer, amely a sertés részeit tartalmazza, vagy abból nyerik. Az iszlám szerint tiltottak más vallások áldozati állatai is. A tiltott ételekhez tartoznak továbbá például ragadozó állatok hosszú szemfokkal, ragadozó madarak, mérges állatok és kártevők. A növényekből nyert élelmiszerek alapvetően mind a „Halal” fogalma alá esnek. Kivételt képeznek a kábító és toxikus termékek, mint például alkohol. A fűszerekre ez nem érvényes, kivéve az alkoholtartalmú kivonatokat. <http://iszlam.com/iszlam-az-elet-val-lasa/testi-lelki-egeszsegunk/item/166-megengedett-es-tiltott-elelek-az-iszlam-vallasban>
- ²⁸ BERÉNYI Mátyás: *A haszonállatok halál vágása, a rituális vágás élelmiszer-biztonsági kérdései, hatása a húsmínőségre* (Szakdolgozat). Szent István Egyetem Állatorvos-tudományi Kar, 2014, 2. p. <http://www.huveta.hu/handle/10832/1291>
- ²⁹ Vágóállatok védelméről szóló, Strasbourgban, 1979. május 10-én aláírt Európai Egyezmény, melyet Magyarországon a 8/2009. (I. 23.) Korm. rendelet hirdetett ki.
- ³⁰ BERÉNYI 2014, 2. p.
- ³¹ Az étkezés tizenkét alapszabályát Haszan, Mohamed próféta unokája foglalta össze: 1. Tudnod kell, hogy az ételt Isten adta neked! 2. Elégedj meg avval, amit neked adott! 3. Mielőtt hozzáfognál az evéshez mondd: „bismilláh” (Isten nevében)! 4. Étkezés után mondd: „alhamolulillah” (Istennek hála)! 5. Étkezés előtt moss kezet! 6. Az asztal bal oldalán foglalj helyet! 7. Jobb kezed három ujjával egyél! 8. Ha befejezted az evést, nyald meg az ujjaidat! 9. Egyél a közvetlenül előtted lévő tálból, annak is a feléd eső részéből! 10. Végy kis falatokat! 11. Jól rágd meg az ételt! 12. Ne bámuld a veled együtt étkezőket! TUSOR András: *Gasztronómia. Vallási étkezési előírások*. <http://mek.oszk.hu/00100/00129/html/4fejezet.htm#A> fejezet tartalma
- ³² Lásd például az Egészségügyi Világszervezet (WHO) 2009-ben indított „Ments életeket: Moss kezet!” című kampányát, illetve a Nemzeti Élelmiszerlánc-biztonsági Hivatal „Légy okos, kezet moss!” című kampányát.
- ³³ CSINK–MAYER 2012, 11. p.
- ³⁴ Uo.
- ³⁵ KONDOR Zsuzsanna: *A kultúra fogalmának és tartalmának változása Cicerótól Carey-ig (2003)*.
- ³⁶ MONTANARI, Massimo: *Éhség és bőség*. Budapest, 1996, Atlantis Kiadó, 15. p.
- ³⁷ VÖRÖS Imre: *A nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga*. I. kötet. Budapest, 2004, Krim Bt., 72. p.
- ³⁸ CSAJÁGI–ANDRÁSSY 2003, 1. p.
- ³⁹ Ez a közel 500 éves (!) törvény olyannyira élő, hogy az Európai Unió Bírósága a 178/84. számú ügyben elmarasztalta Németországot a „sörtisztasági törvény” más tagállamokból importált sörökre történő alkalmazása tekintetében, mivel megtiltotta a más tagállamokban jogszerűen előállított és forgalmazott, a *Biersteuergesetz* (a söradóról szóló, 1952. március 14-i törvény, BGBl. I, 149. p.) 9. és 10. cikkében foglaltaknak meg nem felelő sörök forgalmazását, nem teljesítette a Szerződés 30. cikke alapján fennálló köte-

- lezettségeit. <https://curia.europa.eu/arrets/TRA-DOC-HU-ARRET-C-0178-1984-200407011-05N00.html>
40. www.genusszeit.ch
41. RÁCZ Endre: *Az élelmiszer előállítás jogi szabályozása*. Budapest, 2006, 7–10. p.
42. RÁCZ Endre: A Magyar Élelmiszerkönyv múltja – jelene – jövője. *Élelmiszervizsgálati Közlemények*, 1995. 1. sz. 8. p.
43. RÁCZ 1995, 9. p.
44. RÁCZ 1995, 11. p.
45. RÁCZ 1995, 14. p.
46. RÁCZ Endre – SZERDAHELYI Károlyné: A FAO/WHO Codex Alimentarius szerepe, rendszere, dokumentumai. *Élelmiszervizsgálati Közlemények*, 2000. 1. sz. 131. p.
47. CSAKI Csaba (szerk.): *Élelmiszerbiztonság – A magyar élelmiszer-gazdaság, a vidékfejlesztés és az élelmiszer-biztonság stratégiai alapjai*. Budapest, 2010, Magyar Tudományos Akadémia, 108. p.
48. WHO European Action Plan for Food and Nutrition Policy 2007–2012. No. E91153. WHO Regional Office for Europe, Copenhagen, 2008.
49. CSAKI 2010, 109. p.
50. https://europa.eu/european-union/about-eu/history/1960-1969_en
51. Uo.
52. Lásd például 64/433 EGK Tanácsi Irányelv a vörös hús előállításának és forgalmazásának feltételeiről, 71/118 EGK Tanácsi Irányelv a friss baromfi-hús előállításának és forgalmazásának feltételeiről; 91/493 EGK Tanácsi Irányelv a hal és víziállat húsáról, 92/46 EGK Tanácsi Irányelv a tej és tejalapú termékek előállításának és forgalmazásának feltételeiről
53. NYITRAI Zoltán, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Agrár szakjogászi képzésen elhangzott előadása az élelmiszerekre vonatkozó szabályozás rendjéről.
54. A Nemzeti Élelmiszerlánc-biztonsági Hivatal honlapján havonta kerül kiadásra az élelmiszerekre vonatkozó jogszabályok jegyzéke, mely listában szerepelnek a közvetlen hatállyal bíró közösségi rendeletek, a kötelezően alkalmazandó magyar törvények, magyar rendeletek, illetve az ezekben kiadásra került Magyar Élelmiszerkönyvek. <https://portal.nebih.gov.hu/-/elelmiszer-jogszabalyok-jegyzeke>
55. KURUCZ Mihály: *Az európai agrárjog alapjai*. Budapest, 2003, ELTE Jogi Továbbképző Intézet, 203–205. p.
56. GÁSPÁR Margit: *A BSE járvány helyzete az Európai Unióban és hatása a marhahús-termelésre és fogyasztásra*. <http://www.mezogazdasagikonyvtar.hu/assets/euag/EA9806/all.html>
57. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:1997:0176:FIN:EN:PDF>
58. https://ec.europa.eu/food/sites/food/files/safety/docs/gfl_white-paper_food-safety_2000_en.pdf
59. A csomagot alkotó jogi aktusok: az élelmiszer-higiéniáról szóló 852/2004/EK rendelet, az állati eredetű élelmiszerek különleges higiéniai szabályainak megállapításáról szóló 853/2004/EK rendelet, az emberi fogyasztásra szánt állati eredetű termékek hatósági ellenőrzésének megszervezésére vonatkozó különleges szabályok megállapításáról szóló 854/2004/EK rendelet, a takarmány- és élelmiszerjog, valamint az állat-egészségügyi és az állatok kíméletére vonatkozó szabályok követelményeinek történő megfelelés ellenőrzésének biztosítása céljából végrehajtott hatósági ellenőrzésekről szóló 882/2004/EK rendelet.
60. CSAJÁGI–ANDRÁSSY 2003, 2. p.
61. 1876. évi XIV. tc. a közegészségügy rendezéséről
62. 1895. évi XLVI. tc. a mezőgazdasági terménye, termékek és cikkek hamisításának tilalmáról
63. A kommunizmus élelmiszer- és agrárpolitikájáról bővebben BORVENDÉG Zsuzsanna – PALASIK Mária: *Vadhajtások. A sztálini természet-átalakítási terv átültetése Magyarországon 1948–1956*. Budapest, 2015, Napvilág Kiadó.
64. 1976. évi IV. törvény az élelmiszerekről
65. DÖMÖLKI Marianna: *Élelmiszer szabályozási információk 10. Magyar Élelmiszerkönyv*. Budapest, 2013, Vidékfejlesztési Minisztérium.
66. Az ÉBTT tagjai közt szerepeltek az élelmiszer-biztonságban érdekelt minisztériumok, élelmiszer-ellenőrző hatóságok, tudományos intézetek, szakmai szervezetek, érdekképviseleti szervek és a fogyasztók képviselői.
67. A klasszikus, hazánkban „fogyasztóvédelem”-ként emlegetett tevékenységen mi a fogyasztó gazdasági érdekeinek védelmét értjük. Míg az európai fogyasztók védelmén annak biztosítását értik, hogy a fogyasztóhoz biztonságos, az előállító által garantált összetételű élelmiszer kerülhessen. Vö. MISKOLCZI BODNÁR Péter – SÁNDOR István: *A fogyasztóvédelmi jog magyar szabályozása*. Budapest, 2010, Patrocinium Kiadó és MISKOLCZI BODNÁR Péter: *A fogyasztókkal szembeni tisztességtelen kereskedelmi gyakorlatok tilalma*. Budapest, 2011, Patrocinium Kiadó.
68. SZEMESI Sándor: Az élelemhez való jog koncepciója a nemzetközi jogban. *Pro Futuro: A jövő nemzedékek joga*, 2013. 2. sz. 86. p.
69. Az önszabályozásról bővebben CSINK–MAYER 2012.
70. Ilyenek például a Nemzetközi Szabványügyi Szervezet (International Organization for Standardization) által kiadott nemzetközi szabványok: (a) ISO 9001: Minőségirányítási rendszer; (b) ISO 14001: Környezetirányítási rendszer; (c) ISO 22000: Élelmiszer-biztonsági szabvány. Idetartoznak továbbá a multinacionális cégek által kialakított és alkalmazott belső ellenőrzési rendszerek: (a) BRC: TESCO által alkalmazott minőségirányítási rendszer; (b) IFS: SPAR, METRO által alkalmazott minőségirányítási rendszer; (c) Global GAP: zöldség, gyümölcs nagykereskedelem területén alkalmazott minőségirányítási rendszer. A szabványokról bővebben: KURUCZ 2003; 205–206. p.
71. MOLNÁR Tamás Levente: *Az évszázad szerződése, amiről semmi biztosat nem tudunk*. <https://kitekinto.hu/europa/2014/11/03/az-evszazad-szerzdese-amirl-semmi-biztosat-nem-tudunk>
72. <http://www.europarl.europa.eu/news/hu/headlines/priorities/eu-usa-szabadkereskedelem/20150202STO18324/mirol-szol-a-tip>
73. http://mtvsz.blog.hu/2014/07/03/a_jovo_kiarusitasa_az_eu-usa_szabad_kereskedelmi_targyalasok_veszelyei

Nagy J. Endre

Magyar államelmélet a XIX. században

A centralisták és a municipalisták vitája

I. Bevezetés: felzárkózás Európához

Általában egyetértés van abban a történettudomány jeles képviselői között arról, hogy Magyarország fejlődése a honfoglalástól a XV. század végéig nagyjában-egészében egy felzárkózásnak tekinthető a nyugat-európai modellhez. Ebben Szűcs Jenő (*Vázlat Európa három történelmi régiójáról*)¹ lényegében egyetértett Bibó Istvánnal, aki ezt több írásában, talán legvilágosabban *A magyar társadalomfejlődés és az 1945 évi változások értelmében*² kimutatta. Abban is egyetértés mutatkozik, hogy Mátyás halála után a magyar fejlődés iránya elkanyarodott a nyugat-európai társadalom modelltől, és torz fordulatot vett. Abban is általános az egyetértés, hogy a felzárkózás a XIX. század nagy reformkorával kezdődött, aminek nyitánya Széchenyi szemínális művének, a *Hitelnek* 1830-as megjelenése volt. Nos, a mi álláspontunk szerint a magyarság öt forradalommal kísérelte meg a felzárkózást 1848-tól 1989-ig, amikor is formálisan az Európai Unióhoz csatlakoztunk, 2004-ben. Ezek: 1848, 1918, 1944, 1956 és 1989. Ez a magyar történelemben a „*Forradalmak kora*”, s ezt az 1830 és 1989 közötti korszakot vélhetően e címszó alatt mint egységes folyamatot fogja tárgyalni egyszer a magyar történettudomány.

Mert voltak ugyan súlyponteltolódások a felzárkózási stratégiák között az egyes forradalmak között, a fő cél mindig a népképviselői rendszer, a nemzeti függetlenség, a jogállam, a politikai demokrácia létesítése és a kulturális felemelkedés elérése volt. Az (1989-et) megelőző négy kísérlet során, más-más volt a megoldandó feladat történelmi aktualitásból következő centrális problémája. 1848-ban a jogállamiság és a rendi társadalomból a piaci és osztálytársadalomba való átmenet, 1918-ban a valódi nyugati demokrácia és nemzeti függetlenség, 1944-ben pedig az 1514-től lényegében mozdulatlan tulajdonviszonyok és társadalmi szerkezet átalakítása,³ 1956-ban pedig eredetileg⁴ egy pluralista szocializmus, majd a többpártrendszer és a nemzeti függetlenség megteremtése volt a fő feladat.

Legáltalánosabb elvi szinten ugyanis a fő feladat, amelyet a reformkori értelmiség maga elé tűzött, nem volt más – és ma sem más! –, mint a fejlett nyugati országokhoz való felzárkózás. E cél elérésénél a következő teljesen reális problémák és dilemmák vetődnek fel: 1. milyen ütemben lehetséges és kell felzárkózni; 2. milyen eszközök állnak ehhez rendelkezésre; 3. melyik nyugati modell követendő (amerikai, angol, francia vagy svéd), akár elté-

rően különböző részterületek (például az iskolarendszer, helyi igazgatás stb.) szerint is; 4. hogyan kell a kultúrát átalakítani az iskolarendszertől a művészeti életen át a börtönviszonyokig (kulturális identitás).

Ezek azonban nem sajátos magyar problémák, hanem mindenütt felvetődtek, és napjainkban is felvetődnek, amikor egy periférián vagy félperiférián elhelyezkedő ország, nép, etnikum vagy nemzetiség egy fejlettebb kultúrával találkozik. Először az orosz történelemben lépett fel egy értelmiségi frakció, amely a Nyugat felé való közeledést tűzte zászlajára (*zapadnyikok*), akikkel a másik, az orosz tradicionális vallásossághoz húzó frakció, a *szlavofilek* szálltak szembe.

De az átvétel és az adott ország környezete kongruenciájának, illetve inkongruenciájának problémája először azokban a periférikus és félperiférikus (ahová Magyarország is tartozott a múlt század első felében) országokban merült fel, amelyekben a nyugati országok fejlett kapitalizmusa kihívásként jelent meg, s az értelmiség, mélyen átélve országának megkésetttségét és elmaradottságát, életének belső értelmévé tette azt az etikai maximát, hogy hivatása országát az elmaradottságból kiemelni. Ily módon alakul ki a sajátos értelmiségi éthosz, sőt az értelmiség mint társadalmi csoport.

Ez az éthosz a protestantizmusból kitermelődött hivatásfogalomba behoz egy új etikai elemet. Míg a nyugat-európai értelem bármely körülhatárolt területen folytatott élethossziglani állás betöltését foglalja magában (tehát lényegileg „szakértelmiségi”), melynek speciális intellektuális tevékenység a tartalma (s ezért intellektuel az értelmiségi nyugati elnevezése). Ezzel szemben a periféria-értelmiség számára az csak az egyik etikai maxima, hogy mint orvosnak, tanárnak, papnak stb. a munkamegosztásban ráeső területen lelkiismeretesen kell dolgoznia. A másik parancsolat az nevezetesen, hogy a nemzeti közösség globális aspektusából kiindulva kell értelmeznie a világot és benne hazája helyzetét, és ugyanakkor ezen aspektusokból kiindulva, arra támaszkodva kell közéleti-politikai tevékenységet is folytatnia, nos, e felé gravitál ennek az értelmiségnek a fő tevékenysége. Így valóban legalábbis az osztályérdek, de nem a nemzeti érdek feletti értelmiség jön létre. A nemzeti közösségre irányuló globális intenció az intellektuel professzionális tevékenységének részeként: ez az, amiben az értelmiségi lét Magyarországon „lényegel”. A kelet- és kelet-közép-európai értelmiségi (és persze a periféria értelmisége mindenütt a világon) éppen ebből a globális intencióból meríti méltóságát: azt, hogy a nemzeti orientációtól felemelkedik egy európai, sőt világperspektívához.⁵

Mármost szubjektív szempontból éppen ez a nemzetorientált intenció hozza magával, hogy a fejlődés és felemelkedés tárgyi problémái a kultúra területére transzponálódnak, hiszen az kérdés, hogy valamely idegen technológia, gazdasági-szociális újítás, jog, állami képződemény kongruens-e a hazai környezettel, mélyen bele nyúl a kultúra tartományába. Így például a képviselői rendszer átvétele diffúz hatásokat vált ki, és kontextuális előfeltételei vannak, amelyek kollízióba kerülhetnek a politikai kultúra, az életmód, az interakciós rendszerek, il-

letve az érdekviszonyok legszélesebb körével. Viszont a kultúra a területe azoknak az értékeknek, amelyeken a közösség integrációja nyugszik. Ha a változások elérnek egy kritikus tömeget, veszélybe kerülhet a közösség léte. Megrendülnek a tradicionális szokásszabályok érvényességi alapjai, kibővülnek az individuumok számára adott szerepkészletek, miközben a hagyományos szerepeltvárások erejüket veszítik, s az individuális identitásvesztésének a veszélyét idézi fel. És pontosan ezt észleli az értelmiség, amelynek hivatása nemzetméretű diagnóziscsinálással és terápiakészítéssel foglalkozni.

Ekkor merül fel a nagy kérdés: Haza vagy haladás? Haza és haladás? Vagy haza, vagy haladás? Es ezzel áll előttünk a XIX. és XX. századi kelet-európai értelmiség nagy dilemmája.

Az utak e ponton válnak el. Az értelmiség egyik része szilárdan ragaszkodik ahhoz az elképzeléséhez, hogy az előrehaladásnak nyugati irányban kell megtörténnie, s mennél gyorsabban megy ez végbe, annál jobb. A másik rész viszont ettől az úttól, a gyorsaságtól a társadalomintegrációt félti a kulturális identitást, retteg a „nemzet-haláltól”, s úgy akarja a jólét és a kultúra fényébe emelni az országát, hogy elkerülje az identitásvesztést és a társadalomintegráció szétesését. Ők lesznek az első „harmadik utasok”, amennyiben közbülső utat keresnek a premodern (feudális, rendi, hűbéri, ázsiai termelésmódbeli) és a fejlett nyugati kapitalista piacgazdaság és politikai intézményrendszere (parlamentáris népképviselői rendszer, emberi jogok stb.) között. Az ilyen saját utat hirdető értelmiségieket nevezhetjük autochtonoknak, míg az előbbieket nyugatosoknak. Mióta a modernizáció bárhol a világban egészen napjainkig napirendre kerül, mindenütt ugyanezt a hasadást találjuk. A vita a két értelmiségi csoport között különösen a XX. század harmincas éveiben élződött ki Magyarországon az ún. népiesek és urbánusok között.

II. A népi-urbánus ellentét archetipikus megjelenése: centralisták és municipalisták

De ez a hasadás Magyarországon először az 1840-es években keletkezett, mégpedig a vármegye jövőbeli szerepével kapcsolatban.⁶ Itt a vitában Kossuth állt az alkotmányvédő vármegye oldalán, míg vele szemben a nyugatos Eötvös a vármegye hatáskörét csökkenteni és a nyugati parlamentáris demokráciát meghonosítani akaró pozíciót foglalta el. Abban a pillanatban ugyanis, amikor Kossuth a vármegyéről azt kezdte mondogatni, hogy az felülmúlja a hasonló nyugati intézményeket, hogy Ázsiából magunkkal hozott sajátos alkatunkból fakad, s hogy éppen ezért mint szentséghez kell hozzá viszonyulnunk, akkor ez a kérdés a kultúra területén racionálisan megvitatható problémából a szakralitás szférájába kerül. Márpedig szakrális az, ami szembekerül a közönséggel, a profanizációval. Mint-hogy pedig a szakralitás, vagyis a szentség itt a nemzet emanációja, a kritikát nemzetellenesnek lehet feltüntetni. A vármegye ettől kezdve azért tartandó meg, mert adekvát

a nemzeti sajátosságokkal, s ekként az alkotmányos be rendezkedés területén külön magyar utat lehet ráépíteni. A vármegye mitizált és esztétizáló-poetikus eszközökkel felmagasztaltatik.

Kossuth persze még nem köti össze a nemzetet a parasztsággal, mint majd a népiesek teszik, s bár Kossuth ugyan át akarta menteni a nemességet, de nem a reakciósát, hanem a liberális nemességet is a néppel, az akkor még jobbágyi sorban leledző néppel együtt, s be akarta venni az alkotmány sáncaiba. Kossuthal szemben hangsúlyozza Eötvös, hogy

„míg a megyei szerkezet egy pár száz ezer kiváltságos előjogainak summázata: addig azt a nép érdekében működő institutionak tartani nem fogom; hanem tartani fogom a legaristocraticusabb intézetnek, mely valaha a világon létezett”.⁷

Eötvös arra is rámutat, hogy ami a nemzeti génusz alkotásának látszik, valójában elmaradottságunk jele, sőt éppen ennek az elmaradottságnak az okozója, hogy

„a köztük és más művelt nemzetek között létező különbséget rövidebben mondjam ki: Magyarországon nincs nemzet; nincs kormány; nincs oly törvényhozás, mely egy alkotmányos törvényhozó testület természetes jogával el volna látva. Ez az oka, hogy minden tekintetben annyira hátra vagyunk s az újabb kori műveltségnek alig értünk el még küszöbéhez.”⁸

Ez – s általában a centralisták 1844–45-ben folytatott tevékenysége – tényleg, mint Beksics Gusztáv, a centralisták első történetírója megállapítja, „közvetlen, a nemzet legszentebb érzelmei ellen intézett támadás volt, minden kegyelet és szent hagyomány profanisatioja”,⁹ úgyhogy elképzelhető, miként reagált milderre a liberális reformok ügyét támogató és Kossuthot követő vármegyei nemesség, mikor észrevette, hogy kedvenc intézményét maguk a liberális elvbarátaik támadják meg.

Mégis kibékültek egymással a municipalisták és a centralisták. Eötvös ugyan még megjelenti *A falu jegyzőjét*, de *Reform* című munkájában már a megbékülés elvi és gyakorlati feltételeit is kidolgozza. Először is, készséggel koncedálja, hogy Magyarország történeti fennmaradásában sokat köszönhetünk a municipális alkotmányunknak, s hogy ezért nála hívebb tisztelője a municipális szabadságnak nem lehet.¹⁰ Ugyanakkor azt is egyértelművé teszi, hogy a vármegye hatáskörének megnyírbálása csak azzal párhuzamosan történhet, ahogyan kiépül a miniszteri felelősség. Éppen ez teszi lehetővé, hogy a felek kompromisszumot kössenek. A centralisták államférfiúi bölcsessége enged a politikai aktualitás célszerűségi követelményeinek, s Kossuth is képes hagyni magát meggyőzteni a miniszteriális felelősség bevezetésének szükségességéről.¹¹

Általában jelentős szellemi és tudományos teljesítmények akkor születnek egy társadalomban, amikor az ország általános szellemi légköre valamiféle szabadságot érez, és ez kibontakoztatja az alkotó erőket. Így volt ez 1830 és 1848 között, az első reformkorban, amikor fel-

pezsdült a szellemi élet. Államtudományi szempontból e korszak terméke Szabó Béla munkája, amely reformkorszakban íródott, de a cenzúra miatt a szerző csak 1848-ban adta ki. S bár Eötvös József nagy munkája a forradalom után keletkezett (1851, 1854), mégis ezt a művet tekinthetjük az önálló magyar államtudomány alapvetésének, amely a szabadságharc bukása után jelent meg, és reagált az 1848-as forradalmakra.

Ezt az irányzatot szociológiai államtudománynak nevezzük. Idetartozik Pulszky Ágost, aki bár fő munkáit még a XIX. században írta, s ezzel a forradalom utáni korszaknak, a kiegyezés korának konszolidációs légkörét fejezi ki, de azzal, hogy első elnöke volt az 1901-ben megalakult Társadalomtudományi Társaságnak, átkötést képez a második, jórészt szociológiai orientációjú reformnemzedékhez, akik aztán a *Húszadik Század* című folyóirat körül tömörültek.¹² De ugyanennek a kornak szülötte volt a politikatudomány s egyben az állam- és közigazgatás-tudomány kiváló művelője, Concha Győző is, aki a kort összeköti a két világháború közötti konzervatív-liberális államtudományi irányzattal. Természetesen a kiegyezési kornak még számos kiváló képviselője volt, elég, ha Hajnik Imrét, Korbuly Imrét, Kuncz Ignácot, Balogh Arthurt, Nagy Ernőt, avagy éppen Timon Akost említjük.

Ebben a tanulmányban azonban a XIX. század négy reprezentatív gondolkodóját kívánjuk kiemelni. Mert bár voltak különböző tudományelméleti és világnézeti irányzathoz tartozók, mégis jó keresztmetszetét adják az első reformkorhoz tartozók és követőik, az ún. magyar viktoriánusok gondolkodási irányzatainak.¹³ Szabó Béla még tulajdonképpen a természetjogi irányzatba tartozott, Eötvös József a XIX. századi klasszikus Auguste Comte–J. S. Mill-irányzatot követte, s ez a fajta törvénykereső pozitívizmus hatotta át Pulszky Ágost munkásságát is, míg Concha Győző a Hegel–Lorenz von Stein-féle és vallásos meggyőződéstől áthatott klasszikus államtudományt művelte.

Még annyit kívánunk megjegyezni előzetesen, hogy bár általában igaz, hogy az új és kreatív gondolatok Magyarországon is mindig a reformkorokban gyökereznek, mint ez mindjárt kiténik az első reformkor esetében, az államtudományok kivirágzásához azonban némi nyugodt történelmi korszakra van szükség, amikor már többnyire végbement a konszolidáció, s jogászai elme hozzáfoghat az új törvények magyarázatához. Ezért mondta Halász Gábor a *Magyar viktoriánusok* című tanulmányában, hogy

„A kiegyezés utáni évtizedben ez a közgazdaságon nevelődött, széles látókörű, gyakorlati érzékű nemzedék vezető pozíciókba kerül, és teljes erővel nekilát ifjúkori eszményei megvalósításának [...] Ha az elmúlt évtizedekben az országgyűlésen, most a minisztériumokban kell keresni az elitet, az osztályfőnökök, tanácsosok egyszerre tudós és munkás világában”.¹⁴

Concha Győző (1846–1933)

S valóban, ha megfigyeljük, egy Eötvös, egy Pulszky, egy Concha nem csupán tudósok voltak, de részt vettek a törvények előkészítésében megvitatásában és olykor megvalósításában is.

Alábbi elemzésünkben tudomány-immanens megközelítést alkalmazunk. Ez azt jelenti, hogy elsősorban magukat a fő műveket és szerzőiket elemezzük, s óvakodunk a rájuk vonatkozó gazdag irodalmat idézni, hanem ezt egy a szöveg végén található bibliográfiában jelenítjük meg. Igyekezünk az egyes gondolkodók szövegét szóhoz juttatni, sok-sok idézettel, mert meggyőződésünk, hogy a művek megértése mindig feltételez egy a szerzőre jellemző fogalmi hálózatot, ami egy belső mag köré rendeződik. Ezt nevezük parciális totalitásnak, s a ma-

gunk értelmező közép-fogalmát Polányi Mihály „szabad társadalomról” szóló elméletében találtuk meg.¹⁵ Ettől a tudomány-immanens szövegelemző módszertől csak néhány helyen és akkor térünk el, ahol a jobb megértés végett óhatatlanul felmerült más szerzők értelmező véleménye.

III. A reformkori értelmiség éthosza: Eötvös és Széchenyi

A magyar reformkori értelmiség gazdasági-szociális státuszát tekintve járadékos volt, de életének értelmét, hivatását egy sajátos küldetésben látta, melynek célja az ország politikai rendszerbeli, gazdasági és kulturális felemelkedésének a szolgálata. Ez a sajátos éthosz különbözteti meg a magyar (és egyébként az orosz, kelet-európai, sőt a perifériák) értelmiségeit a nyugat-európai intellektueltől, aki primer irányultságában „csupán” szakértelmiségi.¹⁶ Ezek az értelmiségek valóban Isten eszközei akartak lenni a világban, mégpedig politikusként, sőt a politikát magát körülbelül úgy fogták fel, mint Petőfi a magáét, amikor így fogalmazott *A XIX. század költőiben*: „Újabb időkben Isten ily prófétákul rendelé a költőket, hogy ők vezessék a népet a Kánaán felé.”

A Kánaán ekkor egyértelműen a Nyugatot jelentette számukra. Eötvös Szalay László fölött tartott emlékszedében kristálytisztá világozással fogalmazta meg egy egész nemzedék eszményét – az 1830-as országgyűlés után és Széchenyi hatására:

„Kiemelni hazánkat a tepedésből, melybe az süllyedt, odaállítani azt Európa legelső népeinek sorába – ez, mit előbb ábrándnak gondoltánk, most lehetőknek látszott, s ifjú szíveink feldobogtak a gondolatra, hogy mi is kinyújthatjuk kezeinket a valódi dicsőség után.”¹⁷

Eötvös számos megnyilatkozásából kiderül, hogy ő és elvarárai a maguk politikai tevékenységét egyértelműen szolgálatnak tekintették, mégpedig annyiban vallásos irányultsággal, hogy meg voltak győződve arról, hogy nekik a Gondviselés akaratát kell kifürkészniük, hogy az ő eszközeként akaratát teljesítsék. Kétségtelenül nem voltak teológusok vagy teista filozófusok, nem törekedtek önálló vallásfilozófia kialakítására, de társadalomelméletük vallásos alapon nyugodott. A XIX. század uralkodó eszméi

pedig olyan államberendezkedés felé sodorják Eötvös meglátása szerint – nolens-volens – az ezen eszméken (pontosabban ezen eszmék, a szabadság, egyenlőség és nemzetiség eszméjének rossz értelmezésén és alkalmazásán) felépült államokat, hogy annak eredménye az egész civilizáció és vallási alapjainak kétségbe vonása (lásd kommunizmus) lesz.¹⁸

Az első reformkor másik magyar alakja Széchenyi. Ő azt az utat testesíti meg, amely a világ nem politikai, hanem etikai forradalom útján történő megváltására törekszik. Ezt követően valami csodálatos egységet volt képes létrehozni az egyébként belső lényegük szerint két divergáló forradalmiság, az institutionális és morális forradalom között. Nála a vallásosság egyértelműen azonos az

isteni küldetéssel, mely egyként irányul önmaga morális tökéletesítésére, valamint a magyarság erkölcsi-politikai felemelésére. A nemzeti bűnök ostorozása valóságos felhívás közgyónásra, de egyben az erős fogadalomra is, hogy megjavulunk. A vétkek nála a nemzeti hibák: szalmatűz, gyűlölködés, lelki restség stb. Ezért – és ez egyedülálló – nála a bűnbánat *uno actu* pozitív alkotómunkát jelent: „akármilyen alacsonyorsú is valaki, mindenkinek tehet-

ségében áll, – s ez mily kellemesen hevítő önértzet – nemzete erejét gyarapítani. De ezt mindenki csak a maga természetétől kijelölt álláshelyének tökéletes betöltése által teljesítheti.”¹⁹

Az is nagyon érdekes nála, hogy a sokat idézett „kiművelt emberfőt” tulajdonképpen miként is fogja fel. Ez először is nem azonos az elméleti tudással: „a közértelemesség a sokaságot a metafizika, a teória és a képzelet veszélyes hínárjaiból a fizika, a praxis és a valóság józan határaitra vezeti.”²⁰ A fizika ugyanis megérteti az emberrel, hogy az emberi társadalomban nincs tökéletes egyenlőség, a praxis megérteti, hogy nincs utópia és eldorádó, a valóság pedig, hogy az emberi fejlődés minden fokán elérhető a megelégedettség. Egyszóval a közértelemesség a nem-pri-

vát okosság és nem azonos a sokat tudással.²¹ Az okosság nyilvános, s ugyanakkor erkölcsi kvalitás.

„Ezért az ország mechanikáját (a mechanikán a tényleges fizikai-térbeli civilizációs teljesítményeket érti), tehát annak erkölcsi kifejtése elé tenni – ítéletem szerint – annyi, mint az ABC-t nem A-val, hanem Z-vel kezdeni.”²²

Ennél világosabban aligha lehet megfogalmazni azt a valóságstípust, melyet Max Weber kollektív etikai forradalmiságnak tartott, azzal a döntő kiegészítéssel, hogy itt egyáltalán nem olyan tökéletesedésről van szó, amely egyéni megváltásra vagy üdvre törekszik. Az etikai töké-

*Eötvös és Széchenyi szobra Dombóváron
(Horvay János alkotása)*

letesedés szemmel láthatóan nem egy világtól elvonult askéta öntökéletesítése. Széchenyi 1825-ban „erény-szövetséget” köt Wesselényivel és Esterházy Mihállyal, melynek naplójába írt tervezete mutatja a transzcendens alap, a filozófiai és etikai, az önnevelés és világosan belüli aktivitás összefonódását. Ezt érdemes legalább röviden idézni:

„Mert mi meg vagyunk győzöttetve hogy az emberiség csak az Értelem az Erköltés és a Bölcsesség kiterjedése által léphet ama szerentse és áldás magasságára, melynek el-nyerése a mi méltó Célunk [...] a régi Principiumot mindég az elménkben ébren tartani akarjuk – hogy semmi legkisebbet se műveljünk a nélkül, hogy ne mondanánk magunknak –, lát téged az Isten, – és látnak a mostani Század Philosophusai [...]. Erős erővel meggyőzni nem mindég lehet – hanem a böltsesség győz mindenütt. Ha más nemzeteknek több a kintsek, legyen minékünk több erköltsünk és hazafiúi szeretetünk.”²³

Ez valóban szubsztanciális nyelvezet, a XIX. század egyértelmű nyelve. Megmutat egy sajátos vallásosságot, azt, amely a két ellentétet, a morális és politikai forradalmat egyesíteni tudta. Nincs itt terünk Széchenyi műveivel foglalkozni,²⁴ ami még az államtudomány preparadigmatikus korszakához tartozik, amennyiben egyesíti magában az államtudományi tanokat a közgazdaság-tudománnyal, valamint politikai javaslatokkal, illetve a morális tanításokkal. Csupán meg akartuk mutatni a reformkorszak amaz éthoszát, ami a magyar társadalmat vissza akarta vezetni az európai fejlődés fő áramába. Továbbá összekapcsolja őt a második reformnemzedékkel az, amint Bolgár Elek a szociológia történetéről írott ismertetésében megjegyzi, hogy „nemzetgazdasági tanulmányaiban már ott csírázik a szociológiai gondolat”.²⁵ E korszak reprezentatív államtudományi művelője, a magyar államtudomány megteremtője Eötvös József lesz, aki már a reformkorban is fontos szerepet játszott politikaelméletével, majd betetőzte ezt a forradalom után megjelent *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* című munkájával. Előbb azonban meg kell ismerkednünk – ahogy Concha Győző nevezte – egy „elfelejtett közjogással”, Szabó Bélával.

IV. A reformkor alkotmánytudósa, Szabó Béla (Negyed, 1808–Budapest, 1886. október 30.)

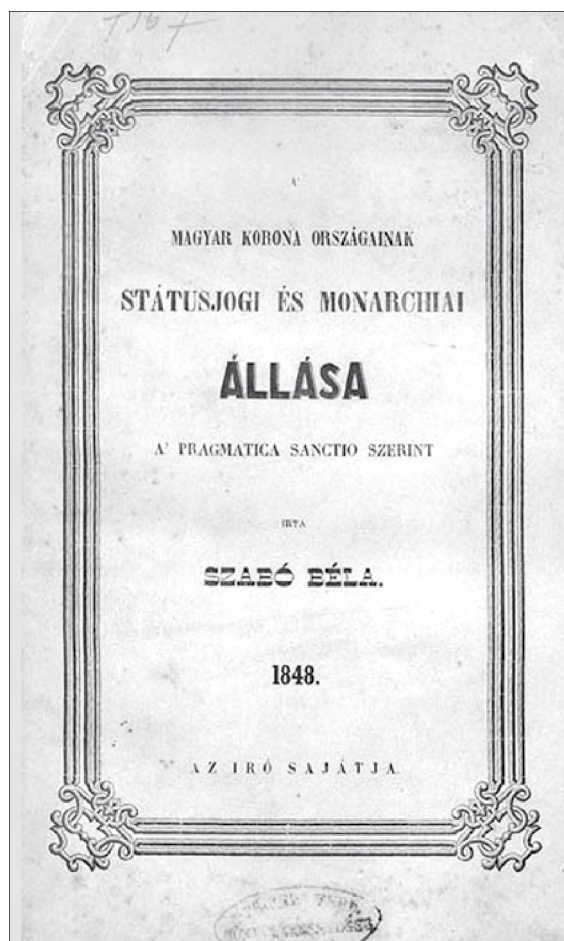
Szabó Béláról Concha Győző nem tudta megállapítani, hogy mikor született. Csak annyit tudott meg róla személyes tudakozás alapján, hogy a Nyitra megyei Negyeden született. Szinnyei József szerint 1808-ban. Iskoláit Érsekújváron, Nagyszombatban, Nyitrán végezte, jogra Győrben járt. A család 1628-ban nyert nemességet. Ő maga két megye (Győr, illetve Moson) táblabírája volt. 1849-ben Világos előtt levelet csempészett be Kossuth Lajostól Komárom várába Klapkának, hogy tartani kell a várat. Gróf Zichy Manó szolgálatában állt 1847-ig. A hírek szerint Metternich egyik leányába volt szerelmes reménytelenül, és ezért távozott a szolgálatból. Ezután visszavonult, és még negyven évig élt. Könyvének a forradalmi időkben nem volt visszhangja.

Szabó Béla nem tartozott egyik táborba sem, nem volt centralista, sem municipalista. Mégis munkájának (*A magyar korona országainak státusjogi és monarchiai állása a Pragmatica Sanctio szerint*, 1848) már az előszavában

utal az 1847. évi téli hasadásra, „midőn a politikai pártok elveik nyílt bevallásával két ellenkező táborba gyülekezének”, távolról visszacseng a korábbi hasadás a két tábor között, noha itt a liberális és a konzervatív pártról van szó. Azonban könyve egyik helyén a megyei rendszerről írva fel-emlegeti azokat, akik szerint a „megyei rendszer mint igazgatási gépezet céljának nem felel meg”, ami azonban, ha „felelős kormány van”, utóbbival szemben „meg nem állhat”.²⁶ Ismerte tehát a két szárny közötti hasadást, és könyve egész irányából következik, hogy ő is „független nemzeti kormányt” akart.

Könyve a szerző saját kiadásában jelent meg (Szinnyei József szerint Pesten, Nagy Iván szerint Pozsonyban), s főként annak köszönheti újraéledését, hogy Concha nemcsak *Politikájában* emlékezett meg róla, hanem később, észlelte, hogy hivatkozása rá észrevétlen maradt, 1918-ban egy cikket jelentett meg róla. Nos, Szabó

Béla eredeti művét facsimile kiadásban és hozzácsatolva Concha idézett cikkét a *Magyar Jogtudomány Klasszikusai* sorozat II. köteteként, hely és év nélkül, Budapesten 2008-ban újra megjelentették.

Bár a könyv végén közölt dátum szerint a megjelenést 1848. április 30-ával jelezte a szerző, de mint az előszóban közölte, már korábban dolgozott rajta, és csak az 1848. évi áprilisi törvények nyomán látta időszerűnek megjelentetni tanait. Ami nem is meglepő, mert benne Magyarország Ausztriától való elvi és jogi függetlenségét okadatulja, ráadásul a Pragmatica Sanctio alapján. Mármost feltételezhetjük, hogy nemcsak a forradalom alatt, amit ő mellesleg nem ismert el forradalomnak, nem vált a könyv mondanója időszerűvé, de feltételezésünk szerint később sem, mert a kiegyezést Deák Ferenc éppen abból, nevezetesen a Pragmatica Sanctióból vezette le,²⁷ amiből Szabó Béla éppen az ellenkezőre, nevezetesen, Magyarország teljes függetlenségére következtetett.

Mármost a könyv bevezetőjében a szerző markáns különbséget tesz a jogszerűség és tényállapot között. Bár elismeri, hogy a tényyszerűség ellentmond a jogszerűségnek, mégis eredeti célja az volt, hogy bebizonyítsa, Magyarország Ausztriától független állam, és csak az uralkodó közös. Ehhez idézi az 1790/91. évi X. törvényt, amit II. Lipót adott ki hivatkozva az 1723. évi Pragmatica Sanctióra, és abból igyekszik tézisének bizonyítani.

„Ámbár a fenséges austriai háznak nőágu örökösödése az 1723. 1-ső és 2-dik törv. cikk szerint magyarországbán, és hozzákapcsolt részekben megállapítva lévén, ugyanazon fejedelmet illeti, kit a megállapított örökösödés rende szerint németországon belül és kívüül fekvő, elválaszthatlanul, és megoszthatlanul bírándó több országok, és örökös tartományok illetnek: Magyarország mindazonáltal, hozzákapcsolt részekkel szabad ország, egész törvényszerű kormányzási alakjára nézve (ide értvén mindannyi kormányzásait) független, azaz más országnak vagy népnek nem obnoxiusa): hanem lévén saját állodalma, és alkotmánya, csak törvényszerű, örökösödött, és koronázott királyától, és azért is ő felségétől, és örököltjeitől, magyarország királyaitól saját törvényekkel, és szokásokkal – nem más tartományok modorában – az 1715:3-ik, – és az 1741 8-ik és 9-ik törvényezikk is így rendelkezvén, – országlandó, és kormányzandó.”²⁸

Az *obnoxius* szó, ami – mint a lábjegyzetben kifejti – valószínű kötelezettséget vagy társulást jelent, és jelzi a fő irányt, ami felé Szabó Béla okfejtési stratégiájában törekedni fog. A Pragmatica Sanctio szövegezését „homályosnak és határozatlanoknak” ítélve visszafelé interpretál, azaz a későbbiből bizonyítja az előbbit. Kétségtelen, hogy 1790-ben, amikor II. József halála után a nemzeti felbuzdulás hevében az országgyűlés ismét visszaállította alkotmányát, világosabban megfogalmaztatott az ország alkotmányos függetlensége Ausztriától. Am Szabó Bélának ehhez a világosságához homályosnak és határozatlanoknak kellett nyilvánítania a Pragmatica Sanctiót, mivel abban ott szerepelt az *indivisibiliter ac inseparabiliter*, vagyis „elválaszthatlanul és megoszthatatlanul” szövegrész. Mert a latin szöveg pongyola megfogalmazása két értelmezést enged meg, fejtegeti Szabó Béla. Egyik szerint:

„hogy magyarország a németországon belül, és kívüül fekvő több országok- és örökös tartományokban megállapított jog, és örökösödési rend szerint, az ezekkel elválaszthatlanul és eloszthatlanul együtt, és azonos birtoklandásba ő cs. kir. főségének általadatik”²⁹

míg a másik szerint a német stb. tartományok mellett Magyarország és a hozzá kapcsolt részek országglása és kormányzása *külön* adatik át a magyar királynak, aki mellesleg Ausztria császára is. Tehát – fejt ki – Magyarország független, szabad, van saját állama, van saját alkotmánya, törvény szerint öröklődő királysága, és más országnak vagy népnek nincs alárendelve. A Pragmatica Sanctio nem olyan szerződés, ami két ország között kötöttet,

„hanem kötöttet a magyar nemzet, és királya között, ki egyszersmind német-római császár volt azért, hogy magyar állodalomban az országglásbani örökösödési jog és rend (ordo et jus haereditarium regiminis) megállapíttassék, és állandósíttassék”³⁰

Szabó szerint ez a *jogszerű* státusa Magyarországnak, amivel nem egyezik *status quo*, amiben Magyarország az ausztriai birodalom, ausztriai császárság, ausztriai monarchia stb. címek alatt „a magyar álladalom önállása s függetlensége paralyálva s nullificálva van”.³¹ Mindez per sze az 1848. évi áprilisi törvények előtt volt így.

Szabó Béla szerint, miként az előszóban leszögezi, ez a tényhelyzet „a bécsi – már végvonaglásban létező burocracia irigységének”³² tudható be, ami abban nyilvánult meg, hogy báró Jellasicsot nevezte ki miniszteri ellenjegyzés nélkül horvát bánnak, aki – mondja látnokian – „a horvát nemzetiség (népiség) ürügye alatt lázadást, és forradalmat támasztand, – minden jóslat nélkül lehet állítani”.³³

Szabó képzelgésében odáig megy, hogy kifejti: miközben a bécsiek azt hiszik, hogy a „Groszes mächtigés és selbständiges Österreichén” dolgoznak színleg németséget hazudván, ám mégis a szláv szellemet segítik elő. Egy „Nagy Illiriáról”, azaz szláv dunai birodalomról álmodoznak, és ezért dolgoznak. S bár Szabó nem így gondolta (mert ő Csehországot is idesorolta), mindez megvalósult az első világháború után először a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, majd Jugoszlávia megalakulásával.

A magyar korona alá tartozó országokat, ami nem ment a XVI. és XVII. században erővel, a XVIII. században Mária Terézia és II. József korában szociális úton elnemzetlenítéssel majdnem elérték, azt a XIX. században csellel szándékoznak létrehozni, és ezzel a „politico-publicistícai mystériummal”, egy ausztriai közbirodalom realizálásával kívánják megalkotni. Ezért ismételtlen hangsúlyozza, hogy a Pragmatica Sanctio megkötésével a magyar nemzet nem egy vagy több néppel vagy tartománnyal kötött szövetséget, hogy velük egy politikai testületté legyen. Magyarország és az ausztriai tartományok nem államszövetséget alkotnak jogilag, nem „frígyesült álladalmak”, azaz Ausztria nem Magyarországot magában foglaló birodalmi egység.

A következő több évszázados földtulajdonra vonatkozó alapvető fejtegetés azt igyekszik bizonyítani, hogy a

magyar király „a magyar souverainitásnak nem tulajdonosa, hanem csak birtokosa”.³⁴ Ugyanis háromféle földtulajdon-rendszer viaskodott négy századon keresztül egymással, ami csodálatosan összebonyolódva odavezetett, hogy „az egyetemes magyar föld a korona tulajdoni joga alá került”,³⁵ mivel pedig a koronában van letéve a szuverenitás, annak tagjai csak nemesek lehettek, mégpedig mint a korona tulajdonának birtokos tagjai. Ebből következik, hogy a magyar államban földtulajdon személyé nem lehet. Ezért a király jogszerűen nem mondhatja, hogy Magyarország az övé, mert csak birtokos lehet, „ő ennek nem ura, nem dynastája”.³⁶ Az ausztriai ház elsőszülöttjének öröksége az „országlási jog” [a kormányzás igen tág értelemben], de nem a magyar állam. Tehát míg más országok esetén a király eladhatja másnak a földterület egy részét, ez Magyarországon kizárt, mert ő itt nem országúr [földesúr].

Mindebből látható, hogy Szabó Béla nem tud – mint Concha Győző fogalmazott – különbséget tenni a társadalom és az állam között, és ennek az a magyarázata, hogy magyar függetlenséget Ausztriától mindenképpen meg akarja indokolni. Szerinte mind közjogilag, mind magánjogilag következik az, hogy a Pragmatica Sanctio csak a leányági öröklést mondta ki, de ennél többet nem. Nem létesített közös birodalmat sem az osztrák császári cím felvétele, sem a német birodalom feloszlása és a német fejedelmeknek a hűbéri kötelességek alól feloldása sem 1806-ban. Sőt a bécsi kongresszus záródokumentuma is az osztrák tartományokat a német államszövetséghez sorolta, miközben Magyarországot attól elválasztotta.

Ami a Szent Korona tanát illeti, itt világosan látható, hogy Szabó azt mind magánjogilag, mind a szuverenitás tekintetében *suis generis* önállónak mondja. De mivel

„a korona, mint életműtlen[!] lény, jogot és hatalmat nem gyakorolhat: szükségképp kellett egy ész- és életműves lényt képviselőjévé tenni, ki helyette, és nevében, a hatalommal éljen. Tétellett a magyar állodalomban e képviselő bárki által; – volt ez az első király, ki adományival tulajdont kezdett szerezni a koronának; – vagy voltak az akkori honósok, kik pactumokkal, és föltételelesen adták által első királyuknak a fölségi hatalmat [szuverenitást].”³⁷

Concha ezért megdicséri: „Belső közjogunk rendszerét pedig a szent korona testületi jogi személyisége alapján oly részletességgel állítja föl, amint előtte senki sem tette”, miáltal annak „első részletes kifejtését” ejtette meg.³⁸

De nem feledkeznek meg Szabó a Szent Korona területiális hatályáról sem. Sikrasszáll Erdély Magyarországgal való egyesítése mellett, hasonlóképpen Magyarországhoz tartozik Dalmácia is, amelyet mindig a Szent Koronához tartozónak ismert el a magyar király, amit ugyan a mohácsi vész után Velence elfoglalt, s

„újabb időkben, magyar koronai jognál fogva került ez királyunk uralkodása alá, mely alatt ez ország az ausztriai német tartományokhoz csatolás általi tarto-

mányosítás, és az ausztriai formákban igazgatás miatt folytonos jogsértésé, – s a királyi eskünek nyíltan bevallott meghazudtolásává lett”,³⁹

s végül visszacsatolandó a török elleni harcok végeztével a korábban kialakított határörvidék is.

Egészében véve Szabó Béla munkája, mikor megjelent, voltaképpen egy 1848-as függetlenségi program jogi indoklását adta. A tiszta perszonálunió dokumentuma, ami, különösen a Pragmatica Sanctióra hivatkozva, gyakorlatilag kivihetetlen volt. De, mint a reformkori lendület kifejeződése, megfogalmazta egy nemzet kivihetetlen vágyalmát. Voltaképpen Kossuth „Cassandra levelét”⁴⁰ anticipálta 1848-ban, ami csak akkor valósulhatott meg, amikor Magyarország tényleg különvált Ausztriától, s megsemmisült az első világháború után.

Még egyszer felfigyeltek Szabó Bélára, mégpedig Kardos József, amikor a két világháború közötti Szent Korona-tant elemezte. Számára Szabó azért volt érdekes, mivel bár elfogadta a Szent Korona-tant, polgári irányban mégis továbbépítette. Mégpedig azzal, hogy követelte az úrbéri viszonyok azonnali megszüntetését, s ezzel nemcsak a jobbágyok, hanem „az ész – erkölcsi – vagyonosok (orvosok, jogtudorok, gyárosok, mesterek, kézműiparosok) esetében [is], akik a politikai jogokban részesülve szintén a nemzet tagjaivá válnak”.⁴¹ Így a feudális korona gondolat is tartalmában polgárivá vált. Másrészt Magyarország függetlenségét affirmálta, mivel szerinte a földtulajdon a koronáé, s ezért a királynak sem lehet tulajdona:

„A nép nemzetbe emelése, az úrbéri viszonyok teljes és egyszerre történő felszámolása, a politikai jogok kiterjesztése által olyan fordulópontját adják Szabó Béla eszmerendszerének, mely a bázisul felhasznált korona gondolata tartalmi-minőségi változást idézi elő [...] Olyan ideológiai »átlényegülésnek« lehetünk tanúi, ami formájában kontinuitást mutat, tartalmaiban azonban új eszméket tartalmaz.”⁴²

Kardos felfogása nem szembesült Concha azon értékelésével, amivel igen nagyra becsülte Szabónak a Szent Koronával kapcsolatos elméletét. A magunk részéről abban, hogy Szabónak főként a magyar független államiságra vonatkozó, továbbá a közteherviselésre vonatkozó nézeteit helyeselte, még Révai Józsefnek *Táncsics, Petőfi, Kossuth* cikkében kialakította, s az ötvenes években képviselt koncepciójának kései visszhangját véljük felfedezni. Mint Lackó Miklós kimutatta, Révai már a harmincas évek végén

„felépítette a maga monumentális történelmi panteonját, amelyben törzsfők, királyok, forradalmi parasztseregek vezérei, nagyurak, szegénylegények, félpolgár nemesek, plebejus- és munkásforradalmárok kéz a kézben járták körtáncukat az éppen aktuálisnak ítélt bálvány körül”.⁴³

NAGY, J. ENDRE

Ungarische Staatstheorie im 19. Jahrhundert I. Die Debatte von Munizipalisten und Zentralisten (Zusammenfassung)

Unter bedeutenden ungarischen Historikern herrscht allgemeiner Konsens darüber, dass sich die Entwicklung von Ungarn seit der Eroberung bis Ende des 15. Jahrhunderts mehr oder minder zum westeuropäischen Modell angeschlossen hat. Zu Beginn des 19. Jahrhunderts, als ein Nationalerwachen eingetreten war, die Intelligenz – als eine spezielle Statusgruppe – hatte die Verspätung wahrgenommen und sich entschieden, die Nation auf das politische, ökonomische und kulturelle Niveau der entwickelten Westlichen Nationen aufzuheben. Die ungarische Nation hatte sich durch fünf Revolutionen (1848, 1818, 1944, 1956 und 1989) den Westen zu erreichen bestrebt. Alle Revolutionen hatten zu einer, Rechts- oder Links-extremitäten gemündet und waren von fremden Armeen (Russischen, Rumänischen oder der Roten Armeen) zer schlagen. Von Anfang an hatten sich aber die progressiven

Intellektuellen in zwei Fraktionen gespalten. Einigen von Ihnen hatten so schnell wie möglich zu den entwickelten Länder anschließen wollen. Die Anderen hatten aber vorsichtig vorankommen, und die traditionellen ungarischen Werte behalten wollen. Die vorige Gruppe wurde als „Westlich-orientierten“ benannt, indessen die letztere Gruppe als „Ungarisch-orientierten“ genannt. Die Spaltung hat sich über die ungarische Geschichte bis zur heute durchgegangen, und sich als politische Zwiespalt zwischen zwei Orientierungen: die Westliche und die Ungarische gesetzt. Der Autor strebt die uralte Form dieser Spaltung, die in den 30-er Jahren des 19. Jahrhunderts vollgezogen ist, zu entdecken, und die Debatte der sog. Zentralisten und Munizipalisten darzustellen und zu analysieren. Am Ende analysiert der Autor eine Theorie von den Munizipalisten, die Theorie von Béla Szabó.

Jegyzetek

1. Szűcs Jenőtől, egy másik tanulmányából (*Magyarország regionális helye Európában. A középkor*. MTA Történettudományi Intézet – Országos Pedagógiai Intézet. In SZÜCS Jenő – HANÁK Péter: *Európa régiói a történelemben*. Budapest, 1986, MTA Sokszorosító, 3–25. p.) idézzük a fontos részt: „Magyarország a XIII. század közepe óta a középkor végéig (s tovább is, az újkorban) a nyugati gazdasági világ integráns részévé változott.” SZÜCS–HANÁK 1986, 9. p. Megerősítve azt, amit Bibó mondott erről a fejlődésről, mely bár nyugat-európai volt, de „bizonyos vidéki színezettel”. Mint Bibó kifejti: „a peremhelyzetéből kifolyólag voltak „új struktúrák többnyire hiányokkal, felszínesen vagy éppen torzultan szerveültek bele egy eredendően »kelet-európai« infrastruktúrába és közegébe”, de hogy a XVI. századi rendi küzdelmek „járultak hozzá, hogy a paraszti szabadság szigetei (például hajdúszabadság) létrejöjjenek, egyáltalán maga a »szabadság« fogalma benmaradjon a vérkeringésben”. SZÜCS–HANÁK 1986, 12. p.
2. BIBÓ István: *Válogatott tanulmányok*. II. kötet. Budapest, 1986, Magvető Kiadó, 485–504. p.
3. BIBÓ 1986, 502. p.
4. E tekintetben Bibó István tervezeteire támaszkodtunk. BIBÓ István: *Válogatott tanulmányok*. IV. kötet. Budapest, 1989, Magvető Kiadó, 157–196. p.
5. Lásd ezt Bibó példáján, NAGY J. Endre: Megszüntette-megőrizve: a nemzet. Bibó István nemzetkonceptiója. *Vigília*, 2011. 8. sz. 569–577. p.
6. Ezt először kifejtettem, NAGY Endre: A centralisták és municipalisták vitája. *Magyar Közigazgatás*, 1999. 11. sz. 988–1002. p.
7. EÖTVÖS József: *Reform és hazafiság*. I. kötet. Budapest, 1978, Magyar Helikon, 64–65. p.
8. A doktrinék államépítése – Eötvös József: *Reform (1846)*. In CSIZMADIA Andor (szerk.): *Bürokrácia és közigazgatási reformok*. Budapest, 1979, Gondolat Kiadó, 186–187. p.
9. BEKSICS Gusztáv: *Magyar doktrínáink*. Budapest, 1882, Rudnyásky, 70. p. Megemlíti, hogy Kemény Zsigmond, aki műveltség és európai látókör tekintetében a centralistákhoz állt közel, Eötvösnél keményebben fogalmazott a „nemzeti institúciók” kérdésében: „S ha alkotmányunk sok ál-génusait [...] kissé szemügyre vennők, kislülne, hogy nem egyebek, mint idegen nemzetektől kölcsönzött ó-institúciók tulajdonságai, mely institúciók eredetiének csak azért látszanak, mert az európai polgárosodás mint régi halottjáról már rég elfelejtkezett.” *Pesti Hírlap*, 1947. május 29.
10. EÖTVÖS II. 1978, 328. p.
11. A vita ismertetését lásd NAGY J. Endre: *Szociokalandozások*. Szombathely, 2003, Savaria University Press, 128–140. p.
12. LITVÁN György – SZÜCS László (szerk.): *A szociológia első magyar műhelye*. I–II. kötet. Budapest, 1972, Gondolat Kiadó.
13. HALÁSZ Gábor: *Magyar viktoriánusok*. In uő: *Válogatott írásai*. Budapest, 1977, Magvető Kiadó, 304–346. p.
14. HALÁSZ 1977, 328. p.
15. Lásd erről NAGY J. Endre: *Észme és valóság. Magyar szociológia-történelmi tanulmányok*. Szombathely, 1993, Pesti Szalon Kiadó, 226–230. p.; NAGY Endre: Kovács Imre. *Kritika*, 2014. 1–2. sz. 30–33. p.
16. Lásd NAGY 2003, 141–150. p.
17. EÖTVÖS József: *Beszédek és tanulmányok*. II. kötet. In *Báró Eötvös József munkáiból* (sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta VOINOVITS Géza). Budapest, 1907, Franklin Társulat, 36. p.
18. Erről részletesen EÖTVÖS József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*. V. könyv, 12. fejezet
19. SZÉCHENYI István: *Világ*. A mérhetetlen Széchenyi-irodalomból csak egyet emelünk ki. SZEKFI Gyula: *Három nemzedék ... és ami utána következik*. Budapest, 1938, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 11–57. p.
20. SZÉCHENYI István: *Világ*. Budapest, 1831, 309. p.
21. „Elősorolván az általam ismert tanárok, tudósok, a nagyokat és szépeket mondó emberek és a »széplelkek« légióját, tisztán láttam, hogy bizony számtalan tudós, tudományos, aranyszájú, nagyokat mondó és tudását, képességeit ügyesen fitogtató egyéniség van a világban, aki nagy hírben fénylik, a sokaságnak és a lányfejüknek nagyon imponál, aki azonban mégsem – okos.” „[...] csupán az »okosok« nagy száma alkotja a nemzetnek megdönthetetlen sarkalátját”. (SZÉCHENYI István: *Világ*) <http://mek.oszk.hu/11800/11842/11842.htm>
22. SZÉCHENYI István: *Világ* <http://mek.oszk.hu/11800/11842/11842.htm>
23. SZÉCHENYI István: *Napló*. (Vál., szerk., jegyz. utószó OLTVÁNYI Ambros, ford. JÉKELY Zoltán – GYÖRFFY Miklós.) Budapest, 2002, Osiris Kiadó, 428, 433. p. (az érényiszövegség szövege magyarul szerepel a német szövegben).
24. Lásd RÁCZ Lajos: *Rex et regnum. Tanulmányok a magyar politikai gondolkodás és kormányzás történetéből*. Budapest, 2016, Gondolat Kiadó, 99–126. p.

- ²⁵ LITVÁN–SZÜCS I. 1972, 81. p.
- ²⁶ Szabó Béla: *A magyar korona országainak státuszjogi és monarchiai állása a Pragmatica Sanctio szerint*. Pozsony, 1848, Az író sajátja, 96. p. (Új kiadás: Szabó Béla: *Honunk státuszjogi állása*. Budapest, 2008, Magyar Közlöny.)
- ²⁷ DEÁK Ferenc: A húsvéti cikk. In DEÁK Ferenc: *Munkáiból*. II. kötet. Budapest, 1906, Franklin, 104–117. p.
- ²⁸ SZABÓ 1848, 11–12. p.
- ²⁹ SZABÓ 1848, 6. p.
- ³⁰ SZABÓ 1848, 13. p.
- ³¹ SZABÓ 1848, 20. p.
- ³² SZABÓ 1848, VI.
- ³³ SZABÓ 1848, VIII.
- ³⁴ SZABÓ 1848, 82. p.
- ³⁵ SZABÓ 1848, 80. p.
- ³⁶ SZABÓ 1848, 80. p.
- ³⁷ SZABÓ 1848, 82. p.
- ³⁸ CONCHA Győző: Szabó Béla elfeledett közjogászunk. In CONCHA Győző: *Hatvan év tudományos mozgalmi között*. I. Budapest, 1928, A Magyar Tudományos Akadémia kiadása; SZABÓ 1848, 199. p.
- ³⁹ SZABÓ 1848, 126. p.
- ⁴⁰ KOSSUTH Lajos: Nyílt levél Deák Ferenchez. *Magyar Újság*, 1867. május 26; SZABAD György (szerk.): *Kossuth Lajos üzenetei*. Budapest, 2004, Neumann.
- ⁴¹ KARDOS József: *A szentkorona-tan története (1919–1944)*. Budapest, 1985, Akadémiai Kiadó, 26. p.
- ⁴² KARDOS 1985, 24. p.
- ⁴³ LACKÓ Mikós: *Sziget és külvilág*. Budapest, 1996, MTA Történet-tudományi Intézet, 251. p.

MŰHELY

Vasas Tamás

Ki a gentry?

Concha Győző a magyar rendiségről és a hazai nemesség társadalmi átalakulásáról a XIX. század második felében

I. Bevezetés

A lapjaiban az államtudományi kutatások hazai horizontján nem elhanyagolható tényezőként tekinthetünk arra, hogy az 1848-as forradalmi törvényalkotás után a hazai rendi viszonyokról, általában a rendiségről való tudományos gondolkodás milyen irányvonalak mentén fejlődött. Ebben jelentős, teoretikai szempontból releváns műnek tekinthető Concha Győző *A gentry* című írása,¹ amely először a *Budapesti Szemlé*ben jelent meg, de a szerző több állam-, politika- és társadalomtudományi témájú tanulmányát tartalmazó antológiája, a *Hatvan év tudományos mozgalmi között* című munkájának második kötete is tartalmazza.²

II. A „gentry” státusza Concha értelmezésében

A „gentry” személyéről való elmélkedés kiindulópontja Concha esetében a nemesség, pontosabban a köznemesség és a főnemesség összehasonlítása. Persze ez csak komoly megismerésekkel tekinthető tényleges, diszjunktív

összehasonlításnak, hiszen Concha is tényként kezeli, hogy akár az ún. köznemességről, akár a főrendiségről beszélünk, mind a két társadalmi osztály általánosságban a nemesség, a magyar rendiség generális gyökereiből származik, a közöttük fennálló különbség csupán rangbeli jelleggel bír. Ennek ellenére a történelmi események eredményeként mind a nemesség, mind a főnemesség számos alrétegre tagozódott, és egymástól olyan társadalmi mértékben óriásnak tekinthető távolságra kerültek, hogy közös gyökereik és eredetük már alig állapítható és található meg. A dzsentriség kialakulása Concha álláspontja szerint a főnemesség társadalmi hanyatlásához köthető, minthogy az 1848-as események után a főnemesség befolyásából, vagyonából nagyon sokat veszített, és a forradalmi átalakulás után magát már dzsentrinek nevezi, amely ugyan angol kifejezés, lényegében a középosztály reprezentánsának tekinthető hazai viszonylatok szerint. Vagyis a gentry az a személy, aki főnemesi státuszát, vagyoni és társadalmi befolyását elveszítve a magyar főnemességből a mindenkori középréteget alkotva átlép abba a szociális viszonyrendszerbe, ami a gentry helyzetéhez kapcsolódik.³

1. Mágnásság

Ezzel kapcsolatban alkalmazza Concha a *mágnásság* kifejezést is, mely szintén a nemesség és főrendi viszonyok helyzetéhez kötődik, ennek a fogalomnak természetesen a dzsentrinél jóval régebbi etimológiai gyökerei vannak a magyar jogban.⁴ Bár a mágnások és a nemesek helyzetének egymásra utalt mivolta erősen gyengülni kezdett már az 1848-as átalakulás kezdetei előtt is, írja Concha.

Mágnásság és nemesség mint urak és nemesség körül összehasonlításra, mellyel kapcsolatban a legfontosabb alapvetés mindenképpen a kettő jogegyenlősége a szabadság területén, hivatkozik Concha Werbőczy megállapításaira. Az összehasonlítás oka feltételezhetően az, hogy a rendiségen belül a „legkiválóbb” réteg, vagyis a főnemesség és a köznemesség között már egészen a ren-

Magyar mágnások 1831 körül⁵

di társadalom kialakulása óta egészen a forradalmi, 1848-as reformrendszerig állandó érdekellentétek álltak fenn, melynek háttérében hol politikai, hol vagyoni, hol személyi érdekekhez fűződő konfliktusok húzódtak.

Concha szerint Werbőczynek helyes az a megállapítása, miszerint a nemesség közötti aránytalan birtokmegosztás történelmi kialakulása aránytalan, aszimmetrikus viszonyrendszert teremtett a nemesség keretei között. A feudális társadalmi rendszerben a lehető legnagyobb birtokvagyon jelentette az uralkodó személyéhez való tényleges érdekbeli közelséget is, ez azonban a katonai szolgálatok területén is többletköteleességekkel járt egy adott csoport esetében. Werbőczy ezt a helyzetet *tiszteletbeli elsőbbségnek* nevezte, azonban sokkal inkább vélte elnyerhetőségét megalapozottnak a személyes érdemek és kiválóság által, mint a birtokbeli vagyon révén, azonban fontosnak tartotta deklarálni azt, hogy ez a tisztéletbeli elsőbbség a jogosultságok terén senkinek az esetében sem járhat többletek elnyerésével.⁶

Azonban a XVI. századot, vagyis Werbőczy korát követően tovább folytatódott a nemesség társadalmi tagozódása: az örökös főnemesség különböző testületekben és osztályjellegű közegekben kezdett elkülönülni, és megosztott viszonyok kezdtek el kialakulni a törvényhozásban való részvétel viszonylataiban is, amit tovább fokozott az a helyzet, hogy a főnemesség a törvényalkotásban személyesen, míg a köznemesség csak közvetve, megbízott követeik útján részesülhetett. Megjelentek továbbá új

címek és hozzájuk kapcsolódó specifikus jogosultságok is a *főispáni* hivatalok betöltése révén, így a nemesség felső osztályának létrejöttével az elkülönülés csak egyre kaotikusabbá vált. Ebben a helyzetben a nemesi középosztály az *alispáni* rétegekre, az *országgyűlési követekre*, a *szolgabírói tisztségekre* korlátozódott vagyoni helyzete és megosztása alapján. Bár a jogegyenlőség kérdésével kapcsolatban érdemes megjegyezni és külön felhívni a figyelmet Concha azon lényeges megállapítására, amely szerint ezek a nemesi rétegek közfeladataik ellátására akár államilag megszabott bírságokkal, szankciókkal is kényszeríthetőek voltak, ezek a feladatok pedig leginkább helyi-területi, vagyis megyei tisztségviselői pozíciók elvállalását jelentette.⁷

Ez a viszonyrendszer magától értetődően olyan osztálykülönbségeket alakított ki a nemesség közegein belül, amely nagymértékben hozzájárult a rendi ellenérdekeltségek kialakulásához. Ez azonban a főnemesség esetében, ha csak az ő társadalmi rétegüket vizsgáljuk, nem így alakult. A helyzetet szerencsésen ellensúlyozta az a tény, hogy a nemesi főrend kiváltságos helyzete csak a törvényhozásban való közvetlen részvételi lehetőséget jelentette, és nem a tényleges vagyoni előnyt. A főnemes és a köznemes jogilag egyenlő helyzetben maradt, vagyoni helyzetük különbözősége nem hordozott magában a mérték szempontjából rivalizálási veszélyt, az osztályok között nem álltak fenn házassági akadályok, vagyis a „konnubi-um” és „kommercium” egysége megmaradt a nemességen

belül, ahogy arra Concha utal. A köznemesség is eltűri a főnemesség törvényhozói privilégiumait, és a főnemesség sem lát érdeksérelmet abban, hogy a megye jelentős tisztségeit vagyonos köznemesek töltsék be.⁸

Mindezek ellenére fennmarad az öröklöttség és az örökösség kérdése, hiszen az ún. mágnásság és nemesség tekintetében megállapítható, hogy a főnemesi státuszt az azt betöltő személy az uralkodótól való adományozás révén személyes érdemei révén nyeri el, ehhez nem szükséges a közösség jóváhagyó hozzájárulása. A megyei tisztségeket betöltő köznemesek ugyanakkor címeiket és tisztségeiket öröklött vagyoni helyzetükre való tekintettel is megszerzhetik, akár delegálhatják is, ehhez azonban szükséges az öröklött vagyon bírása, vagy az újnak megszerzése, erkölcsi kiválóság felmutatása és az azonos nemesi réteghez tartozó közösség elismerő hozzájárulása.

2. A nemesség kasztosodása

Részben ez eredményezi Concha szóhasználatában a nemesség kezdődő „kasztosodását” is. Ez a kasztosodás már önmagában fennáll, és megvalósul a főnemesség közvetlen törvényhozói hatalma és jogosultságai által, ugyanis ez az elkülönített és speciális, főnemesi törvényhozói jog az egész főrendet szembeállítja az ország teljes nemességével, vagyis kasztot eredményez különálló helyzetük, mint a törvényhozás folyamatában betöltött kiváltságos szerepük által.

Az örökösség a születés helyzete révén, ugyanakkor az új nemesítések, vagyis egy szerzett nemesi címmel való gazdagodás helyzete a teljes nemesi rendben nem eredményez jelentős változásokat, hiszen a nemesség többsége a születés által szerzi jogait, összevetve a főnemesség esetében a törvényhozói jog megszerzésével.

A kasztosodás ténye ellenére ugyanakkor éppen ez a helyzet az, ami Concha szerint okozatilag kiegyenlíti az esetleges érzelmi-személyes alapú érdekellentéteket a fő- és a köznemesség tekintetében. Ugyanis ez a fajta érdekbeli és vagyoni kollektívizmus szülhet egységes szolidaritást a szóban forgó nemesi rétegek között. Bár tény, hogy Concha írásában rendkívül határozott kritikával illeti a főnemességet a köznemesség iránt tanúsított szolidaritásának tekintetében, melyet véleménye szerint később haladéktalanul feladott azzal, hogy mint a Szent Korona leteleményeseinek járó kötelezettségek mellett, különböző történelmi események hatásaként szolgálatokat kezdtek el végezni olyan hatalmi egységek irányába is, amelyek nem kizárólag a Szent Koronához tartoztak.

Ez a tendencia afféle szakadást, de legalábbis jelentős mértékű eltávolodást eredményezett a főnemesség részéről a köznemességgel való konszenzustól, ami együtt járt valamiféle műveltségi előrehaladottsággal is a főnemesség részéről a köznemességgel szemben, amely természetesen szintén csak fokozta az ellentéteket, továbbá a már korábban említett helyzet eredményeként a királyhűség kérdését is elmélyítette.

A probléma Concha szerint a következő: amennyiben a két nemesi réteg között az a fent említett szolidaritási

alapú összetartozás megszűnik, az lényeges jogi és politikai problémákat is eredményezhet. Ennek az összetartozásnak a megszűnése több szimptomában is megnyilvánulhat. Ez pedig nem más, mint a nemesi privilégiumok megszűnése, azoknak a kiváltságoknak a megszűnése, amelyek a rendi társadalmon belül elkülönítették a nemességet az ország többi személyi csoportjától, és jogilag is megalapozták magasabb rendű függetlenségüket és szuverenitásukat. Ezek a privilégiumok a következő területeken frekventálódtak: egyrészt a nemesség birtokjogi helyzetében, vagyis földtulajdonaik eloszlásában, közteherviselési, illetve adójogi kiváltságaikban, valamint a hivatali és a törvényhozási érdekeltségeikkel kapcsolatos helyzetükben.⁹

A privilégiumok megszűnése egy lassú, hosszú, de biztos eredményű folyamat lezajlásaként mindenképpen a köznemesség, vagyis Concha szóhasználatában *magának a nemességnek* a megszűnését eredményezi. E folyamat zárásaként a nemesség csak kevés és csekély jelentőségű kiváltság megőrzésében marad meg fennálló és elkülönült osztályként, de nemesi státuszát lényegében már elveszítve. Ilyen „jelentéktelen” kiváltságok az ún. *nemesi testőrségben* való jelenlét, az alapítványi szervezetekben való részvétel, *különleges egyesülési jog*, a *hitbizomány-állíthatás kiváltsága*, az öröklési jogban való „némely kivételes bánásmód”, a nemesi birtokhoz mint ingatlanjogi jogosultsághoz kapcsolódó vagyoni előnyök, a cenzusoktól mentes választójog stb. A lényeg, hogy a nemesség ezek révén egy hétköznapi érdemrenddé válik Concha álláspontja szerint, mely az egyéb, különböző állami tisztségekkel bíró társadalmi csoportoktól mindössze abban különbözik, hogy abba tagjai *születés*, és némely kivételes esetben *szerezés*, vagyis a cím újonnan való uralkodói adományozása által kerülnek be.¹⁰

Az ellentét azonban e „*rendi leépüléssel*” még erőteljesebb lesz, ráadásul egy speciális, új közjogi helyzetet is eredményez, hiszen a főnemesség a nemesség e jogvesztésével szemben tovább erősödik, és megmarad kiváltságos törvényhozói helyzetében, sőt az országgyűlésnek nem választott tagjaiból álló szervezetétől, *quasi képviselői házától* is elkülönülten létrehozzák a teljes törvényhozói kiváltságokkal bíró parlamenti *felsőházat*. Ez a fajta új főrend lényegében már nem vagyoni, kulturális-műveltségi kiváltságában mutatkozik meg leginkább elkülönülésének mértéke szempontjából, hanem annak legfontosabb ismertetőjegye a törvényhozásban betöltött kivételes, vezetői státuszú helyzete lesz. Ez a felsőházi főrend már teljes mértékben elkülönül a klasszikus főnemesi, vagyis grófi-bárai *kasztoktól* is, és egy azoktól független, új társadalmi és politikai vezető „osztály-csoportként” kezd el funkcionálni.¹¹

Ennek az új társadalmi helyzetnek a politikai következményei egy „*Új Magyarország*” formájában és társadalmi struktúrájában realizálódnak, melynek eszmei kibontakozásában és fejlődésében rendkívül jelentős szerepet töltött be az 1885. évi törvényhozás, írja Concha.¹² Az 1885. évi törvényhozási tendencia egyrészt tovább súlyosbította a rendiségben belüli szakadást, hiszen deklaratív az örökösség jogán szerveződött főnemességet két rendbe

sorolta: megalkotta a *címzetes főrendiség* terminusát és csoportját, melynek lényegi tulajdonsága, hogy nem rendelkezik törvényhozói jogosultságokkal, és rendelkezik a *hivataluknál fogva a főnemességhez tartozó csoportról*, akik csak *életfogytig tartó jogosultság* által tartozhatnak a főrendhez.

3. Az új főnemesség

Az 1885. évi törvényhozás lényegében így alkotott három hermetikus alcsoportot a korábban egységes, nem címzetes, vagyis *valóságos főnemesség*ből. Az, hogy a rendi-nemesi társadalom lényegi átalakulását ez milyen jelentős mértékben fokozza, jelzi az is, hogy ennek az új főrendi társadalmi berendezkedésnek a szerveződése teljes mértékben eltér a korábbi főnemesség kialakulásának és stagnálásának szempontrendszerétől, a három alcsoport tagjait képező egységektől különböző alkalmassági feltételeket követelnek meg címeik betöltéséhez.

Az egyik legfontosabb ismertetőjegye ennek a radikális változásnak a *születés jogán* való rendbe kerülés megszűnése volt. Korábban a főnemesi cím megszerzésének szinte egyetlen és kizárólagos joga a születés ténye és helyzete volt, az új főrend három csoportjában ez a feltétel elveszíti korábbi, lényeges jelentőségét. Ez az új helyzet és annak következményei, leginkább az ún. *örökös főrend* tagjai számára voltak jelentősek.

Így már az 1848-as események kezdetével, de 1885-re mindenképpen megszilárdult az új, törvényhozói hatalommal bíró főnemesség, melynek teljesen elkülönített, speciálisan elvont jogalkotói jelentősége, szerepe, célja és funkciója van, így önmagában elkülönült, de egységes, sajátos társadalmi rendként áll fenn. Ezzel szemben a korábbi, általános nemesség egy széthullóban lévő, hatalmát, vagyoni és társadalmi befolyását teljes mértékben elvesztett, átalakuló társadalmi csoportként marad fenn. Egyetlen összetartó ereje a *hagyomány* és a familiáris eszmék által eredeztetett *becsület*. Ugyanakkor Concha megállapítása szerint megmarad ennek a befolyását veszített csoportnak a folyamatos törekvése arra, hogy pozitív társadalmi megkülönböztetésben részesítsék.¹³

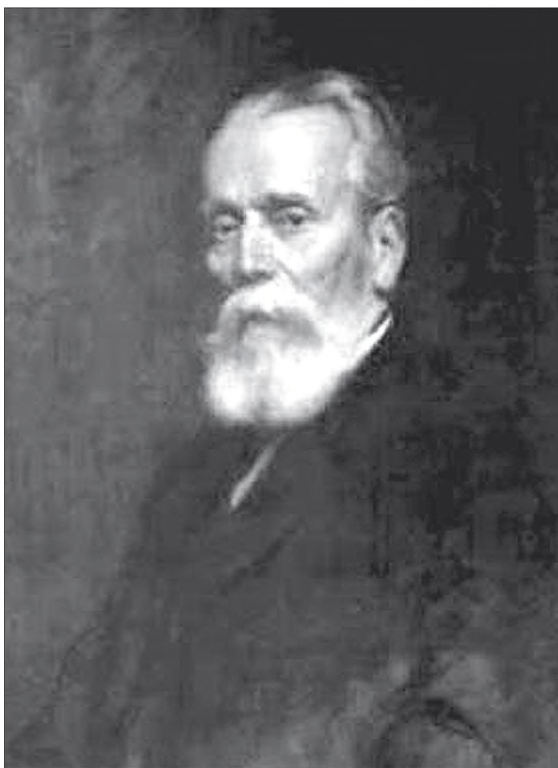
Az igazán jelentős, új különbség a három alcsoportból álló főnemesség és a befolyását veszített *nemesség* között a *kohéziós erő* megléte, illetve annak hiánya. A főrend speciális és kiemelt törvényhozói közfeladatai teljesíté-

se érdekében, teljes mértékben egységes, összetartozó és összetartó, mindenféle szakadástól mentes, egységes csoportot képez, tagjait összeköti az a feladatrendszer, ami működésüket megalapozza.

4. A nemesség identitásvesztése

Ellenben a *nemességnek*, mint jogilag már lényegében megszűnt társadalmi csoportnak, eltűnik az összetartó ereje, a tagjai közötti kapcsolódás teljes mértékben fellazul. Ennek az oka az, hogy eltűnnek azok a feladatai, amelyek kiemelt státuszt biztosítottak számukra a társadalom többi rétegével szemben. Közéleti működésük lényegtelené válik, és ez teljes mértékben átalakítja a korábbi nemesség belső szerveződési rendszerét is, új társadalmi szerepekben jelennek meg, családi viszonyaik megváltoznak, olyan rétegekkel és körökkel kerülnek kapcsolatba, akár együttműködés, kapcsolatfelvétel, akár házasság révén, amelyekkel korábban nem érintkeztek közvetlenül. Így kerül a nemesség marginális helyzetbe saját feladatainak, rendbeli funkcióinak ismereti hiányában.¹⁴

Concha megállapítása szerint az 1848-as reformkor utáni tizenhét évig tartó abszolút osztrák uralmi rendszer, de még a kiegyezés is nagyon nehezen volt képes a nemességet az átalakuló társadalmi viszonyok között ébredésre, cselekvésbeli eszmélésre készíteni. Az 1867-es változások rendszere az új közjogi szabadság helyzetének ígéretével keltett reményt a nemességben helyzetének javulásával, de ez a lelkesedés az 1870-es évek végére teljes mértékben megszűnt, és kiáb-

Concha Győző¹⁷

rándulásba torkollott. Bár az ország alkotmányos életének e szakasza biztosított új lehetőségeket a nemesség számára a felemelkedéshez különböző állami és közgazdasági tisztségek betöltése révén, de Concha álláspontja mégis egyértelműen az, hogy a nemesség nem képes megtalálni a számára legmegfelelőbb pozíciót az új jogrendben. Anyagi megélhetésük alapvetően a földbirtokosi helyzeten és a hivatali pályán alapul. Az akkori termelési és bürokratikus viszonyok azonban nem biztosítottak feltétlenül kedvező megélhetési viszonyokat az ilyen területeken tevékenykedőknek.¹⁵

Ezekkel a témákkal kapcsolatban, mint társadalmi jelenségek egyikére reflektál Concha az akkori történelmi helyzet eredményezte magyarországi kivándorlási állapotokra, idézve Pisztóry Mór statisztikáját.¹⁶ E tudományos kutatás eredményeinek vizsgálata révén állapítja meg

Concha, hogy Piszatory kivándorlási prognózisa egy nagyon káros és a nemzet egységére nézve „fogyatkozató” tendenciát állapít meg hazánk népessége szempontjából. Piszatory megállapításai szerint az 1870-es évektől rendkívül jelentős kivándorlási hullám indult meg hazánkban az Amerikai Egyesült Államok irányába, melynek eredményeként 1882-re az évenkénti kivándorlók száma meghaladta a 10 000 főt. Ez az 1870-es években meginduló tendencia növelte és súlyosbította a magyar földviszonyokkal és társadalmi állapotokkal összhangban nem lévő kivándorlást, amely magától értetődően a nemességet is érintette, hiszen főként a vagyonosabb állampolgárok éltek a kivándorlás nyújtotta új anyagi és pénzkereseti forrásokat jelentő lehetőségekkel.¹⁸

Concha szerint a kiegyezés utáni állapotok között végtelenül letargikus állapot uralkodott el a nemességen, mely nagymértékben akadályozta mindennemű társadalmi fejlődésüket. Ez az általános letargia részben vagyoni és állami befolyásuk teljes mértékű átalakulásában gyökerezett, ahogy azt már korábban is említettük. Ez Concha véleménye szerint részben egy nosztalgikus elmélkedés és egyben fájdalmas epekedés is régi helyzetük után, nem képesek akceptálni, hogy nemesi állapotukban már nem *földesurak* annak klasszikus feudális értelmében, hanem egyszerű *földbirtokosok*, még ha ez jelentős vagyoni előnyökkel is járt esetükben.

Concha észrevétele véleményem szerint teljes mértékben megállja a helyét a tekintetben, hogy a nemességnek ez az 1870-es, 1880-as évekbeli nosztalgikus letargiája bizonyos értelemben valóban csak megalapozatlan nosztalgia, ami már régen nem volt összeegyeztethető az akkorra kialakult gazdasági és társadalmi viszonyokkal. Olyan nemességet lát maga előtt, amely képtelen elfogadni az újonnan kialakult gazdasági és vagyoni helyzettel kapcsolatban azt, hogy a földtulajdonához kapcsolódó korábbi, feudális keretek között elfogadottan működött előjoga már nem áll fenn, hanem földbirtoka csak egy nemesi előjogtól mentes gazdasági egység mint tényező, amely hasonló státusszal és likviditási pozícióval jár, mint a szomszédos földbirtokosé. Ezekben a helyzetekben a nemesség félti saját vagyoni befolyását, megélhetését és az imént említett előjogait, nevesítve például a *gyermekek egyenlő örökösödését*, a *forgalmi javak biztosítását*, illetve a *váltó- és hiteltörvények* biztosította garanciákat.¹⁹

E nemesi identitásvesztés további káros hatása a középréteg csoportjában kialakuló közömbösség a magyar alkotmányosság és annak védelme irányába. Az újonnan kialakult gazdasági és társadalmi helyzetben a nemesség saját jogosultságainak apadása fényében csalódottságot érez a magyar közrenddel kapcsolatban. Concha világos megállapítása, hogy ez a társadalmi réteg elevenen őrzi magában azokat a történelmi emlékeket, amelyek az 1848-as átalakuláshoz és forradalomhoz kötik érzelmileg. Úgy érzik, hogy az az állami rend, amelynek átalakulásáért és későbbi stabilizálódásáért évtizedekkel ezelőtt harcoltak és vérüket ontották, most cserbenhagyta és – jogaik csorbitásával – el is árulta őket. Ebből eredően a nemességben kialakul egy logikusan értelmezhető ellenérzés, amely a magyar alkotmány és alkotmányosság iránti elkötelezett-

ségét csökkentheti.²⁰ Ráadásul a nemesség a társadalmi rangvesztés folyamatában mindezeket úgy éli át, hogy még mindig követeli magának saját státusza folytán speciális kiváltságait a földbirtokkal kapcsolatos gazdasági viszonyai és egyéb régi nemesi kiváltságai tekintetében.

Ezekhez a folyamatokhoz Concha véleménye szerint határozottan kimutatható nemzetközi tendenciák is kapcsolódnak. Közép-Európában ebben az időszakban kezdődött el a nemzetközi kereskedelmi jog szabadságának és a hazai szabad iparüzési jognak a részleges korlátozása,²¹ mely rendkívül élenkítő hatással volt a szocialista szemléletű szakszervezeti mozgalmak felerősödésére. Ezt az irányzatot a nemzeti kormányzatok támogatták, de a civil társadalom részéről csak a vagyonos közegek helyeslését élvezte. Így Concha figyelemre méltó megállapítása az, hogy azok a törekvések, amelyek az említett nemzetközi viszonylatokban az *állami szocializmus* megerősödéséhez és fejlődéséhez vezettek, részben ugyanazokból az igényekből táplálkoznak, amelyeket a hazai középréteg is megfogalmazott a társadalmi kiábrándulás folyamatának időintervallumában. Ezek az igények, illetve *óhajok* pedig, ahogy Concha fogalmaz, egyértelműen a rendi különálláshoz kötődő kiváltságos jogi helyzet *restaurálásához* kötődnek, a társadalom individuális egységei mellett a különböző kisebb anyagi erőforrásokkal rendelkező érdekcsoportok, így társulások, testületek, szövetkezetek létjogosultságának állami szintű elismeréséhez. Ezekkel kapcsolatban hazai szinten világosan megfogalmazódott a földbirtokkal kapcsolatos örökösödési jogot konstruáló törvényeknek az igénye, és ebben a folyamatban a jogdogmatikai gondolkodás képviselői egyértelműen reakciós mozzanatot véltek felfedezni.²²

Ehhez a reakciós vádhoz a hazai nemességnek természetesen egy igen tekintélyes része csatlakozott.

5. A „gentry” megjelenése

De hogyan is függnek össze ezek a folyamatok a „gentry” fogalmának hazai megjelenésével? Már utaltunk rá, hogy az újonnan kialakult társadalmi és gazdasági rendben a korábban *földesúri* helyzetben lévő nemesség az egyszerű *földbirtokos* szerepében és jogállapotában találja magát, melyet érdeksérelemként értékelve méltánytalannak tart saját magára nézve.

Érzi korábbi különállóságát, és ebből részben megőzöttnek is talál egyes területeket a megyei szintű tisztések betöltésében, de kifejezetten reflektálni kíván megváltozott társadalmi pozíciójára. Ennek az ellenhatásokkal teli, zavaros társadalmi rendszernek az időszakában, a nemesi kiváltságok megszűnésének korszakában, amelyben egyre csak erősödik a korábbi erőviszonyok és a gazdasági és a politikai szerepek visszaállításáért folytatott társadalmi harc, kialakul egy mozgalom, amely bevezeti az érintett társadalmi réteg definíálásában az angol „gentry” kifejezést.

Concha szerint e kifejezés célja és feltűnésének is oka egy *szemantikai posztulátum*, egy megfogalmazási törekvés arra irányulóan, hogy a megnevezéssel létrejövön bi-

zonyos kohézió a megszűnő és régi nemesség, az újonnan kialakuló középosztály, a vagyonos földbirtokosok, illetve az anyagi jómódban élő értelmiségiek társadalmi rétegei között.²³

Három újonnan kialakult társadalmi csoportot foglal magában tehát a gentry közössége Concha szerint: a régi nemességet, a földbirtokos réteget és az értelmiségi szférát. Érdeemes megemlíteni, hogy az ezen jelző használata alatt érdemeikben egyesíteni szánt csoportok nagyban támogatták azt a tendenciát, amely ki akarta rájuk terjeszteni egységesen a kifejezés használatát.

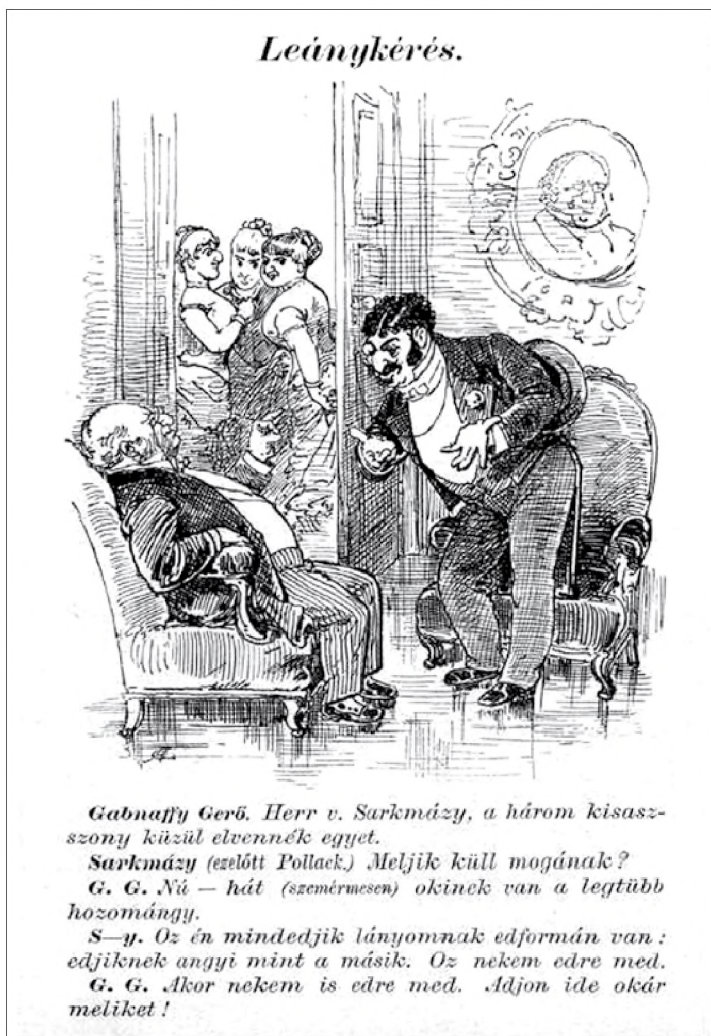
Concha ugyanakkor megjegyzi, hogy egy rendkívül fontos társadalmi tényező mint államalkotó csoport mindenképpen kimaradt a gentryk csoportjából. Ez a nemesi rétegen kívül álló középosztálybeli, kifejezetten gazdasági, kereskedelmi, illetve ipari tevékenységet űző tőkésék, ún. *pénzemberek* és kiemelkedő értelmiségi státuszú személyek rétege. Concha megjegyzi, hogy ez a társadalmi réteg már az 1848-as forradalmi átalakulás és korszakváltás előtt is hermetikus elkülönültségben élt az uralkodó társadalmi osztályoktól, ráadásul kis létszámú csoportként tekinthetünk rájuk már akkor is. Nemesi rangjuk nem volt, Concha a kialakulóban lévő polgárság *patriciusainak* nevezi őket,²⁴ utalva ezzel arra a különleges pozícióra,

amelyet gazdasági befolyásuknál fogva töltöttek be a kereskedelem világában. És egyébként is, önmagában az egész magyar társadalommal szemben is megfigyelhető volt valamiféle tudatos elkülönülésük. Ennek a társadalmi rétegnek az 1870-es évekbeli időszak ugyancsak nem kedvezett, bár az általános gazdasági prosperitás jótékony hatással bírt a nemzetgazdaság fejlődésére, de az egyéni vállalkozói, tőkés rétegek törekvéseinek nem kedvezett, a gentry csoportjába pedig nem volt lehetséges betagozódni. Concha véleménye szerint, ha másért nem, felekezeti okokból nem tudták a dzsentrikt és a tőkés polgárok megtalálni az eszmei közös pontokat gondolkodásmódjukban.

Concha szerint ez a kifejezetten ipari és gazdasági tevékenységet folytató, efféle érdekeltségekkel rendelkező tőkés csoport az izraelita felekezeti vallási és etnikai csoport közösségéhez tartozott, és a köztük létrejövő egységet akadályozta a vallási, világnézeti, általános szemléleti, izlésbeli, gazdasági és gondolkodásbeli különbözőség.²⁵

Concha álláspontja tényszerűen elfogadható azzal kapcsolatban, hogy a társadalmi egység a gentry és a nagytőkés polgárság között ténylegesen elmaradt, erre tekinthetünk történetileg faktuálisan. Az a megállapítása ugyanakkor véleményem szerint vitatható,

miszerint ennek az elmaradt egyesülésnek bármilyen köze is lehetett volna a két csoport közötti vallási, illetve etnikai különbözőségeknek.²⁶ A zsidóság állandóan aktív asszimilációs készsége és őszinte azonosulási szándéka az általuk lakott európai országok közös társadalmi összérdekeivel – elég, ha csak az 1848-as forradalom és szabadságharc kihívásaiban való szerepvállalásukra gondolunk – nem valószínűsíti, hogy a gentry réteghez való csatlakozásuk elmaradásának hátterében bármilyen eszmei-világnézeti-gondolkodásbeli nézeteltérés vagy érdekellentét állt volna fenn.²⁷ Concha szerint ebben a viszonylatban egy esetleges érdekellentét kialakulása inkább a földbirtokokkal kapcsolatos tulajdoni viszonyok eloszlásához lehetne köthető. *A gentry* című írás szerint a fent

*Gabnaffy Gerő. Herr v. Sarkmázy, a három kisasszony közül elvonnék egyet.
Sarkmázy (ezelőtt Pollack.) Meljik küll mogának?
G. G. Nü – hát (szemérmesen) okinek van a legtöbb hozománygy.
S–y. Oz én mindedjik lányomnak edformán van: edjiknek angyi mint a másik. Oz nekem edre med.
G. G. Akor nekem is edre med. Adjon ide okár meliket!*

„Mutatvány” az 1886. évre szóló „Dzsentri-naptárból”²⁹

említett tényezők és okok miatt a legmagasabb értelmiségi státuszt és kiemelkedő szellemi műveltséget képviselő, gyárakban, bankokban és műszaki intézményekben folyó munkákban érdekelt felsőpolgári csoport sem tudott betagozódni ebbe a rétegbe, bár ennek a rétegnek a fejlődése folyamatosan emelkedő tendenciát mutatott az elemzett korszakban.²⁸ Ez a fejlődés mégsem eredményezte, hogy saját gazdasági prosperitásuk elősegítse a dzsentriségbe való bekapcsolódásukat.

Concha részletesen elemzi annak a folyamatnak a hazai keretek között kialakult viszonyrendszerét, amely a gentry csoportjának és hazai fejlődésének megjelenéséhez vezetett, és elengedhetetlennek tartja a kifejezés etimoló-

giai háttérének vizsgálatát abban a történeti értelemben is, amely alapján saját országának közegében létrejött, megjelent és kialakult a gentry csoportja. Ezért Concha annak érdekében, hogy a gentry kifejezés elterjedésének hazai okait minél világosabban érthetővé tegye, részletesen kitér annak a történeti háttér folyamatnak a bemutatására, amely Angliában a gentry megjelenését előidézte.³⁰

6. A gentry Angliában

Concha részletesen vizsgálja, hogy milyen társadalmi tényezők alkották a gentryk rétegét saját hazájukban, Angliában. Elsőként a szó etimológiáját, nyelvtani értelmezését tárja fel. Concha kifejti, hogy a szó eredeti jelentése nemes, a szó gyökere, „gens” annyit tesz, nemzetség és nemesség, a „ry” toldalék fejezi ki a rangot. Megjegyzi, hogy a „ry” toldalékot az angol nyelv több társadalmi osztály megnevezésére is használja (például „proletary”).

A nemesség megjelölésére rendelkezésre áll a „nobility” szó is, amelynek használata még gyakoribb a gentrynél, és a tulajdonképpeni nemesemberek csoportjának megnevezésére szolgál, kifejezetten a gentry szótól való megkülönböztetés céljából. A *nobleman* és a *gentleman* jelentésében egymással egyébként is „szemben állnak”, hiszen az egyik nemest, a másik pedig úriembert jelent.

A XI. században kialakult angol nemesség fejlődésében és jellegében teljesen eltér a kontinentális európai nemesség fejlődési tendenciáitól, és ez az európai „nemességi természetű” eltérő társadalmi csoport magában foglalja a gentry közösséget is. Ami Angliában a tulajdonképpeni klasszikus nemességtől megkülönbözteti a gentry rétegét az, a társadalomban és az állami politikai struktúrában betöltött szerepük és funkciójuk.

A gentry a szellem, az intellektus, az értelem és a műveltség mindenkori letéteményese és reprezentánsa. Neve előtt a klasszikus nemességgel szemben semmilyen címet nem visel.³¹ Tiszteletbeli megnevezésként bírja a gentry szót mint jelzőt. A *szellemi arisztokrácia* képviselője, ahogy Concha utal rá, az a közeg, amely tevékenyen hozzájárul az angol állam szellemi, erkölcsi, habituális méltóságának megőrzéséhez, gazdagításához és építéséhez. Ismeri az állam gazdasági és politikai viszonyait, átlátja azokat, reflexiói pedig hasznosak és fontosak az államgépzet számára.

De mi az a tényező, amellyel társadalmi befolyását és a klasszikus nemesség státuszától lényegében különböző helyzetét fenn tudja tartani? Concha válasza szerint ez egyértelműen különleges vagyoni helyzete, melynek lényege a függetlenség, amely feltételezhetően közteherviselési engedményekben realizálódik. Ehhez a vagyoni függetlenséghez társul az angol gentry réteg közérkölciségének feddhetetlen mivolta is. Társadalmi gyökereit történeti szempontból az angol *középbirtokosság* rétegeiben találhatjuk meg, annak is a legmagasabb szintjén, az ún. „vitéz” rendűek csoportjában. Ez a klasszikus angol középréteg legmagasabb társadalmi foka, amely erkölcsileg mindig kiemelkedő érdemekkel bírt, és saját társadalmi osztályában a legvagyonosabbak közé tartozik. Hasonlít

a hagyományos nemességhez, amely *jelességre, öröklött vagyoni* pozícióra és családi generációkon átívelő *erényességre* épül saját jellegében.³² Amiben azonban a gentry lényegében különbözik a klasszikus angol nemességtől az az, hogy nem *születés* útján szerzik meg pozíciójukat, sem vagyonukat és kiemelkedő szerepüket, hanem saját erejükből, az általános jog adta eszközökkel érik el, valamint szerzik meg kiváltságaikat és megbecsülésüket.³³

7. Hasonlóság az angol gentry és a magyar dzsentrri között

Felmerül ezek után a kérdés, hogy mi a lényegi hasonlóság a klasszikus angol gentryk társadalmi rétege és annak magyarországi, e névvel illetett csoportja között? Milyen okokra vezethető vissza a kifejezés hazai átvétele, megalapozott-e a jelző használata, és milyen perspektívákkal rendelkezik a magyar gazdasági és politikai élet fejlődésének jövőjében, lehet-e hathatós szerepe az állami közéletben, vagy csak egy eleve sikertelen és alaptalan kísérlet egy anakronisztikus társadalmi jelenség megvalósítására?

Az angol gentry létrejöttének történeti háttere az a jogalkotási aktus, amellyel az angol parlament a XVII. században a gentrynek szánt ún. *lovagbirtokokat* minden hűbéri kötelesség alól felmenti, és szabad felhasználású birtokokká alakítja. Miután lovagi kötelességeik alól is mentesítik őket, tevékenységüket a parlamenti és a megyei közegek hivatali szolgálatára különítik el. Kiváltságos jellegét a magyar gentry réteg így azzal nyerte el, hogy mint földbirtokos, megszabadult tulajdonainak anyagi terheitől, függetlenné vált, jelentős közteherviselési mentességben részesült, és szabad birtokosként beépült a fejlődő polgárság rétegébe.³⁴

A magyar dzsentriség tulajdonképpen szintén egy mesterséges jogi aktus elfogadásának köszönheti létrejöttét, bár annak folyamata minden szempontból eltér az angol viszonyoktól, hiszen ez a jogalkotási esemény hazánkban 1848-ban eredményezte a gentry megjelenését, tehát az angol és a magyar megjelenés között bő kétszáz év telt el.

De nem is az időbeliség a legfontosabb tényező ebben az eltérésben, hanem a kialakuláshoz kapcsolódó törvényhozási folyamatnak a hazai, szembetűnő, rengeteg különbséget mutató sajátosságai az angliai körülményekhez képest.³⁶ A jogalkotási aktusok által létrejött rendelkezések tartalmilag teljesen ellentétes tendenciákról és jogalkotói szándékokról tanúskodnak. Hiszen az angol gentry társadalmi felemelkedését a közterhek alóli mentességének, birtokai függetlenítésének és saját rendelkezésére bocsátásának, valamint a különböző hivatalokban betöltött kiemelkedő megbízatásainak köszönhetette.

Ezzel szemben, ahogy erre is utaltunk már, a magyar dzsentrri önmagát generalisan a rend jogfosztottságának állapotában érzi. Több okát is említettük már ennek, de érdemes kitérni arra is, hogy már önmagában a forradalmi, vagyis az 1848-as törvényhozás is jelentős mértékben csorbította a nemesség jogait. Ez megnyilvánult a közteherviselésben való többletkötelezettségekben, az addig adókötelezettséggel nem bíró birtokokhoz szabott fizetési

előírásokban, tulajdonának kárpótlás ígretében megvalósított kisajátításában, a jobbágyok helyzetének javítása érdekében a földosztásban, mely a hazai szociális viszonyokra jótékony hatással volt, illetve a földbirtokos nemességnek a bírói, illetve a közigazgatási, ún. *uri hatóságtól* való megfosztásban.³⁷

Ezt a helyzetet súlyosbította a honvédelem helyzetének hazai átalakulása is. Az évszázadok óta garanciálisan elvárt nemesi honvédelmi kötelezettség megszüntetése ugyanis, bár a nemesség jogegyenlőségi alapokra helyezésével, de még inkább megingatta az akkorra már egyébként is bizonytalan vagyoni viszonyokat a köznemesség helyzetében. Továbbá jelentős joghátrányokat okozott a parlamenti törvényhozásból való kiszorulás is.³⁸

A magyarországi köznemesség közéleti szerepének és jelentőségének az összehasonlítása találó lehet a francia „*Constituante*”-tal,³⁹ ez igen eklatáns analógia Concha véleménye szerint a magyar és az angol gentry összehasonlítását tekintve. Az angol gentry kifejezést a magyar köznemességre az 1870-es évek egyik jelentős politikai esszéjében használták először.⁴⁰

A folyamatokhoz tartozik egy 1875-ös politikai fúziós kísérlet is, mely egy konzervatív párt létrehozatalának a kísérletében a hazai mezőgazdasági viszonyok normalizálásának céljával szintén gentry néven említi az agrárvilág középbirtokosi rétegét.⁴¹ A lényegi különbség mindezekkel együtt egyértelmű. Míg Angliában a gentry-csoport egy kis létszámú, komoly közéleti funkciókkal rendelkező, *quasi* szellemi arisztokráciát képvisel, vagyoni-földbirtokosi függetlenséggel és rendkívül kedvező társadalmi helyzettel, a hazai viszonyok között ez a réteg egy elégedetlen, elkeseredett, vagyoni és politikai befolyásától megfosztott, kiváltságaiban megfogyatkozó, egykor nemesi, ugyanakkor később már egyre inkább polgárisodó, heterogén, nagy létszámú közösségre vonatkozik.

III. Befejező gondolatok

Mindezek után felmerül a kérdés, hogy ezeknek az igazságszembevető különbségeknek az ellenére, mégis miért „*csempészte*” be a magyar közgondolkodás ezt az idegen *terminust* erre a korábbi helyzetéhez képest már nem túl

kedvező pozícióban tengődő társadalmi rétegnek a megnevezésére és azonosítására. Ha Mikszáth Kálmán, Jókai Mór, Gárdonyi Géza, Eötvös József, Bajza József, Vajda János, Bródy Sándor vagy akár Krúdy Gyula, illetve Móricz Zsigmond szépirodalmi munkásságának aspektusából figyeljük meg a kifejezés használatát, annak előfordulási közegét, szituációit és jellegét, véleményem szerint ebben a hazai fogalomhasználati jelenségben félreértelmezhetlenül érzékelhető valamiféle szarkasztikus irányultság is, a tulajdonképpeni *güny* jelenléte.

Güny, mert egy virágzó, szellemi kiváltsága által felemelkedő társadalmi csoport megnevezését láthatjuk alkalmazni egy régi, tulajdonképpen törvényileg már nem is garantált, de azokért még mindig kétségbeesetten küzdő, elszegényedett közéleti csoportra. Mintha érzékeltetni kívánna a hazai irodalom, hogy egyszóval országunkban egy egykor sikeres, nagy múltbeli érdemekkel rendelkező társadalmi réteg, amelynek számos nyughatatlan próbálkozása ellenére is, szinte komikus módon nem sikerül megvalósítania önmaga tekintetében azt a megújulást és felemelkedést, amely a megnevezésükre szolgáló kifejezéshez tartozó valódi, klasszikus angolszász csoportosulásnak kifejezetten a közügyekben való jártasság, *intellektus*, *szellemi és erkölcsi kiváltság* által sikerült.

De az irodalomban érzékelhető szarkasztikus *güny* mellett az összehasonlításnak, a megfeleltetésnek talán még jelentősebb és egyértelműbb oka lehet az a szembevető hasonlóság is, ami abban a jogi aktusban áll fenn, amely létrehozta mind a klasszikus angol gentry világot, mind a későbbi,

kontinentális keretek között pozicionáló magyarországit. Ugyanis a két, egymástól kétszáz évnyi időbeli távolságra lévő jogalkotási mozzanat, habár teljesen más eredményekkel és következményekkel járt, mégis rendkívül sok rokon vonást mutatnak egymással. Mind a kettő esetében egy radikális fordulat történt egy-egy társadalmi réteg közéleti pozíciójának megváltoztatásában, amely törvények által szentesítve alakította át a rendiségi viszonyokban, kifejezetten magyar oldalon, a gazdasági, a politikai, a társadalmi, a szociális, a mezőgazdasági, sőt még a műveltségi, a művelődési, az oktatási és a kulturális viszonyokat is. Az eredmények és a következmények azonban nyíltan eltérőek lettek. Az egyik oldalon egy kiváltságukról több téren is tanúságot tett, szellemi érdemeiben kitűnő társadalmi réteg kiemelkedését és politikai-gazdasági térnyerését látjuk. Azonban hazánk esetében a rendiség

Dzsentrí testvérpár (1905 körül)³⁵

társadalmi átalakulása és radikális reformjai mentén, a köznemességnek szinte teljes megszűnésével, az új, polgárisodó, birtokos középosztály létrejöttét láthatjuk, és a

nemesség közéleti egzisztenciájának kizárólag a törvényhozásban kiemelkedő jelentőségű pozícióval rendelkező főnemességre való szorítkozását.

VASAS, TAMÁS

Wer ist der Gentry? Győző Concha über den Wandel der ungarischen Standgesellschaft in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts (Zusammenfassung)

Das Ziel meines Aufsatzes ist die Vorstellung des Staatstheoriephänomens, das nach Győző Concha (1846–1933) als Ergebnis der Ereignisse in der Rechtsverfassung und Gesetzgebung in Ungarn von Jahren 1848, später 1867 und endlich 1880, das die Erscheinung und Entwicklung der Gesellschaftsschicht Gentry begründet und erfüllt. Der Aufsatz betrifft die Bekanntgabe des etymologischen Hintergrundes vom Begriff Gentry und die historischen Wurzeln dieses besonderen Mittelstandes von der klassischen Staatsschicht in England. Der Aufsatz analysiert und belehrt die staatlichen, rechtlichen, politischen, gesellschaftlichen, demografischen und volkswirtschaftlichen Momente in Ungarn in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, die den Status der verschwundenen und wirklichen, der ehemals in

der feudalen volksrechtlichen Einrichtung stabilisierte Mitteladeligen-Schicht wankend machen, in ihren Grundlagen verändern, und die Entstehung einer neuen staatsbildenden Gruppe verwirklichen, welche Gruppe nach der Terminologie der rechtlichen, politischen, staatsphilosophischen Fachliteratur in der Zeit der Jahrhundertwende als Gentry genannt wurde. Das Ziel ist die Interpretation jenes staats-theoretischen Mechanismus, der die Erscheinung in neuen gesellschaftlichen Rollen und Positionen und die Existenz in immer eingeschränkten Machtpositionen von der unteren, die ehemaligen Privilegien verlorenen Adeligen unvermeidlich macht, als einen Schicht-Wandel-Prozess, der zu einer besonders bedeutenden Phase der Entwicklung des bürgerlichen Staates und der Gesellschaft führt.

Jegyzetek

1. CONCHA Győző: A gentry. *Budapesti Szemle*, 1910. 400. sz. 1–34. p. (első közlemény); 401. sz. 173–199. p. (második közlemény).
2. CONCHA Győző: *Hatvan év tudományos mozgalmái között*. II. kötet. Budapest, 1935, A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, 111–155. p.
3. CONCHA Győző: *A konzervatív és a liberális elv*. Máriabesnyő–Gödöllő, 2005, Attraktor Kiadó, 113. p.
4. HK I. rész 2. cím
5. FERRARIO, Giulio: *Il costume antico e moderno o storia del governo, della milizia, della religione, delle arti, scienze ed usanze di tutti i popoli antichi e moderni*. VII. 2. kötet. Firenze, 1831, Vincenzo Battelli <https://upload.wikimedia.org>
6. CONCHA 2005, 115. p.
7. CONCHA 2005, 116. p.
8. CONCHA 2005, 112. p.
9. CONCHA 2005, 114. p.
10. CONCHA 2005, 114. p.
11. CONCHA 2005, 115. p.
12. CONCHA 2005, 115. p.
13. KOI Gyula: Concha Győző (1846–1933). In HAMZA Gábor – SIKLÓSI Iván (szerk.): *Magyar jogtudósok*. V. kötet. Budapest, 2015, ELTE Eötvös Kiadó, 60–65. p.
14. CONCHA 2005, 117. p.
15. CONCHA 2005, 118. p.
16. PISZTÓRY Mór: *Az Osztrák–Magyar Monarchia statisztikája*. I. kötet. Pozsony – Budapest, 1884, Stampfel, 153–156. p.
17. <http://www.huszadikszazad.hu/1927-junius/politika/concha-gyozo>
18. CONCHA 2005, 116. p.
19. CONCHA 2005, 117. p.
20. CONCHA 2005, 118. p.
21. Concha itt Otto von Bismarck kereskedelmi és gazdaságpolitikájára utal.
22. CONCHA 2005, 119. p.
23. Feltételezhetően a „gentry” kifejezés megjelenésének hátterében, legalábbis Concha szerint, az a hazai szintű törekvés állt, amely egy széles körű társadalmi érdekegyesítést kívánt erősíteni Magyarországon a XIX. század második felében.
24. CONCHA 2005, 118. p.
25. CONCHA 2005, 119. p.
26. GÓDZSÁK Attila: *Az organikus állameszme útja Concha Győzőig*. Szakdolgozat. Miskolc, 2014, 15. p. <http://midra.uni-miskolc.hu/document/18977/12680.pdf>
27. CONCHA 2005, 119. p.
28. CONCHA 2005, 120. p.
29. Mutatvány a sajtó alatt lévő 1886. évre szóló „Dzsenti-Naptár”-ból. *Ország-Világ*, 1885. 39. sz. 640. p. A „Borsszem Jankó” írástudói (JANKÓ János – SCHLESMANN János – HOMICSKÓ A. – FARAGÓ J. – FÉNYES A.): *Az 1886. évre szóló Dzsenti-Naptár*. Budapest, 1886, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság.
30. CONCHA 2005, 120. p.
31. Lásd a „Lord” vagy „Sir” kifejezéseket.
32. ARISZTOTELÉSZ: *Politika*. Ford. SZABÓ Miklós. Budapest, 1994, Gondolat Kiadó, 79. p.
33. CONCHA 2005, 121. p.
34. CONCHA 2005, 122. p.
35. GERŐ András – JALSOVSZKY Katalin – TOMSICS Enikő (szerk.): *Volt egyszer egy Magyarország*. Budapest, 1996, Balassi Kiadó – Magyar Nemzeti Múzeum, 125. kép <https://mek.oszk.hu/01900/01905/html/index339.html>
36. CONCHA 2005, 129. p.
37. CONCHA 2005, 130. p.
38. EGRESI Katalin: Concha Győző konzervatív állameszméje. *Jog – Állam – Politika*, 2009. 1. sz. 79. p.
39. Pulszky Ágost jellemzése 1833-ban.
40. VÖ. ASBÓTH János: *Három nemzedék*. Pest, 1873, Franklin Társulat.
41. CONCHA 2005, 132. p.

Bevezetés – a felelősség kezdetei

A felelősségi jog gyökereit már a római jogban is fellelhetjük, jóllehet a felelősség mint elvont elméleti kategória és kifejezés csak a XVIII. század közepén jelenik meg. Korábban pusztán állambölcséleti, filozófiai síkon használták,¹ egyesek szerint Franciaországban, jogi fogalomként a Code Civilben.² A recipiált felelősségi rendszer, elsősorban a *lex Aquilia*,³ azon belül is az iniuria átvétele,⁴ és annak jogtudósok által történt kritikátlan fenntartása évszázadokra megnehezítette a jogterület fejlődését, és mind Európában, mind hazánkban hosszú időre és számos vitára volt szükség, míg a római jogi kereteket sikerült a változó életviszonyokhoz tágitani, és a mai szabályozási keretek általánosan elfogadottak lettek.

A büntetőjogi felelősség kérdéskörét illetően évszázadokon át vita folyt a büntetés alapproblémájának kielégítő megoldását, létjogosultságát, alapjait és mibenlétét illetően. A magánjog fejlődéstörténetét böngészve viszont azt láthatjuk, hogy ezt a kérdéskört kevésbé érintették meg ezek a problémák, amelynek következtében itt a felelősség kérdésköre is jóval nehezebben indult meg saját fejlődési útvonalon.

A felelősségi rendszer alapjait tekintve a fejlődéstörténetben kevés, a rendszer alapjait módosító változás történt, sokkal inkább a felelősségi rendszer finomhangolása és az aktuális élethelyzetekhez simulása figyelhető meg. A XVIII. században a gazdasági élet átalakulásával és felgyorsulásával újonnan megjelenő felelősségi tényállások egyre inkább sürgették az addig tisztán büntetőjogban elhelyezett felelősségi rendszer újragondolását.⁵ A felelősségi elvet évszázadokon át a római jogi alapokba, a magándeliktum fogalmába süllyesztve, alapvetően egy, a büntetőjogon belüli büntetőszabályra építették fel, és általánosságban ezt a vétkességet tették zsinórmértékké és megkérdőjelezhetetlen alapjává a felelősség valamennyi formájának.

Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy a római jog nem ismerte a kártérítést, mint a büntetéstől fogalmilag elkülönülő jogkövetkezményt, amely a károkozást automatikusan követi akkor is, ha az elkövető büntetőjogi felelőssége nem megállapítható, vagy nem is vizsgálendő. Azt pusztán magándeliktumként (a sértett hajdani magánbosszújának törvényesen tarifált váltságaként)⁶ fogja fel, amely a tettes halálával megszűnik, viszont több tettes esetén halmozottan jelenik meg (és nem egyetemlegesen).⁷ A vétkesség tehát akként válhatott a magánjogi kártérítési tényállás egyik nélkülözhetetlen alapelemévé, hogy egyrészt nem volt önálló büntetőjogág a büntetőjogi tényállások elkülönítésére, másrészt magát a kontraktuális kártérítést is „deliktum”-ként, *delictum civile*-ként kezelték már a praetori jogban. Ha pedig a kártérítésre alapot adó tényállás deliktum (jóllehet bűncselekmény és büntethetőség nincs), akkor annak elengedhetetlen tényálláseleme a vétkesség.⁸ Ezért a jogtudományt kevésbé foglalkoztatta az a kérdés, hogy miért csak egy büntetőjogi szabályon alapuló vétkes jogsértésből származhat magánjogi felelősség, miért ne lehessen önálló, minden büntetőjogi hozzácsatolástól

Mireisz Tímea

A büntetőjogi és a magánjogi felelősség szétválásának áttekintése a magyar jogtörténetben I.

mentes felelősség, amelyről a jogelmélet általában véve nem vett tudomást.

Létezett ugyan a veszélyes üzemek újkori megjelenése előtt is egy felelősségi alakzat, amely független volt az elkövető vétkességétől⁹ – azonban a római jogban a legszigorúbb, szűk körben érvényesülő, míg a középkor idejére később teljesen negligált *custodia* felelősség a vétkességi alapokon nyugvó felelősségi rendszer elméletébe nem illett bele, ezért ez a felelősségi forma is egészen az újkorig a vétkességen alapuló rendszerbe lett erőltetve.¹⁰ Justinianus¹¹ idejében kezdődött el az a folyamat, amelyet a glossátorok szilárdítottak meg, és amelyet a pandektisták is automatikusan fenntartottak. Eszerint kizárták vagy csupán a culpa egyik vétkességi formájává tették a *custodia* felelősséget¹² (majd végleg háttérbe szorítva azt), és egyedüli lehetőségként tartották fenn a vétkességi elvet. Egyesek szerint a vétkességi elv lassan, a magánbüntetések *compositio* jellege folytán kezdett kialakulni a „rideg jogellenességet” (amely kezdetben tárgyi felelősség) magában foglaló *iniuriából* a deliktum szubjektív elemeit is tartalmazó szubjektív bűnösségi tényállási elemmé.¹³

Ez a koncepció tette lehetővé, hogy a felelősségnek sokáig csupán a büntető felelősség keretein belül legyen létjogosultsága, és egészen a XVIII. századi kodifikációs hullámig (német, porosz, francia kódexek) a magánjogi felelősség is kizárólag a büntetőjogi felelősség keretein belül élvezhetett valamely csekély létjogosultságot. Ezáltal a kezdeti felelősségi keretek hol kizárták, hol általánosságban korlátozták a felelősség megállapítását, és a magánjogi kártérítés érvényesíthetőségének lehetőségét akképpen, hogy csak egyes büntető tényállásokra korlátozták azt, vagy épp ellenkezőleg, a büntetőjogi szabályokat ruházták fel magánjogi vonásokkal.

Ez a kétirányú távolodás, a magánjogi felelősség büntetőjogi felelősségből történő különválasztásával (jóllehet jogkövetkezményeiben a megtorló vétkességfogalom megtartásával), és polgári törvénykönyvekbe (ahol volt) történő felvétellel,¹⁴ valamint a büntető jellegű vétkességfogalomnak először végletekig való kiterjesztésével, majd az újfajta, vétkességtől független felelősségi alakzatok (például veszélyes üzemi felelősség) sürgető betörésével ment végbe.

Jelenleg azonban a jogdogmatikai fejtegetések és a vétkességi tan bírálatát, valamint a magánjogi felelősség büntetőjogi jellegétől történő független alakzatok megje-

lenésének ismertetését mellőzve kizárólag a magyar fejlődés szempontjából és a magánjogi felelősségnek a büntetőjogi felelősségtől történő elválását vizsgáljuk.

II. Polgári jogi és büntetőjogi felelősség közötti alapvető különbségek

A felelőségen belüli jogi felelősség két alapvető fajtája a büntetőjogi és a polgári jogi típusú felelősség. E két felelősségi típus között olyan lényeges különbségek vannak, amelyek kialakulását éppen azért dolgozta ki a joggyakorlat, mert nélkülük számos esetben nem kínálkozott lehetőség a megfelelő felelősségre vonásra és hiányzott a megfelelő jogvédelem.

Az első ilyen lényeges különbség a felelősség alkalmazásának a köre, azaz annak jogalkotó általi kijelölése, hogy milyen tényállásokra ismeri el a felelősség jogkövetkezményeinek alkalmazását, és melyekre nem. Eszerint a felelősség alkalmazhatóságának körét (kezdetét) már csekélyebb esetekre, például kísérletre is megállapítja, még olyanokra is, amelyek kizárólag büntetőjogi szankcióval sújthatók, a polgári jogi felelősség azonban nem állapítható meg, mert a jogalkotó vagy nem kíván, vagy nem tud reagálni rá.¹⁵ Ebből fakad az, hogy a polgári jogi felelősség általános felelősségi formulával dolgozva aszerint differenciál, hogy kontraktuális vagy deliktuális károkozásról beszélünk. A büntetőjog azonban taxatív meghatározza és egyéniesíti azokat a magatartásokat, amelyek elkövetése alkalmas a felelősség megállapítására.

A büntetőjogi és a polgári jogi felelősség szétválasztásának hiánya és/vagy a polgári jogi felelősség kizárólag büntető jogi felelősségen belül történő értékelése nem teremti meg a lehetőséget annak, hogy a felelősség és az érte megállapítandó jogkövetkezmény egyéni (kár kiküszöbölése) és társadalmi (bűncselekmény elkövetése, kár okozásának megelőzése) hatásait megfelelően fejtsse ki. Eörsi – ugyancsak kritikával – ennek kapcsán taglalja művében a mennyiségi alapon történő különbségtételt is, amely szerint a büntetőjogi felelősség nagyobb, míg a polgári jogi felelősség kisebb társadalmi veszéllyel járó magatartások ellen nyújt védelmet.¹⁶

Sem a társadalomra veszélyesség mértéke, sem a felelősség alkalmazásának a köre nem igazolhatja a különbségtételt, sőt sokkal inkább tekinthetők e tényezők közös nevezőnek, miszerint a felelősséget megalapozó magatartások egyaránt megvalósítják valamely alapvető jog (alapelv) és a közrend sérelmét. Közös vonás továbbá a vétkekesség, mint a felelősség előfeltétele, azonban míg büntetőjogi felelősség bűnösségen alapulhat, addig a polgári jogi felelősség alapját tekintve differenciálódott egyéb, a fentebb megemlített, vétkekességtől független alakzatokra is. A vétkekesség megállapításához szükséges követelmények pedig mindkét jogágzatban eltérnek egymástól.¹⁷

Alapvető különbség, amely miatt a polgári jogi felelősség büntetőjogba történő „annektálása” nem szerencsés, hogy a magánjogban a vétkekesség fokának általában nincsen jelentősége, és a szankció mértéke a kárhoz igazodik,

a büntetőjogi felelősségnél viszont a szankció mértéke nagymértékben függ a bűnösség fokától.

Mindkét jogágzat felelősségi típusát alkalmazni szükséges, irányultságuk azonban más.¹⁸ Az a hiány, amelyet a felelősség egységes kezelése, majd a felelősségnek kizárólag a büntetőjogban történő alkalmazása okozott, hosszú fejlődés eredményeként jutott el addig a felismerésig, hogy a felelősségtípusok irányultsága a szankciók eltérő irányultságát is eredményezi, vagyis nemcsak hogy bizonyos esetekben, de egy esetben sem helyettesítheti egyik a másikat, és külön történő kezelésük és párhuzamos alkalmazásuk nem csak lehetséges, de szükséges is. A büntető és a polgári jogi felelősség komplementer jellege¹⁹ teszi lehetővé, hogy a különböző jogterületekre tartozó, megsértett érdekek teljes mértékben kiegyenlítésre kerüljenek.

Az érdeksérelem súlya a magatartás súlyának megítélésakor jelentős tényező, azonban nem a sérelmet szenvedett fél szempontjából, hanem gazdasági, politikai és egyéb állami célok érvényesítése során bír jelentőséggel. Az egyén szempontjából lényeges szempont a megsértett jog teljes kiegyenlítése. Míg azonban a büntetőjogi felelősség esetén a jogsértő az állammal (mint a társadalom összességével) áll szemben, addig a polgári jogi felelősség esetén közvetlenül a jogsérelmet szenvedő és a jogsértő. A polgári jogi felelősség emiatt a magánjogi jogviszonyokban fellépő érdeksérelmek sértett részére történő közvetlen kiegyenlítését szolgálja. A büntetőjogi felelősség ezzel szemben csak az általa kijelölt súlyosabb esetben és nem (csak) az egyén, hanem a társadalom ellen elkövetett sérelmet szankcionálja.²⁰ A büntetőjog egyéniesítő, míg a polgári jogi a társadalom átlagosított követelményeiből (egy általános zsinórmértékből) indul ki.²¹

A büntetőjogi és a polgári jogi felelősségre adott ezen eltérő válaszok miatt a jogkövetkezmények is eltérő képet mutatnak. A felelősséget alapító magatartás megítélése közötti különbség tehát lényeges. Míg a büntetőjog a generális és a speciális prevenciót állítja középpontba, jogkövetkezménye pedig a büntetés, addig a polgári jog törekszik valamiféle speciális prevencióra, azonban általános jogkövetkezménye a kártérítés.

A büntetőjogi felelősség a speciális és a generális prevenciót megelőzően évszázadokig a retorzióra épült (és ez sok helyen a mai napig így is maradt), míg a polgári jogi felelősség elsősorban a reparációt, a jóvátételt, a kompenzációt kívánja érvényre juttatni.²² A polgári jogi felelősség jogkövetkezménye ezért sokkal cizelláltabb, mint a büntetőjogi, ugyanakkor ebből adódóan kevésbé egyéniesítő, mint a büntetőjog – mértéke legalább az okozott kárnak megfelelő kártérítés. A reparatív és a represszív szemlélet ezért meghatározó jelentőséggel bír.

Ugyanígy nemcsak a jogkövetkezmények tekintetében, hanem a jogkövetkezmények alóli mentesülést illetően is alapvető különbség, hogy a polgári jogi felelősség jogkövetkezménye a kártérítés a megfizetésével véget ér, a büntetőjogi felelősség esetén viszont éppen a jogkövetkezmények diverzitása miatt a joghátrányt a jogsértő további életére kihatóan számos területre kiterjeszthetik.

A bizonyítás tekintetében is eltérő irányú fejlődés figyelhető meg: a büntetőjogban a felelősségre vont sze-

mély mindaddig ártatlan (azaz a felelősségét nem lehet megállapítani), amíg bűnösségét kétséget kizáróan nem bizonyították. A polgári jogi felelősség különválásával azonban inkább olyan tendencia kialakulása figyelhető meg, amely szerint a károkozót mindaddig vétkesnek kell tekinteni, amíg nem menti ki magát.

III. Felelősség a középkori magyar jogtörténetben, a *Tripartitum* „felelősségi” szabálya

A felelősség elkülönülésének hiánya a középkorban, amelyben maga a polgári és a közjogi (büntető) szabályok is keveredtek,²³ nem okozott jelentősebb problémát. A kezdeti magán- és vérbosszú intézményét hamar felváltotta a sértett fél, közösség magánjogi jellegű kompenzálása (magánbüntetés), mely a sértő és a sértett (vagy családja) közötti alkufolyamat eredményeként alakult ki, és amely által a felelős személy halála elkerülhető volt.²⁴ A károkozásért való felelősség azonban legnagyobb részt retorziós célokat szolgált. A keresztény egyház befolyása is csillapította némiképp a kegyetlen szankciókat, de azáltal, hogy a károsult dolog értékének többszörösét rendelte el megfizetni, igencsak korlátozta a tényleges kompenzáció lehetőségét.²⁵

A középkori Magyarországon eltérően ítélték meg a köz- és magánbűncselekményeket. Az állam hivatalból kizárólag közbűncselekmények, mint például felségsértés, árulás, hivatali bűncselekmények esetében járt el. Az egyén saját érdekei megsértése miatt maga vagy nevében családja felléphetett vádló szerepében, de lehetősége volt arra, hogy maga alakítsa ki a „büntetés mértékét” azáltal, hogy megbéküljön a tettessel, és megegyezzen vele a bosszú pénzben vagy jószágban való megváltásában (kompozíció).²⁶ Az okozott felelősség megváltásának mértéke a tényállástól és a keletkezett kár mértékétől és kezdetben a sértettel való alkutól függött. A kezdeti igazságszolgáltatási formák (magán-igazságszolgáltatás, párviadal, ajánlások, *noxá*), a büntető joggyakorlatot az államalapítás első századaiban magánjogias jelleggel ruházták fel, ötletszerűen rendelve a megváltást hol enyhébb, hol súlyosabb bűncselekmények mellé (Szent István király Intelmei²⁷), meghagyva a sértett egyénnek a jogát a felelősség érvényesítésére, és kárának kiegyenlítésére (vérségi igazságszolgáltatás útján).²⁸

A büntetőeljárásnak is magánjogi jellege volt egészen a XIII. századig. Ennek oka az volt, hogy mivel a magán-deliktumokat hivatalból nem üldözték, ezért az egész eljárást úgy kezelték, mintha az a felek közötti nézeteltérés, párbaj lett volna (Szent István király Intelmei).

A kártérítés, mintegy a büntethető cselekmény retorziójának vagyoni oldalaként jelent meg. A károkozót pedig nemcsak a kár, hanem általánosságban annak többszörösének megtérítésére kötelezték azon elv alapján, hogy a károkozó kizárólag akkor szabadulhat, ha ő, mint tettes, tette eredményét teljes mértékben jóvátette. A felelősségnek ezt a fajta retorziós, büntetőjogba ágyazott létét év-

századokig támogatta a keresztény egyház is. A büntetőjog hatása mutatkozott meg abban is, hogy a kártérítés és a bűnösség jogkövetkezményeit az örökösök később nem érvényesíthették (azaz az igény nem öröklődött).²⁹

Középkori jogfejlődésünkben emiatt elvétve találhatunk kifejezett kártérítési szabályokat, éppen a fenti vita-rendezési formák, a területenként eltérő szokásjog, valamint az országban dúló bel- és külpolitikai harcok miatt. A szokásjogot összegyűjtő Werbőczy Hármaskönyvében azonban összesen egy, kártérítéssel járó felelősségi tényállást mégis találhatunk. A HK III. rész 33. címe³⁰ részletesen szabályozta az állatok által okozott károkat. Ez a rendelkezés annyiban eltért az előbb írt középkori felelősség jellemzőitől, hogy a károkozónak nem büntetést, hanem a kár összegét kellett megfizetnie.³¹ A károsult eszerint jogosult volt a károkozó állatot kára megtérítéséig mintegy „zálogtárgyként” magánál tartani, amennyiben pedig kárát az állat tulajdonosa nem kívánta megtéríteni, akkor a bíró becsléssel állapított meg kártérítést (az állat kötelező kiadása mellett).

A másik oldalon magánjogi szerződések biztosítékként büntetőjogi szankciókat helyeztek kilátásba. Zálogszerződések esetén a zálogkötelezettnek (adósnak) büntetést kellett fizetnie, amennyiben határidőben nem fizetett. Ez könnyen vezetett kényszerhez, illetve juthatott a zálogkötelezett a zálogjogosult vagy kölcsönt adó szolgálatába, amennyiben határidőben nem tudta kiváltani a zálogba adott zálogtárgyat, és a kétszeres összeget kellett esedékességkor visszafizetnie.

A magánjogi felelősség büntetőjogi felelősségtől történő elméleti és gyakorlati elválása a feudális rendszer felszámolásával összefüggésben a polgári forradalmak idején eresztett gyökeret, és az új társadalmi rétegek, valamint a tulajdonjog általános megjelenésével egyidejűleg jelent meg jogtudomány igénye a római jogi alapoktól független felelősség kialakítására – a felelősség differenciálására büntető és polgári felelősségre. A polgári jogi és büntetőjogi felelősség kettő nagy típusának megjelenéséhez hozzátartozik az is, hogy megszűntek (vagy legalábbis visszaszorultak) magánbüntetések.

IV. Felelősségi jog a polgári korban

A középkori jogfejlődéshez hasonlóan a polgári korban az Európa-szerte lezajlott kodifikációs hullám is megkésverte érte el hazánkat, tekintettel arra, hogy belső rendjének fenntartása és függetlenségéért vívott folyamatos küzdelme során nem tudott olyan mértékű előrelépést elérni jogrendszer fejlesztése terén, mint ugyanezen időszakban a francia, osztrák, porosz és német államok.

Emiatt a felelősségi jogi szabályozás is hol az osztrák, hol a középkori magyar szokásjogon és rendi szabályokon nyugodott, melynek következtében a nagy kodifikációs évszázad beköszöntekor hazánknak még teljesen hiányzott az egységes jogalkalmazás, és a felelősségnek a természetjogászok által kidolgozott általános rendelkezése. A természetjogászok érdeme annak a generális kártérítési formának a kialakítása, amely minden deliktuális esetre

alkalmazható, és amelyben először válik tudatossá a kártérítési kötelelem büntetőjogtól való részleges önállósága azon következtetés által, amely szerint a tilos cselekmény a büntethetőségtől függetlenül önmagában jogalapot teremt a megtérítésre. A természetjogászok érdeme volt az is, hogy először önálló formában a XVIII–XIX. századi kódexek részévé válhatott az általános kártérítési forma.³²

A Code Civil, a porosz Landrecht és az Optk. a természetjogászok érdeméért már tartalmazott egy általános, kár bekövetkezése esetén alkalmazható felelősségi tényállást.³³ A Code Civil rendelkezése,³⁴ melyet később a német felelősségi rendszer éles kritikával illetett, és amely az előbbinek mintegy ellentétéként jött létre, általános kárfelelősségével sikerrel terjesztette ki a polgári felelősséget. A rendelkezés azonban meg is rekedt a római jogi vétkességfogalom maximalizálásánál, melybe az idő előrehaladtával már az objektív felelősség római kereteket egyébként széthúzó tényállását is szubszumálta, mintegy „leplezett tárgyi felelősséget”³⁵ ismerve el a vétkesség végletekig való hangsúlyozásával. A Marton által leplezett tárgyi felelősségnek nevezett elvet kiterjesztette a rendelkezés például az épület által okozott károkra, a felügyelet alatt álló személyek, alkalmazottak és állatok okozta károkra, amelyekkel szemben ellenbizonyításnak van helye, azonban kizárólag akkor, ha bizonyítható, hogy a kár külső ok miatt következett be.³⁶ A bírói mérlegelésnek teret engedő rendszerrel szemben a századfordulón megalkotott BGB-t már a jogellenesség és betudhatóság, valamint az objektív vétkességről valamiféle szubjektív vétkességre való szét- és kettéválás jellemezte, amelyben a jogalkotó vétkes felelősségként csupán egy-két, a vétkes felelősség esetköréibe „becsúztatott” esetet ismert el. A francia jogban általánosan alkalmazható felelősségi rendszerrel szemben továbbá a BGB ma is hatályos 823. §-a nagymértékben szűkítette a felelősség megállapíthatóságát, mely a védett jogi tárgyakat igyekezett tételesen megfogalmazni, és minden ilyen meghatározott jogi érdek csak akkor részesülhet(ett) védelemben, ha a károkozó olyan jogszabályt is megsértett, amely kifejezetten a sértett meghatározott kár elleni védelmét szolgálta.³⁷

Mégis e kódexek gyakorlati érvényesülése során az látszódtott, hogy a jogalkalmazás során³⁸ az elméleti eltérések ellenére továbbra is csökönyösen ragaszkodtak a római jogi hagyaték, a vétkesség fenntartásához és minden újonnan fellépő magánjogi felelősségi alakzatra történő alkalmazásához. Az önálló felelősségi elmélet azonban már megjelent a kor nagy jogtudósainak műveiben is, így többek között legkorábban Frank Ignácnál, majd jó egy évszázaddal később Grosschmid Béni egyedülálló művében³⁹ tűnik fel önálló polgári felelősségként a büntetőjogi és a fejeletmi felelősség mellett.

Marton Géza a magyar kártérítési jog fejlődése vonatkozásában az alábbiakat fogalmazta meg az uralkodó jogelmélettel szemben:

„az utolsó félevszázad folyamán a felelősség elvi alapjainak felfogásában bekövetkezett mélyreható változás folytán egyikévé vált a magánjog legvitásabb területeinek, hol a legmélyebb rétegekig hatoló elméleti kétségek az egész eddigi rendszer alapjait megrendítették. [...] az eddigi elmélet a római felelősségi tannak a mai életbe való átültetésénél olyan sarkalatos, mondhatnám, végzetes tévedéseket követett el, hogy ezek az egész magánjogi felelősségi rendszer építményének elferdülését, ennek folytán legalapvetőbb fogalmainak is eltorzulását idézték elő.”⁴⁰

Egészen 1872-ig kellett várni,⁴¹ amíg egy büntetőjogász, Karl Binding művében⁴² megkérdőjelezte a fennálló egységes felelősségi rendszert, és a magánjogi és büntetőjogi felelősség független alapra helyezése mellett foglalt állást⁴³ – és a vétkességet, mint a kizárólag a büntetőjogban érvényesülő elvet a büntetőjogra javasolta korlátozni, valamint szükségesnek tartotta a büntetőjogon kívül eső, magánjogi felelősség eltérő alapokra helyezését. Hangsúlyozta továbbá, hogy a magánjogi felelősség jogkövetkezménye (nem büntetőjogi tényállásoknak, ahogyan ő nevezi) nem lehet retorziós jellegű, könyvében a büntetési jellegű jogkövetkezmények helyett már a jóvátételi kötelezettséget hangoztatta, mértékét pedig kizárólag az okozott kár megtérítésében, semmint többszöröseben látta.⁴⁴

Binding már különbséget tett a kontraktuális felelősség, valamint azon deliktuális kárfelelősség között, amelyben a vétkesség elve, jöllehet magánjogi keretek között, de továbbra is alkalmazandó. Végül további jelentős megállapítása volt, hogy a deliktuális kárért történő felelősségérvényesítés nem az államot, hanem a károsultat illeti meg.⁴⁵ Binding tehát sorra vette azon lényeges elemek mindegyikét, amely a magánjogi felelősség elválasztását indokolta a büntetőjogi felelősségtől (amely munkájával az objektív kártérítés tanában az okozási elvet képviselte), és amelynek hatása a következő évszázadban ért be Európában (például a dualista magánjogi kárszemlélet – kontraktuális és deliktuális kárfelelősség). Ez az elmélet lett az alapja magyar jogtudósaink vétkességi elmélettől független felelősséget boncolgató irodalmának, mely jelen tanulmány második felében kerül ismertetésre, amely alapján megalkotott törvények az ország körülményeinek viszontagságai, és a hiányzó polgári törvénykönyv ellenére is megállták a helyüket az európai jogszabályok között.

MIREISZ, TÍMEA

Überblick über die Unterscheidung zwischen strafrechtlicher und zivilrechtlicher Haftung in der ungarischen Rechtsgeschichte (Zusammenfassung)

In Bezug auf die Grundlagen des Verantwortungssystems haben sich in der Entwicklungsgeschichte nur wenige Änderungen ergeben, die die Grundlagen des Systems verändern. Das Verantwortungsprinzip, das in den römischen Rechtsgrundlagen des Privatrechtsbegriffs verankert war, beruhte jahrhundertlang im Wesentlichen auf einer strafrechtlichen Regel und machte diese Schuld im Allgemeinen zu einer einheitlichen und unbestreitbaren Grundlage für alle Formen der Haftung. Es gibt erhebliche Unterschiede zwischen der Art der strafrechtlichen und zivilrechtlichen Haftung, die die Rechtspraxis im Laufe der Jahrhunderte entwickelt hat.

Der Aufsatz beschäftigt sich mit dem Hintergrund der Entwicklung der Trennung dieser beiden Verantwortungsarten, die Entwicklung von Haftungsrahmen, die nicht auf dem Schuldprinzip beruhen. In der mittelalterlichen Rechtsentwicklung finden wir jedoch selten Rechtsbehelfsregeln, die ähnlich wie Entschädigung waren. Der Aufsatz untersucht die europäischen und ungarischen Aktivitäten von Naturrechtforschern, das Zeitalter der Kodifizierung und das spätere bürgerliche Zeitalter bezüglich der Entwicklung der zivilrechtlichen Verantwortung.

Jegyzetek

1. A görög jogbölcselek műveiben például már megjelenik hasonló jelentésű fogalom.
2. FÖLDI András: *A jogi felelősség fogalmáról*. Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis De Rolando Eötvös Nominatae, Tomus XXX. Budapest, 1988, 10. p.
3. BÓNIS Péter: A vagyoni és nem-vagyoni károk megtérítése a glosszatori jogtudományban. Néhány szempont a középkori kártérítési jog történetéhez. *Jogelméleti Szemle*, 2011. 3. sz. <http://jesz.ajk.elte.hu/bonis47.html> Az ókori római jogban *delictum*ből deliktualis kötelelem keletkezett, amelynél a sértett (vagy a jogutódja!) mint hitelező követelhetette az elkövetőtől, az adóstól a törvény által szabott, kárpótló jellegű magánjogi büntetés, a *poena* megfizetését. *Actiones poenales purae* (tisztá büntetőkereset esetén) a sértettnak joga volt arra is, hogy a *poena* mellett vagyoni kártérítést is követeljen. A római jog tehát, lévén a büntetőjogot nem ismerte külön jogágként, ennél fogva a károkozás polgári jogi szankciója, a kártérítés sem vált el a büntetőjog szankciójellegétől.
4. BÓNIS 2011. A glosszátorok alakították a magánbüncselekmény rendszerén, kiemelve és hosszú évszázadokra kizárólagossá téve egy károkozási tényállást, a *damnum iniuria datum*ot, amely *lex Aquilia*n alapuló magánbüncselekmény a modern kártérítési jog általános károkozási tényállása lett, a vétkességgel – és annak valamennyi tényállást formáló, és felelősséget kizáró elemével együtt (beszámíthatóság hiánya, jogos védelmi helyzet, tévedés, önhiba). Ugyanakkor Marton Géza kiemeli, hogy ekkor már megfigyelhető, hogy egyes glosszátorok (Rotondi) igyekeztek enyhíteni a recipiált római jogi felelősségből mindazt, amely a felelősség pönális eredetére emlékeztetett, és helyette több bűnelkövető esetén egyetemlegesség bevezetése, a kereset öröklésének a bevezetése, a becsülő eskü és a noxális jelleg, valamint a testi károokra történő korlátozás eltörlése mellett érveltek MARTON Géza: Kártérítési kötelmek jogellenes magatartásból. In SZLADITS Károly (szerk.): *Magyar magánjog. IV. kötet. Kötelmi jog különös rész*. Budapest, 1942, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 796. p.
5. MARTON Géza: *A polgári jogi felelősség*. Budapest, 1993, Triorg Kft.
6. MARTON 1942, 783–784. p.
7. MARTON 1942, 783–784. p.
8. MARTON 1942, 790–794. p.
9. Egyes vélemények szerint a XII táblás törvényeket megelőzően, valamint a római jog vulgarizációja alatt betörő germán jogok idején a *culpa* helyett sokkal inkább objektív alapú felelősség érvényesült.
10. Például Hasse vétkességi tannal foglalkozó műve. HASSE, Johann Christensen: *Die culpa des römischen Rechts. Eine civilistische Abhandlung*. Kiel, 1815, Akademische Buchhandlung
11. ZOVÁNYI Nikolett: A felelősség intézményének alakulása a kezdetektől a XX. század végéig. *Debreceni Jogi Műhely*, 2012. 3. sz. DOI 10.24169/DJM/2012/3/8 Iustinianus az általa eszközölt változtatások egyikeként az addigi vegyes rendszert megváltoztatva egy *actio* fajtát emelt ki, és tette a rendszer alapjává általa a *culpát*. A *custodia* felelősség tartalmát tekintve nem volt magyarázható és összeegyeztethető a *culpával*, ezért annak alkalmazási körét szűkítette a hajósok, fogadósok, és istállótulajdonosok által tevékenységi körükben megkötött szerződések keretében őrizetbe átvett dolgokban (vagyonban) bekövetkezett károokra. A felelősségi rendszer alapjává tehát tisztán vétkességi elvű *culpa* vált, azaz a fennmaradó *custodia* felelősség körébe tartozó káreseményre a *culpa* levisből kialakított *culpa* levisima szolgált, amely a legkisebb fokú vétkességen alapult (*negligentia*).
12. Végző soron a *custodia* felelősség hosszú évszázadokra eltemetett formáját hívta életre a XIX. század a maga tehetetlenségében a gazdasági, társadalmi és szociális változások következtében megjelenő felelősségi formákra is a veszélyes üzemi felelősség formájában, valamint az egyéb objektív felelősségi formákban.
13. MARTON 1942, 785. p.
14. Lásd részletesebben a tanulmány második részében.
15. EÖRSI Gyula: *Kártérítés jogellenes magatartásért*. Budapest, 1958, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 29. p.
16. EÖRSI 1958, 29. p.
17. EÖRSI 1958, 32. p.
18. EÖRSI 1958, 30. p.
19. FÉZER Tamás: A büncselekmények áldozatainak járó jóvátétel elméleti kérdései. *Debreceni Jogi Műhely*, 2011. 3. sz. DOI 10.24169/DJM/2011/3/1
20. EÖRSI 1958, 30. p.
21. EÖRSI 1958, 32. p.
22. ZOVÁNYI 2012.
23. HORVÁTH, Attila: Die privatrechtliche und strafrechtliche Verantwortung in dem mitteralterlichen Ungarn. *Rechtsgeschichtliche Vorträge 9*, Budapest, 1998. 3. p.
24. ZOVÁNYI 2012.
25. HORVÁTH 1998, 4. p.
26. Uo.

- ²⁷ Szent István Király Dekrétomainak Második Könyve, 49. Fejezet arról, a ki kardot von, de sebet nem ejt. „Ha valaki dühe gerjedelmében kardját kivonja, de mindazonáltal sebet nem ejt vele, csupán a mezitelen kardért bűnhődjék a vérdíj felével.”
- ²⁸ MEZEY Barna (szerk.): *Magyar jogtörténet*. Budapest, 2004, Osiris Kiadó, 271. p.
- ²⁹ HORVÁTH 1998, 4. p.
- ³⁰ 33. Czim. Miképen kell azokat a károkat megtéríteni, melyeket a marhák és barmok okoztak (1–5. §).
- ³¹ Ez a rendelkezés meglátásom szerint inkább jelzi a cselekmény pénzbüntetéssel történő szankcionálását, mintsem tudatos elhatárolást a büntetőjogi felelősségtől.
- ³² MARTON 1942, 786–787. p.
- ³³ MARTON 1993, 54. p.
- ³⁴ § 1382 Code Civil: „Bármely emberi cselekedetével, aki másnak kárt okoz, köteles arra, hogy a hibája miatt okozott kárt megtérítse.”
- ³⁵ MARTON 1993, 56. p.
- ³⁶ MARTON 1942, 788. p.
- ³⁷ SZABÓ Dániel: A Ptk. 339. § (1) bekezdésének látszólagos módosítása a kontinentális jogfejlődés tükrében. *Polgári Jogi Kodifikáció*, 2007. 6. sz. 25–27. p.
- ³⁸ Valamint feltehetően amiatt, hogy még az előforduló jogesetek nagy része kezelhető volt a vétkességi alapú rendszer tágításával, egészen a nagyüzemek megjelenéséig.
- ³⁹ GROSSCHMID Béni: *Fejezetek kötetlmi jogunk köréből*. I. kötet. Budapest, 1932, Grill Károly Könyvkiadóvállalata.
- ⁴⁰ MARTON 1942, 782–783. p.
- ⁴¹ Jóllehet az objektív felelősség első úttörőjeként az 1838. évi porosz vasúttörvény már társadalmi és gazdasági változásokra adott válaszként igazolta azt, hogy egy fejlett világban nem létezhet csupán egy szubjektív felelősséget elfogadó és hirdető elmélet, hanem igenis szükség van az objektív felelősségi elemek meglétére a felelősségi rendszerben.
- ⁴² BINDING, Karl: *Die Normen und ihre Übertretung. Eine Untersuchung über die rechtmässige Handlung und die Arten des Delikts*. Leipzig, 1872, Verlag von Wilhelm Engelmann.
- ⁴³ BINDING 1872, 212. p.
- ⁴⁴ BINDING 1872, 214. p.
- ⁴⁵ BINDING 1872, 219. p. Büncselekményből eredő kártérítést nem az állam, hanem a károsult jogosult követelni.

DISPUTA

Hollósi Gábor

A történelmi emlékezet az 1920. évi I. törvénycikk indokolásában

I. Bevezető

A történelmi tények kezelésének vizsgálata kifejezetten érdekes a jogszabályokban, illetve azok hivatalos indokolásaiban. Ott ugyanis a múlt eseményei az új joganyag erősítésének, támogatásának szolgálatába állnak, bemutatásuknak tehát nem pusztán a megismerés a célja. Egyúttal a történész kezéből is kikerül a múlttól alkotott kép hitelességének ügye, immár a jogalkotó felelőssége, hogy mennyiben érvényesíti a kritikai szemléletet. Az alkotmányos erejű törvényeknél a történelmi példák legitimáló ereje különösen lényeges, és ez nem volt másként az 1920. évi I. tc.¹ esetében sem, mely a „Horthy-rendszert” a két világháború közötti Magyarország emblematisz törvényeként alapozta meg.

Munkánkban a kormányzói intézmény hazai fejlődése elé e törvénycikk indokolásának² görbe tükrét tartjuk: azt vizsgáljuk, hogy az korábbi kormányzókként kikre, illetve kikre nem hivatkozott, és igyekszünk minden személy esetében kialakítani – pro vagy kontra – egy tényszerű(bb) álláspontot. Ennek alapján képet tudunk alkotni arról, hogy

Horthy jogköreinek megalapozásában valójában mely történelmi személyiségekre lehetett (volna) számítani. Tekintettel arra, hogy az 1920. évi I. tc. pusztán a kormányzói jogkör rögzítésénél jóval több, fontosnak tartottuk, hogy a nemzetgyűlés intézményének felállítására kapcsán a komparatistikai szempontokra is kitérjünk. Annál is inkább, mivel az indokolásnak ez a része – magyarországi előzmények híján – a történelmi példákat kényszerült mellőzni. Végül azt a kérdést sem kerülhetjük meg, hogy 1920-ban miért a kormányzói, és miért nem a nagyobb hagyományokkal rendelkező nádori tisztséget újították fel, illetve hogy e tekintetben a törvénycikk indokolása vajon a valós okokra hivatkozik-e. Érdekes ugyanis, hogy az 1910-es évek végének zűrzavaros időszakában készült egy nádori tisztség újjászervezésére vonatkozó törvényjavaslat is, mely Hadik János nevéhez fűződik. (Hadik 1918. október végén volt Magyarország miniszterelnöke, kevesebb mint 24 óráig.) Nem véletlen tehát, hogy az általunk vizsgált törvénycikk indoklása is felveti a „nádort vagy kormányzót” problémát.

Az említett kérdésekre azonban csak akkor tudunk érdemben választ adni, ha világosak számunkra az 1920. évi I. tc. keletkezésének közjogi körülményei. Az alábbiakban tehát legelőször arra a helyzetre térünk ki, melyben szükségessé vált történelmi alkotmányunk e XX. század eleji darabjának életre hívása.

II. Az állami főhatalom gyakorlása lehetetlenné válik

IV. Károly – az utolsó magyar király – 1918. november 13-án az eckartsauai nyilatkozatban lemondott az államügyek vitelében való részvételéről.³ Nézetünk szerint nem

az a kérdés, hogy ezzel a magyar trón megüresedett-e, mivel a nyilatkozat miniszteri ellenjegyzés hiányában és az országgyűlés hozzájárulása nélkül eleve nem volt érvényes. Úgyében tehát az országgyűlésnek kellett volna döntenie.

Az országgyűlés képviselőháza azonban ehelyett 1918. november 16-án a saját feloszlását mondta ki, és ugyan ezen a napon a főrendiház is berekesztette tanácskozásait. Mindez törvénytelenül történt, mert az 1915. évi IV. tc. a békekötést követő hatodik hónap végéig hosszabbította meg a háború alatti országgyűlés működését.⁴

A történeti alkotmány útján való maradásnak az utolsó mentsvára az lehetett volna, ha ideiglenesen a nádor veszi át a hatalmat. A nádori állás azonban 1918-ban már csak elvben létezett, a tisztség betöltését még az 1867. évi VII. tc. függesztette fel.⁵

Ily módon a kontinuitás megszakadt: vákuum keletkezett az állami főhatalom gyakorlásában. E vákuumot de facto a népköztársaság kikiáltása (1918. november 16.), de jure a Tanácsköztársaság alkotmánya (1919. június 23.) töltötte ki, megkerülve azt, hogy megválaszolják az akkori magyar közjog időszerű kérdéseit. (Például, hogy Magyarország és Ausztria együttbirtoklásának megszűnése az 1723. évi Pragmatica Sanctio hatályát miként érinti, tehát, hogy a Habsburgoknak joguk van-e a magyar trónhoz a Monarchia széthullását követően is.)⁶

III. Kísérlet az alkotmányosság helyreállítása

Miután elmúltak a „forradalmak”, logikailag kézenfekvőnek tűnt az önmagát feloszlalt országgyűlés újbóli összehívása. Ennek azonban gyakorlati és elvi akadályai is voltak. A képviselők nagy részben az ország megszállott (és az 1920. június 4-én aláírt trianoni békediktátummal hamarosan el is csatolt) területein laktak, illetve ilyen kerületeket képviseltek volna. A régi, szűk körű választójog alapján megválasztott képviselőház és a még rendi alapon álló főrendiház nem számíthatott a külső hatalmak elismerésére, illetve az országgyűlés összehívását a magyar közjog királyi rendelkezéshez kötötte.⁷

Ebben a helyzetben az 1920. évi I. tc. a népfelség elvéhez hátrált, minden hatalom végső forrásának tekintve a nemzet akaratát. Indokolása Werbőczy Hármaskönyvét hivatkozva, miszerint a nemzettől származik a király uralkodói joga, mely azt a Szent Korona jelképében a királyra ruházta. (A Szent Korona-tan értelmezése a korszakban külön tanulmány tárgya lehetne, hiszen az 1920. évi I. tc. elfogadását még Timon Ákos is megérte, viszont az Eckhart-vitát már nem.)⁸

A nemzet akaratát az adott helyzetben leginkább egy általános választójog által életre hívott⁹ egykamarás nemzetgyűlés fejezhette ki, melynek elsődleges feladata az alkotmányválság megszüntetése volt, de emellett elvégezte a sürgős törvényhozási teendőket is. (Például a trianoni békediktátumot is be kellett cikkelyezni.) A nemzetgyűlés intézménye idegen elemként jelent meg a magyar közjog-

ban, ezért azt komparatistikai alapra helyezte az 1920. évi I. tc. indokolása.

A külföldi államok példáiból kiindulva megállapította, hogy azok a nagyfontosságú alkotmányjogi változások idején alapvetően háromféle megoldást alkalmaznak. Egyes országokban a törvényhozó testületet feloszlatták, majd újra összehívják e célra (többek között Belgiumban, Norvégiában és Romániában), másutt az alkotmány megváltoztatása külön nemzetgyűlés feladata (többek között Bulgáriában és Görögországban), és ismét másutt az alkotmánymódosítás népszavazás tárgya (Svájcban).

Megvizsgálták a törvénycikk előkészítésekor azt is, hogy a nemzetgyűlés határozatait az egyes országokban miként lehet megváltoztatni. Volt, ahol azokat csak egy újabb nemzetgyűlés módosíthatta (például Bulgáriában vagy Görögországban), volt azonban, ahol az országgyűlés is, de csak szigorúbb alakiságok mellett (például Németországban, Szerbiában vagy Törökországban).¹⁰

A magyar megoldás – mint említettük – a nemzetgyűlés intézményét honosította meg, mégpedig úgy, hogy később a törvényhozás rendes útján lehetett megváltoztatni az általa hozott törvényeket. Az indokolás szerint ugyanis Magyarországon nem új alkotmányt kellett kidolgozni, hanem elég volt csak az alkotmányosságot helyreállítani.

IV. A kormányzói jogkör megalapozása

Az 1920. évi I. tc. az államfői feladatok ideiglenes ellátását korlátozott jogkörökkel a kormányzóra bízta – hogy miért nem a nádori intézményt újította fel, arra még vizsgatérünk tanulmányunkban. A kormányzói tisztség – eltekintve a nemzetgyűléssel – nem volt ismeretlen a magyar közjogban, ezért azt nem komparatistikai, hanem történeti példákkal igyekezett támogatni a törvénycikk indokolása.

„Kormányzóval is többször találkozunk történelmünk folyamán, így II. Géza és IV. László kiskorúsága idején, továbbá II. Endrének (1216.) és Zsigmondnak (1414–1418.) az országból való távolléte alatt. Ugyancsak kormányzó választása útján gondoskodott a nemzet a királyi hatalom ellátásáról 1446-ban, amikor a várnai csata után bizonytalan volt, hogy az országnak van-e királya. Végre 1707. és 1849. évi trónfosztás alkalmával is kormányzót választott a nemzet a főhatalom ideiglenes gyakorlására.

Nem kormányzó, hanem kormányzótanács rendelése, illetőleg választása útján történt a főhatalom királyi szervének helyettesítése 1401-ben, amikor a rendek Zsigmond királyt megfosztották trónjától, valamint 1445-ben, közvetlenül I. Ulászlónak a várnai csatában történt eltűnése után. [...] Alkotmányunk története arra mutat, hogy valahányszor arra szükség volt – egyes kivételektől eltekintve – mindig egy személyre ruházták a főhatalom ideiglenes gyakorlását.”¹¹

Elég a történész szemszögéből egyszer átolvasni az indokolás idézett néhány mondatát, máris szembeütő, hogy az szakmai szempontból meglehetősen gyenge lábakon áll.

V. Az indokolásban említett „kormányzók”

II. Géza (1141–1162) megkoronázásakor még 11 év körüli gyermek volt, ezért 1146-ig Ilona anyakirályné testvére, Beloš irányította az országot. Beloš azonban nem kormányzóként volt az ifjú uralkodó gyámja, hanem hercegi, nádori és báni méltóságban.¹²

Keresztes hadjárata idején II. Andrást (1205–1235) sem „főállású” kormányzó helyettesítette: András távolléte idejére az ország kormányzásával János esztergomi érseket bízta meg. A Szentföldről hazatérő királyt azonban polgárháborús állapot fogadta: az érseket száműzte az előkelők egy csoportja.¹³

Ugyanakkor az 1920. évi I. tc. indokolása arról hallgat, hogy Imre király (1196–1204) halála előtt fia kiskorúságának idejére az országot kormányzóként öcsésére, a későbbi II. Andrásra bízta. András maga tehát valóban kormányzó (gubernátor) volt, és e minőségében meg is tett mindent, hogy lehetetlenné tegye a gyermek III. László (1204–1205) hatalmát, aki hamarosan el is hunyt.¹⁴

IV. (Kun) László (1272–1290) még csak tízéves volt, amikor fejére tették a koronát, így helyette anyja, Erzsébet királyné uralkodott, akitől csak 1277-ben vette át az ország irányítását.¹⁵ Helyettesítéséről tehát nem „kormányzó” útján gondoskodtak, ez a megoldás a feudális anarchiát bizonyára csak fokozta volna.

Élete vége felé László már alapvető uralkodói feladatait is alig látta el, az országban kunjaival ide-oda menetelt, akik aztán alvás közben a sátrában ölték meg.

1401-ben az országnagyok – élükön Bebek Detre nádorral és Kanizsai János esztergomi érsekkel – letartóztatták Luxemburgi Zsigmond királyt (1387–1437), majd fogollyá nyilvánították. A főpapok és bárók tanácsa az uratlannak nyilvánított Szent Korona nevében vette át a hatalmat.¹⁶ Minderre az 1920. évi I. tc. indokolása úgy

emlékszik vissza, hogy ekkor a királyi hatalomban foglalt összes jogot a „kormányzótanács” (a nádor, az országbíró és az esztergomi érsek) gyakorolta. A kifejezés – érzésünk szerint – a Tanácsköztársaság Forradalmi Kormányzótanácsát sejteti, mely emlékének meghatározó szerepe volt abban, hogy elvetette a kollektív államfői intézmény gondolatát az 1920. évi I. tc.

Zsigmond király a konstanzi zsinaton személyesen kívánt részt venni, ezért rendelkezett arról, hogy ez idő alatt Magyarországon kik fogják őt helyettesíteni. Cremonában kelt oklevelében (1414) részletesen szabályozta, hogy helyettesei (*gubernatores, rectores et vicarios nostros generales*) Kanizsai János esztergomi érsek és Garai Miklós nádor milyen jogköröket kapnak.¹⁷ Bár az oklevél a gubernátor szót is használja, nézetünk szerint ezek inkább vikáriusi (helynöki) megbízások voltak.

Itt említjük meg, hogy Zsigmond összesen négy alkalommal állított maga helyett helyettes(eke)t. Második helyettesítésekor távolléte idejére vikárius-kormányzóvá

(*in vicarium nostrum ac dicti regni nostri gubernatorem*) Habsburg IV. Albert osztrák herceget tette,¹⁸ akinek a fia – szintén Albert – később Magyarország első Habsburg-házi királya lett (1437–1439).

I. Ulászló (1440–1444) életét vesztette a várnai csatában, és az akkor még csak négyéves V. László kora miatt nem volt alkalmas az uralkodásra. Ezért az 1445. évi országgyűlésen ideiglenes országtanácsot alakítottak,¹⁹ melyet ugyancsak „kormányzótanács”-ként említ az 1920. évi I. tc. indokolása.

1446-ban – ahogy Engel Pál fogalmaz – „a rendek addig ismeretlen módon oldották meg a hatalom kérdését: László kiskorúsága idejére kormányzót (gubernátor) választottak”.²⁰ A szakirodalom tehát a kormányzói intézmény történetét nem II. Gézától, hanem Hunyadi János

kormányzóságától (1446–1453) számítja. Bár véleményünk szerint az intézménynek már voltak előzményei, 1446-ot annak történetében valóban fordulópontnak kell tekinteni. Hunyadi ugyanis az országgyűlés választotta, mely egyben a hatalmát is korlátozta: például 32 jobbágyteleknél (azaz egy nagyobb falunál) nagyobb birtok adományozásához nem volt joga. Fontos továbbá megemlíteni, hogy az országtanács is megmaradt, a királyi jogkört a kormányzóval együtt gyakorolta.²¹

Hunyadi János

II. Rákóczi Ferenchez fűződik az 1920. évi I. tc. indokolásának legtöbb tárgyi tévedése: Rákóczit nem kormányzóvá, hanem vezérlő fejedelemmé választották meg, és nem az 1707. évi trónfosztás alkalmával, hanem már az 1705. évi szécsényi országgyűlésen.²²

Kossuthot pedig név szerint az indokolás még csak meg sem említi, pusztán az 1849. évi trónfosztásra hivatkozik. Véleményünk szerint ez azzal függ össze, hogy a Népköztársaság és a Tanácsköztársaság időszaka a köztársasági államformát teljesen lejáratva a magyar nép szemében, így nem volt kérdéses a visszatérés a királyság intézményéhez. Pedig Kossuthot – mivel 1849-ben az államforma kérdése nyitva maradt – államfővé kormányzóelnöki címmel választották meg: kormányzója egy éppen király nélküli királyságnak, elnöke viszont egy köztársaságnak van.²³ A két háború közötti magyar közjog is a „király nélküli királyság” vagy „magyar királyi köztársaság” polémiát visszhangozta.²⁴ A különbség pusztán az, hogy ekkor nem a köztársaság, hanem a királyság felé való elmozdulás a hangsúlyosabb.

VI. Az indokolásban nem említett „kormányzók”

Érdekes, hogy az 1920. évi I. tc. indokolása meg sem említi Szilágyi Mihályt, akit az országgyűlés 1458 januárjában öt esztendőre választott kormányzóvá (régens gubernátorrá). V. László halálát követően ugyanis meg kívánták várni, amíg a 15 éves Mátyás országlásra alkalmassá válik. Szilágyi kormányzósága azonban idejekorán vége szakadt: unokaöccse, Mátyás még ugyanabban az évben átvette a hatalmat, és július-augusztus fordulóján lemondatta.²⁵ (Csak párhuzamként említjük meg, hogy IV. Károly kétszer is megkísérelte visszavenni a hatalmat 1921-ben.) Lényeges, hogy Szilágyi a királyválasztó országgyűlésen hozott törvényt szentesítette, ezzel szemben Horthy csak – mint egy köztársasági elnök – aláírhatta a törvényeket. Talán épp ez az oka annak, hogy Szilágyit az 1920. évi I. tc. indokolása kihagyta. Miután Szilágyi a törökellenes harcok során fogságba esett, Konstantinápolyban a szultán lefejeztette, mert Nándorféhevár sebezhető pontjait nem árulta el.

Lodovico Gritti velencei ügynök volt, hatalmas vagyona ékszerkereskedésből származott. Nagy Szulejmán szultánt az ő közbenjárásával bírták rá, hogy I. (Habsburg) Ferdinánd király (1526–1564) ellenében támogassa Szapolyai János (1526–1540) magyar királyt. Mivel Gritti szultáni megbízott sikeresen megvédte Ferdinánd ostromával szemben Buda várát (1530. október 31.), János király elárasztotta kegyeivel, és megtette az ország kormányzójává (*regni Hungariae gubernator*). Feladata az lett volna, hogy az ekkor még csak két részre szakadt országot helyreállítsa, és János király hatalmát „megtámassza”. E jutalmazás – mely Gritti jutalmazásainak csak egyike volt – 1530 karácsonyán, a budai diétán történt meg, nem csekély ellenállás közepette.

„És azok a magyar urak nehezen adták szavazatukat Gritti Lajos kormányzóvá tételére, mert mondták János királynak: – Hát vajon gyermek vagy, te királyi felség? Illett volna őt akkor megtenned, ha te gyermek voltál.”²⁶

Gritti – Hunyadi után – újabb fordulóponthoz jelentett a kormányzói intézmény történetében: tisztsége a korabeli magyar közjogot nyilvánvalóan sértette. Kormányzót csak kiskorú király esetében lehetett volna megbízni, ám nagykorú királyból akkoriban akadt kettő is (I. Ferdinánd és Szapolyai). Végül Gritti ellen Erdélyben nyíltan felléptek: Medgyes várában lefejezték 1534-ben. Az 1920. évi I. tc. indokolása – érthető módon – nem dicsekedett a történetekkel.

1577 és 1592 között Habsburg Ernő²⁷ volt a Magyar Királyság katonai főkormányzója, akinek a kinevezése – nézetünk szerint – alapjában véve jogszerűnek tekinthető. Hivatalát bátyjától, Rudolf német-római császártól és magyar királytól (1576–1608) kapta, aki a királyi Magyarország területére nézve saját hadügyi felségjogát delegálta. A katonai főkormányzó működése nem volt eredményes: a magyarországi Habsburg-hadak élén a törököktől – a korszak legmodernebb hadseregétől – vereséget szenvedett. (Igaz, Ernőnek sem volt különösebb katonai ambíciója, szívesebben üldözte a protestánsokat.²⁸) Mint nem teljes jogkörű kormányzó – és Habsburg –, nem jöhetett szóba az 1920. évi I. tc. indokolásakor, bár jogkörével Horthy fővezéreltet-parancsadási jogköre összehasonlítható.

1673-ban kezdődött a kormányzói intézmény történetének legsötétebb korszaka, amikor I. Lipót császár és magyar király (1657–1705) a Wesselényi-összeesküvés utáni megtorlás során Johann Caspar von Ampringent nevezte ki a Magyar Királyság kormányzójának. Az összeesküvést követően ugyanis kormányzóságot (*guberniumot*) állítottak fel a nádori tisztség helyett – ez a magyar közjogot súlyosan sértette. Ampringen – a Német Lovagrend 48. nagymesterének – kormányzósága alatt tömeges kivégzések folytak, illetve lelkészeket ítélték gályarabságra. Mindez nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a Thököly Imre vezette felkelés kirobbanjon. 1679-ben Ampringen Szilézia kormányzását vette át, Magyarországon pedig a nádori hivatalt visszaállították.²⁹

Hasonlóképpen hallgat az 1920. évi I. tc. indokolása Habsburg-Tescheni Albertről is, akit Magyarország katonai és polgári főkormányzójának 1851-ben, a szabadságharcot követően neveztek ki. Kinevezésének az volt a célja, hogy a Magyar Királyságot „gyarmatosítsa”.³⁰ 1860-ban Habsburg Albert utóda Benedek Lajos lett,³¹ aki egészen az Októberi Diploma kiadásig viselte e tisztséget.

Végül Habsburg József főhercegről kell szólnunk pár szót, aki közvetlenül a polgári „forradalom” kirobbanása előtt, 1918. november 13. és 16. között volt IV. Károly megbízásából királyi helytartó (*homo regius*).³² A „forradalmak” elmúltá után, 1919. augusztus 7-én József főherceg Magyarország kormányzójává (*Reichsverweser*) nyilvánította magát.³³ Arra törekedett, hogy visszasegítse a trónjára Károly királyt. Magyarország élén azonban nem szívesen látott Habsburgot a békekonferencia, ezért az önjelölt kor-

mányzónak már 1919. augusztus 23-án le kellett lemondania.³⁴ Bár József főherceg pozitív személyisége történelmünknek – a Horthy-korszakban az újjászervezett felsőháznak is tagja lett –, többek között az akkori nemzetközi politikai viszonyok sem tették kívánatossá, hogy kérésre leült a kormányzói működéséről az 1920. évi I. tc. indokolása megemlékezzen.

VII. Következtetések

Ha a fentiek ismeretében tekintjük át a törvénycikk indokolásában rögzített történeti hátteret, nyilvánvalóvá válik, hogy nem azért volt szelektív a jogalkotó emlékezete, mert nem ismerte a magyar történelmet. Horthy kormányzásának történeti szempontú megalapozása erős kihívást jelentett.

Mindenekelőtt azért, mert akkoriban – különösen a közelebbi múlt példáit látva, mely a régmúlttal szemben az emberek emlékezetében elevenebben él – inkább negatív, mintsem pozitív előjelű volt a kormányzói intézmény. Gondoljunk csak a függetlenségi mozgalmak után kinevezett Habsburg kormányzókra, de akár a régmúltból is hozható negatív példa: már a kezdet kezdetén II. András, a későbbi király is visszaélt megbízatásával.

A lényegét azonban igazán csak akkor értjük meg, ha megkíséreljük csoportokba sorolni a Horthy előtt kormányzói tisztséget betöltött személyeket. Először is voltak olyanok, akiknek a megbízása jogszerű volt (például Hunyadi), másoké viszont nyíltan sértette a magyar közjogot (például von Ampringen). Értelemszerű, hogy az utóbbiakat nem lehetett felhasználni Horthy kormányzásának megalapozására. Másrészt volt kinevezett (például Kanizsai János érsek), választott (például Szilágyi), sőt egy esetben önjelölt (József főherceg) kormányzó is – ami a kört tovább szűkíti, hiszen az 1920. évi I. tc. indokolásában elsősorban választott kormányzókra kellett volna hivatkozni, mivel Horthy hatalmát is a nemzetgyűlés általi megválasztásával kívánták legitimálni. A kört azonban igazán csak a harmadik szempont szűkíti le: a kormányzók többsége ugyanis csak kvázi „*locumtenens*”-ként – meghatározott uralkodót előre rögzített ideig – helyettesítettek (például Zsigmond király „vikáriusai”), volt azonban, aki tényleges államfőként járt el, és nemcsak hogy adott személy, hanem még meghatározott államforma sem állt mögötte (Kossuth). Egy ilyen „önjáró” kormányzó jogkörrel kellett volna történeti alapra helyeznie az 1920. évi I. tc. indokolásának, a jogalkotó viszont beleütközött abba a problémába, hogy a kormányzói intézményt a magyar

Habsburg-Tescheni Albert főherceg

közjog hiába ismeri, annak kívánt formájára történeti példa még sincs.

A háború után kialakult helyzetet leginkább a három korábbi trónfosztással (alkotmányválsággal) lehet párhuzamba állítani – ezt a nézetünket erősíti, hogy 1921-ben, külső, antant nyomásra megtörtént a negyedik, utolsó trónfosztás is. A kormányzói intézmény, valamivel korábbi kidolgozásánál tehát már célszerű volt figyelembe venni – amit akkor még nem lehetett az indokolásban leírni –, hogy nem valószínű, hogy IV. Károly a magyar trónra valaha vissza fog térni.

Az 1620. évi első trónfosztás alkalmával a korona Bethlen Gábor erdélyi fejedelmet illette volna, kormányzót azonban ekkor nem választottak. Így Bethlen az 1920. évi I. tc. indokolásába – helyesen – nem került bele. Az 1707. évi második trónfosztás időszakából Rá-

kóczi akár lehetett volna megfelelő párhuzam, ő azonban nem kormányzóként, hanem vezérlő fejedelemtént látta el az államfői feladatokat. Nézetünk szerint az 1849. évi harmadik trónfosztás idejéből Kossuth kormányzóelnöksége lett volna a legjobb példa, ám a Tanácsköztársaság bukása után e köztársasági államforma felé tendáló időszakról a közvélemény hallani sem akart. (Megjegyezzük, hogy minden trónfosztásnál probléma, hogy miként egyeztethető össze a Szent Korona-tannal. Ráadásul ez megkérdőjelezheti a trónfosztásokat kísérő ideiglenes államfői megbízatások jogszerűségét is.) Hogyan lehetett tehát Horthy kormányzóságát történeti alapra helyezni? Úgy, hogy az 1920. évi I. tc. indokolása a király helyettesítésének szinte minden formáját a kormányzói intézmény történeti megnyilatkozásaként vette figyelembe, a példákat lehetőleg minél régebbi korokból merítve.

Végül fel kell tennünk még egy kérdést: a kormányzói intézmény helyett miért nem kísérelték meg a nádori tisztség újjászervezését? (Pedig – említettük – Hadik János elkészítette az erre vonatkozó törvényjavaslatot.³⁵) Mindez azért is érdekes, mert az 1920. évi I. tc. indokolása maga is elismerte, hogy „A nádori méltóságnak történelmileg kialakult hatáskörében tehát meg volnának azok a lényeges jogok, melyek a jelenlegi helyzetben az államfő feladatainak ideiglenes ellátásához szükségesek”.³⁶

Az indokolás olyan formális kifogásokkal vetette el ezt az ötletet, mint hogy a nádorválasztás csak királyi jelölés alapján lehetséges, vagy hogy az 1867. évi VII. tc. a nádori intézményt épp a leginkább szükséges részeiben csorbította meg, vagy hogy az elavult nádori hatáskör újrászabályozása lenne szükséges.³⁷

Bár az indokolás jogi érvelése elfogadható, nem hinnék, hogy egy alkotmányválság megszüntetésére megválasztott nemzetgyűlés által néhány korábbi törvény ne lett volna módosítható. Úgy látjuk, hogy a nádori tisztség felújítása túlzottan IV. Károly helyettesítését sugallta volna, ráadásul ezt az intézményt nehezebb lett volna testre szabni az adott helyzetben a közjogi kidolgozottsága miatt. Egy olyan

helyzetben, amikor Károly király visszatérését az antant el-lenezte, illetve nem támogatta trónigényét a hazai politikai elit jó része sem. Mindennek a következménye lett, hogy az 1920. évi I. tc. a magyar történelem során egyedülállóan új kormányzói intézményt teremtett, melynek nyomán ma, ha valaki „kormányzót” említ, először már nem Hunyadi vagy Gritti, hanem Horthy jut eszünkbe.

Jegyzetek

1. 1920. évi I. törvénycikk az alkotmányosság helyreállításáról és az állami főhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről. SZABÓ, István: *Law I of 1920 and the Historical Constitution*. In HORCHER, Ferenc – LORMAN, Thomas (eds.): *A History of the Hungarian Constitution: Law, Government and Political Culture in Central Europe*. New York – London, 2018, I. B. Tauris, 159–182. p.
2. Indokolás „az alkotmányosság helyreállításáról és az állami főhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről” szóló törvényjavaslat-hoz. Melléklet a 2. számú irományhoz. *Nemzetgyűlési irományok*, 1920. I. kötet, Irományszámok 1920-2. 9. p.
3. Károly politikájához és nyilatkozata kiadásához nagymértékben hozzájárult békeszeretete: még ilyen áron is meg kívánta őrizni a rendet. Lásd LIGETI Dávid: *A béke fejedelmei? I. Ferenc József, IV. Károly és a háború*. In UJVÁRY Gábor (szerk.): *VERITAS Évkönyv 2017*. Budapest, 2018, Magyar Napló – VERITAS Történetkutató Intézet, 142–143. p.
4. 1915. évi IV. tc. 2. § „Az 1910. évi június hó 21-iki napjára összehívott országgyűlésnek az 1886. I. tc. értelmében 1915. évi június hó 21-én lejárat tartama – a háború kényszere miatt – a békekötést követő hatodik hónap végéig meghosszabbították.”
5. 1867. évi VII. törvénycikk az 1847/8. III. tc. azon intézkedéseinek, melyek a nádor mint királyi helytartó jogkörére vonatkoznak, módosításáról és a nádorválasztás elhalasztásáról. 2. § „Mindaddig, míg a nádori méltóság hatásköre a felelős kormányzat elveivel megegyezőleg, törvény által szabályozva nem lesz: a nádor-választás elhalasztatik.”
6. Lásd SZABÓ István: *Az Osztrák–Magyar Monarchia megszűnésének közjogi hatásai. A Pragmatica Sanctio utóélete*. In MÁTHÉ Gábor – MENYHÁRD Attila – MEZEY Bama (szerk.): *A kettős monarchia – Die Doppelmonarchie*. Budapest, 2018, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 303–325. p.
7. Indokolás, 10–11. p.
8. HOLLÓSI, Gábor: *Symbol or Concept? An Overview of the Doctrine of the Holy Crown of Hungary*. *Hungarian Studies Review*, 2018, 1–2. sz. 83–92. p.
9. VÉGH Loretta Vivien: „Az én választójogomból született az egész ma is uralkodó rendszer...” Friedrich István és a választójog kérdése a két világháború között. In SZAKÁCS János – SZENDREI Ákos – VÉBER Zoltán – VÉGH Loretta Vivien – ZILAHÍ Alexandra (szerk.): „*A mi tendenciáink...*” *Szakkollégiumi Tanulmányok 6*. Debrecen, 2018, Hatvani István Szakkollégium, 59–68. p.
10. Indokolás, 11, 13. p.
11. Indokolás, 21. p.
12. KRISTÓ Gyula: *Magyarország története 895–1301*. Budapest, 2003, Osiris Kiadó, 166. p.
13. KRISTÓ 2003, 206. p.
14. KRISTÓ 2003, 199. p.
15. KRISTÓ 2003, 262–263. p.
16. ENGEL Pál – KRISTÓ Gyula – KUBINYI András: *Magyarország története 1301–1526*. Budapest, 1998, Osiris Kiadó, 133. p.
17. C. TÓTH Norbert: *A Magyar Királyság nádora. A nádori és a helytartói intézmény története (1342–1562)*. Budapest, 2016, 130–131. p. http://real-d.mtak.hu/950/7/dc_1228_16_doktori_mu.pdf
18. C. TÓTH 2016, 128–129. p.
19. ENGEL–KRISTÓ–KUBINYI 1998, 205. p.
20. Uo.
21. Lásd 1446. évi I. tc. kormányzó választása
22. KALMÁR János: *Magyarország története a 16–18. században*. Budapest, 1991, Ikva, 70. p.; CSIZMADIA Andor – KOVÁCS Kálmán – ASZTALOS László: *Magyar állam- és jogtörténet*. Budapest, 1998, Nemzeti Tankönyvkiadó, 194–195. p.
23. GERGELY András (szerk.): *19. századi magyar történelem 1790–1918*. Budapest, 1998, Korona Kiadó, 280. p.
24. Lásd SCHWEITZER Gábor: *A „magyar királyi köztársaságtól” a magyar köztársaságig*. Az 1946. évi I. törvénycikk visszhangja a korabeli közjogi irodalomban. *Acta Humana*, 2017, 1. sz. 34. p.; SCHWEITZER Gábor: *A magyar királyi köztársaságtól a Magyar Köztársaságig. Közjog- és tudománytörténeti tanulmányok*. Pécs, 2017, Publikon Kiadó, 131. p.
25. ENGEL–KRISTÓ–KUBINYI 1998, 215, 218, 411, 412. p.
26. A korabeli forrást idézi SZAKÁLY Ferenc: *Vesztőhely az út porában. Gritti Magyarországon 1529–1534*. Budapest, [1986], Helikon, 58, 59. p.
27. Habsburg Emőt egyes szerzők – például Tarján M. Tamás – katonai fő kormányzóként említik, mások viszont – például Gonda Imre – magyarországi királyi helytartónak nevezik, a Habsburg-lexikon szerint pedig csak a törökök elleni császári csapatok főparancsnokának nevezték ki. Mindez írásunkban való szerepeltetését is megkérdőjelezheti. Vö. TARIJÁN M. Tamás: *A szikszói diadal*. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1588_oktober_8_a_szikszoi_diadal Historia Cronologia: *Habsburg Emő osztrák főherceg*. <http://historia-cronologia.lapunk.hu> HAMANN, Brigitte (szerk.): *Habsburg lexikon*. Budapest, 1990, Új Génius, 73–75. p.; GONDA Imre – NIEDERHAUSER Emil: *A Habsburgok. Egy európai jelenség*. Budapest, 1998, Pannonica Kiadó, 342. p.
28. Például Eger várának kapitányára katonai feletteseként parancsolt rá, hogy azonnal koboztassa el a Vizsolyban működő nyomdát. Lásd KULCSÁR Árpád: *A társadalmat alakító reformáció és ellenfelei*. http://www.ujexodus.hu/tortenelem/a_tarsadalmat_atalakito_reformacio_es_ellenfelei
29. KALMÁR 1991, 64–65. p.
30. GERGELY 1998, 298. p.
31. Benedek Lajos személyéhez és működéséhez lásd LIGETI Dávid: *A kiegyezés katonai előzményei. A Magyar Királyság az Osztrák Császárság háborúiban 1859 és 1866 között*. In SZAKÁLY Imre (szerk.): „*Indivisibiliter ac Inseparabiliter*” – „*Feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul*”. Beregszász–Ungvár, 2018, RIK-U, 9–21. p.
32. NÁRAY Mihály: *Habsburg József főherceg. A katona és a politikus: 1914–1924*. Budapest, 2018, Unicus Kiadó, 184, 212–213, 233. p.
33. NÁRAY 2018, 216–217. p.
34. NÁRAY 2018, 227–229, 232. p.; PÖLÖSKÉI Ferenc – GERGELY Jenő – IZSÁK Lajos: *20. századi magyar történelem*. Budapest, 1997, Korona Kiadó, 116, 443. p.
35. Említi József főherceg tábornagy (A világháború. Amilyenek én lát-tam. VII. kötet. Tirol védelme és összeomlása. Budapest, 1934, Magyar Tudományos Akadémia, 580. p.).
36. Indokolás, 50. p.
37. Vö. 1608. évi III. tc. a nádor és személynök választásáról

Hajnáczy Tamás

Adalékok a „kóbor cigány” kérdés rendezéséhez

A m. kir. belügyminiszternek
15.001/1916. eln. számú rendelete,
a kóbor cigányok tartózkodási
helyeinek kijelöléséről

I. A „kóborcigány-kérdés” és jogszabályi háttere a XX. század elején

Az ún. kóborcigány-kérdés már több évtizede foglalkoztatta a törvényhozókat,¹ már az 1893-as Magyar Királyi Statisztikai Hivatal által végrehajtott felmérés is ennek jegyében született.² A Dánosi-per kiváltotta csillapíthatatlan indulatok,³ valamint a napilapok határozott és azonnali intézkedést sürgető írásai⁴ mindinkább elkerülhetetlenné tették a Belügyminisztérium állásfoglalását, egy átfogó rendelet kiadását az ügy megoldása érdekében.

Az illetékes minisztérium 1916-ban „szigorúan bizalmas” minősítéssel adta ki a 15.000/1916. B. M. eln. sz. rendeletét a „kóbor (sátoros) cigányokról”, melynek szük-

ségességét, további késlekedést nem tűrő megfogalmazását a fentiekén túl; elsősorban az első világháború eredőjeként kialakult tarthatatlan viszonyokkal magyarázta:

„A hosszú tartamú háború fokozott mértékben követeli meg, hogy mindenki töle telhetőleg teljesítse az állammal szemben kötelességeit. A kóbor (sátoros) cigányok a béke idején is általában csak szórványosan felelnek meg az állampolgári kötelességeiknek. [...] A mai nehéz viszonyok közt nem tűrhető tovább, hogy a lakosságnak egy egész osztálya kivonja magát a haza védelméből, valamint e célt közvetve szolgáló közérdekű munkákból; sőt – miután a nagy drágaság közepette a könyöradományok is megritkultak, – az éhségtől gyötörve fokozott mértékben veszélyeztesse a közbiztonságot.”⁵

Továbbá rögzítésre került, hogy a rendeletről korántsem várható a kérdés végleges megoldása, hanem az ezután életbelépő intézkedések első mérföldkövének tekintendő, mely elsősorban a Nagy Háború alatti helyzetre kívánt megoldással szolgálni. Ennek ellenére a rendelet még több évtizedig hatályban maradt, számos későbbi rendelet hivatkozott rá, ugyanakkor a végrehajtása sok tekintetben akadozott, vagy nem hajtották végre az illetékes szervek.⁶

A Belügyminisztérium határozata mindenekelőtt leszögezte, hogy „a cigányok a szokásos kóborlástól eltiltatnak”, valamint „kóbor cigánynak” minősített minden olyan cigányt, aki nem rendelkezett igazolható lakhellyel. A rendelet a letelepedett cigányokról sem feledkezett meg, az ő esetükben is tiltotta a vándorlást, a karhatalmi szerveket pedig arra utasította, hogy toloncolják vissza őket a lakóhelyükre.

A községek előljárásgaira a minisztérium azt a feladatot róttá, hogy a lakhellyel nem rendelkező cigányokat szintén a karhatalom bevonásával kísértessék a részükre

Kolompár cigány sátora, Zsid (Zala megye), 1909⁷

Vándorcigányok, Brassó vidéke, 1910 körül¹⁰

kijelölt falvakba vagy a járás székhelyére. Kijelölésnél elsődleges szempontként határozták meg, hogy az adott település rendelkezzen csendőrőrssel, valamint elhelyezésükre alkalmas épülettel. A „kóbor cigányok” elhelyezésére kijelölt községeket vagy járási központokat pedig a következő intézkedések megtételére utasította: a csendőrőrs megerősítése, a cigányok nyilvántartásba vétele, őrzése, elszállásolása, élelmezése és részükre „cigányigazolvány” kiállítás.⁸ Az utóbb említett kötelezettségek mikéntjével kapcsolatban a rendelet szigorú irányelveket fogalmazott meg, egyrészt létrehozta az érdemes és érdemtelen vándorló cigány kategóriáját, másrészt leszögezte, hogy az utóbbiak szükségleteit szinte csak természetben lehetett biztosítani, amit döntően a cigányoktól elkobzott napi keresetükből, vagyontárgyaiból kívántak biztosítani:

„A nyilvántartott cigányoknak rendszerint nem kell pénzt a kezükbe adni, hanem a szükséges élelmicikkekkel, tüzelővel, a legszükségesebb ruházattal stb. természetben kell őket ellátni. Szükségleteik fedezésére készpénzt csak olyan nyilvántartott cigány kaphat, aki munkássággal, józan étellel és a letelepülésre való hajlandósággal megbízhatóságának kellő bizonyosságát adta. Csekélyebb értékű szükségleti cikkekre (só, fűszer, dohány, gyufa stb.) kisebb összeget keresményének feleslegéből minden nyilvántartott cigány kaphat.”⁹

A honvédelmi szempontok több ponton is markánsan megjelentek a minisztérium határozatában; 18 és 50 év közötti „kóbor cigányokat” sorozóbizottság elé kellett állítania a hatóságoknak, valamint kártérítés ellenében elkobozhatták a katonaság részére lovaikat. A továbbiakban pedig csak a rendőrség engedélyével birtokolhattak lovat,

szamarat vagy öszvért, amennyiben annak szükségességéhez nem férhetett kétség.

A rendelet számos paragrafusa a „kóbor cigányok” közegészségügyi helyzetét is rendezni kívánta. Mindekelőtt előírta az orvosi vizsgálatukat, valamint kötelezővé tette himlő elleni védőoltásukat. A nyilvántartás, illetve az ellenőrzés megkönnyítése érdekében a védőoltást az érintettek bal vállán háromszög alakban kellett beadni. A vizsgálatot végző orvosnak elsősorban a „ragályos betegségeket”, különösen a himlőt, a nemi betegségeket, a tuberkulózist kellett kiszűrnie, és a rendelet mellékletét képező nyilvántartási lap 13–15. pontjánál feltüntetnie. A határozat értelmében a cigányok egészségügyi vizsgálatát és nyilvántartásba vételét követően közel sem szüntek meg e téren az illetékes szervek kötelezettségei a közegészségügy védelme érdekében:

„A községi előjáróság (városi hatóság) a nyilvántartott cigányok mindenikét – a községi (kör-)orvos útján – állandóan szigorú egészségügyi ellenőrzés alatt tartja és kiváltképpen arról gondoskodik, hogy a ragályos vagy járványos betegségeknek közöttük vagy általuk való terjedése meggátoltassék. Ebben a tekintetben a hólyagos himlőre és a venerás betegségekre kell különös figyelemmel lennie.”¹¹

A 15.000/1916. B. M. eln. sz. rendelet kiadásának hátteréhez számos adalékkal szolgált a Belügyminisztérium elnökének a 15.001/1916. B. M. eln. sz. rendelete, melyben a fentebb említett határozat fontosságára hívta fel a polgármesterek figyelmét, kérve tevékeny együttműködésüket a végrehajtásában. A dokumentum tételesen sorolta fel a vándorcigányok vélt vagy valós vétkeit, újfent leszögezve azt, hogy e téren az első világháború alatt kialakult

Cigánytábor. Üstkészítő vándorcigányok, Dályok (Baranya megye), 1895 körül¹²

tarthatatlan viszonyok azonnali intézkedést követeltek. A hátrország közbiztonsága, a hadbavonultak hozzátartozóinak a védelme több bekezdésben is megjelent a rendeletben. A minisztérium szerint az élelmiszerek árának rohamos léptékű emelkedése miatt elhalványuló adakozó kedv, a férfiak távolléte következtében megnövekedtek a „kóbor cigányok” számlájára írható fosztogatások.

Fontos kiemelni, hogy a dokumentum a fenti okok említése mellett szinte egy szót sem szolt arról, hogy a 15.000/1916. B. M. eln. sz. rendelet kiadása mögött közegészségügyi okok húzódtak volna, vagy az, hogy a cigányokat és lovaikat a honvédség kötelekébe betagozzák. Vagyis elsősorban rendészeti okok vezérelték a törvényhozókat, amit a polgármestereknek címzett dokumentum további bekezdései is megerősítettek. Ugyanis rögzítésre került, hogy a 15.000/1916. B. M. eln. sz. rendeletről korántsem várható a vándorló cigányok végleges letelepítése, csak annak első, a pillanatnyi viszonyokra adott válaszként kellett számon tartania a hatóságoknak:

„A megoldás – ismétlem – csak ideiglenes természetű, és részben a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről alkotott törvényeken alapul. Ebből következik, hogy ezen intézkedésekből a városra háruló terhek sem lesznek állandóak, hanem csak a végleges rendezésig tartók. A végleges letelepítés iránt utóbb fog intézkedés történni.”

Ennek jegyében utasította a rendelet a polgármestereket, hogy 1916. június 5–15-ig terjedő időszakban „meglepetésszerűen” vegyék őrizetbe a még le nem települt cigányokat, és végleges lakhelyük kijelöléséig gondoskodjanak élelmiszerekről, egészségügyi helyzetükről, foglalkoztatásukról. Ugyanakkor a minisztérium nem határozta el attól sem, ha bizonyos feltételek megléte esetén egy település egyből közreműködni kívánt a cigányok végleges letelepítésében:

„Ahol azonban a nyilvántartott cigányok, vagy közülük egyesek hajlandóságot mutatnak valamely községben az állandó megtelepedésre, és az illető községben való letelepedésük ellen különös okok nem szólnak, a hatóságok hazafias kötelességet teljesítenek, ha odahatnak, hogy a község az ilyen cigányokat kötelekébe felvegye és ezzel a cigánytelepítés nagy horderejű kérdésének megoldását előmozdítsa.”

A rendelkezésre álló, szórványos forrásokból megállapítható, hogy a 15.000/1916. B. M. eln. sz. rendelet végrehajtására helyi szinten számos válasz született, eltérő értelmezések, megoldások láttak napvilágot. A Belügyminisztérium határozatai ugyan némi útmutatást tartalmaztak a téren, hogy az illetékesek milyen szempontok alapján határozzák meg a „kóbor cigányok” összegyűjtésére alkalmasnak ítélt településeket, azonban a települések kijelölése mögött húzódo okok helyi szinten sokszor más szempontokkal is bővültek, melyekre a járási, vármegyei jelentések világítottak rá.

Az alsódbasi járásban rögvest öt községet jelöltek ki a vándorló cigányok letelepítésére, melynek szükségességét azzal indokolták, ha egy községbe telepítenék őket, az „bármelyik község tönkre tételével lenne egyenlő”.¹³

A nyírbaktai járásban mindössze két települést, a járás székhelyét, Nyírbaktát és Nyírmadát jelöltek ki a cigányok nyilvántartásba vételére, őrzésére, a választás azért arra a két községre esett, mert ezek rendelkeztek csendőrozzal. A járás székhelyére hét, míg a másik községbe tizenegy településről gyűjtötték volna össze a cigányokat. Nyírbaktára csak fele annyi cigány telepítését tervezték, amit azzal indokoltak, hogy az ottani hivatal erőforrás hiánya miatt nem tud nagyobb feladatot vállalni e téren. A járásszékhely végül teljesen kivonta vállát a rárótt kötelezettség alól arra hivatkozva, hogy nincs megfelelő épület a cigányok elszállásolására, így valamennyit Nyírmadára irányították.¹⁴

158. 15.000/1916. B. M. eln. sz. 451

3. sz. minta a 15.000/1916. B. M. eln. sz.-hoz.

Cigány-összeírási szám :

Név Vármegye

..... Város

..... Község

..... (Kijelölt tartózkodó hely)

Nyilvántartólap.

1. Életkora éves
..... hónapos

2. Neme (férfi [fiú], nő [leány])

3. Vallása

4. Születési helye..... község
..... vmegye..... ország

5. Apjának neve

6. Anyjának neve

7. Házastársának neve

8. Családi állapota

9. A vele lévő gyermekeinek neve, neme és életkora :

a)fiú-leány..... éves e).....fiú-leány..... éves

b)fiú-leány..... » f).....fiú-leány..... »

c)fiú-leány..... » g).....fiú-leány..... »

d)fiú-leány..... » h).....fiú-leány..... »

10. Foglalkozása ?

11. Tud-e magyarul

12. Milyen nyelven beszél?

13. Himlő ellen beoltották-e (mikor)?

14. Nemi betegségben szenved-e (minőben)?

15. Tüdővésztes-e?

16. Igazolványának száma

17. Hadisegélyre jogosult-e?

18. Közellátásra szorul-e és minő okból?.....

29*

Nyilvántartólap.
3. számú minta a 15.000/1916. B. M. eln. sz.-hoz

158. 15.000/1916. B. M. eln. sz. 455

4. sz. minta a 15.000/1916. B. M. eln. számhoz.

..... számú cigány-igazolvány
..... nyilvántartott cigány ^{férfi}/_{nő} részére.

Személyleírása :

1. Életkora :

2. Magyarul tud-e?

3. Milyen nyelven beszél?

4. Termete :

5. Arca :

6. Haja :

7. Bajusza :

8. Szakálla :

9. Szemei :

10. Orra :

11. Szája :

12. Különös ismertető jelei :

Érvényes község határára.

Kiállított : 1916. évi.....hó... n,
az ugyanezen községben.....szám alatt vezetett nyilvántartólap alapján.

A kiállító neve és állása :

P. H.

Cigányigazolvány.
4. számú minta a 15.000/1916. B. M. eln. sz.-hoz

A békési járásban először Mezőberényt jelölték a „vándorcigányok” összegyűjtésére, majd „figyelemmel a teher arányos megosztására”, két újabb települést is utasítottak a cigányok elszállásolására.¹⁵

A simontornyai járásban azokat a településeket jelölték ki a cigányok fogadására, melyek csendőrrszel, valamint elszállásolásukra megfelelő helyiséggel rendelkeztek. Az imént említett szempontok alapján négy település került kiválasztásra; a járás székhelyére kilenc községből gyűjtötték össze a cigányokat, míg a fennmaradó három település esetén négy és hét között mozgott azon falvak száma, melyekből odakisérték a cigányokat.¹⁶

A dunaföldvári járásban szintén az imént említett szempont; a csendőrrsz megléte jelentette a fő feltételt a települések kiválasztása során: „Ezen helyeknek gyűjtőhelyül való kijelölésénél az ellátásnak, elhelyezésnek, főképpen pedig a felügyeletnek könnyebb megvalósítása vezetett.”¹⁷

A völgyeségi járásban a járásszékhely került kiválasztásra, amit az imént idézettekkel teljesen megegyező okokkal magyaráztak: „Bonyhád nagyközönséget jelöltem ki, mely község úgy elhelyezésükre és élelmezésükre, valamint szigorú ellenőrzésükre legalkalmasabb.”¹⁸

Az eddigiektől merőben eltérő elgondolások, intézkedések is születtek községi és vármegyei szinten egyaránt.

Az egyik legszélsőségesebb javaslattal Pozsony vármegye alispánja állt elő a Belügyminiszternek címzett levelében, melyben amellet érvelt, hogy a „kóbor cigányokat” a megye területén fekvő fogolytáborokban kéne elhelyezni:

„Jelentem, hogy a kóbor cigányok előállításához szükséges első intézkedéseket megtettem. Ennek bejelentése mellett, kérem Nagyméltóságodat, [...] hogy a somorjai vagy a dunaszerdahelyi fogolytáboroknak üresen álló barakjai a június 5-15 közötti időben összegyűjtött kóbor cigányok elhelyezésére június 16-tól kezdődőleg kijelöltessenek. A most nevezett fogolytáborok ugyanis 60-80000 fogoly befogadására készültek, a valóságban azonban üresen állanak, mert alig 6-8000 fogoly lakja az illető táborokat. A kóbor cigányok örzésével és élelmezésével járó nehézségeknek elkerülése céljából különösen alkalmas volna a most jelzett terem megvalósítása, miért is azt Nagyméltóságod legmelegebb figyelmébe ajánlani bátorkodom.”¹⁹

Az sem számított ritkaságnak, hogy egy-egy megye, vagy település elkendőzte a 15.000/1916 B. M. eln. sz. rendelet által rájuk rótt kötelezettségeket. A Belügyminisztérium néhány héttel a „kóbor cigányok” összegyűjtésére

kiírt határidőt követően több mint egy tucat megyének írt felszólító levelet avégett, hogy szolgáltatassanak adatokat a nyilvántartásba vett cigányokról.²⁰ Másutt arra törekedtek a községek vezetői, vagy a vármegyék előljárói, hogy a vándorláson kapott cigányokat mihamarabb az általuk bemondott lakhelyre, a legcsekélyebb utánajárást sem mutatva hazaküldték vagy toloncolták, megszabadulva ez irányú feladataik alól.²¹

A rendelet alóli kibúvásnak a legváltozatosabb formái alakultak ki, mint például az, hogy egyszerűen a falu határában, sátorban élő cigányokat nem minősítették „kóbor cigánynak”, vagy őrizetbe vételük után hagyták, hogy megszökjenek.²² A rendelet alóli kibúvásnak talán legleleményesebb kezdeményezésének a következőkben idézett eset számított:

„Megtörtént, hogy a csendőrőrsparancsnok valami hivatalos ügyben a városban járt a kerületi parancsnokságon. Egy ott szolgáló barátjáról megtudta, hogy mi készül. Hazamenvén a kijelölt nap előtt őirse minden tagját járőrbe vezényelte azzal a paranccsal, hogy a körzetükben található minden cigányt verjenek ki onnan. Így megesett, hogy jómódú község mentes maradt az oláh cigányoktól, míg egy másik, szegény helység befogadó képessége határán túl részesült belőlük.”²³

A belügyminiszter, miután szembesült a beérkező jelentésekből azzal, hogy sok helyütt tévesen értelmezték a 15.000/1916. B. M. eln. sz. határozatát, a további félreértések elkerülése végett kiadta „A cigányoknak illetőségi vagy lakóhelyükre való utasításáról” címmel a 101.052/1916. B. M. számú körrendeletét. A minisztériumi utasítás ismételen leszögezte, hogy a korábbi rendelet céljának azt szánták, hogy a „kóbor cigányokat” ideiglenes összegyűjtés az erre kijelölt településeken, majd a nyilvántartási lapok és a beszámolók beérkezését követően dönt csak a miniszter végleges elhelyezésükről. Továbbá az előírás újfent felhívta arra is a figyelmet, hogy a letelepült cigányokra nem terjedt ki a rendelet hatálya, melynek nyomatékosítását amiatt látták szükségesnek, nehogy „fajazonosság révén indokolatlan és meg nem engedhető zaklatásnak” legyenek kitéve az állandó lakóhellyel rendelkező cigányok.²⁴ A rákövetkező évben az újonnan hivatalba lépő belügyminiszter „A nyilvántartott cigányokkal való eljárásról” címet viselő 151.041/1917. B. M. számú körrendeletében több ponton megerősítette az elődje által kiadott rendelet alapvetéseit.

Mindenekelőtt felhívta a figyelmet arra, hogy a rendelet a „kóbor cigányok” átmeneti összegyűjtését írja elő, elsősorban az ún. kóborlás megakadályozása érdekében, a végleges letelepítésükre irányuló intézkedéseket csupán kilátásba helyezte:

„Tekintettel egyrészt a beérkezett jelentésekben foglaltakra, másrészt arra, hogy a cigányok kóborlásának megszüntetése iránt eddig tett alapvető lépések meg ne hiúsuljanak, felhívom a hatóságokat, hogy ott, ahol ez még nem történt meg, a cigányok elhelyezése, munkáltatása és általában a velük való elbánás iránt – addig is,

amíg a tervezett, további lépések alkalmas időpontban megtehetőek lesznek – megfelelő ideiglenes intézkedéseket tegyenek, és az alábbiakban közölt kiegészítő rendelkezéseket lelkiismeretes pontossággal hajtsák végre. [...] Hangsúlyozni kívánom, hogy a 15.000/1916. eln. szám alatt kiadott rendelet nyilvántartó célzata az, hogy a cigánykérdés végleges megoldása megkezdődjék és evégből mindenekelőtt az állandó lakóhellyel nem bíró kóborló cigányok csavargásának vége vetessék, azok a hatóságok állandó ellenőrzése mellett helyhez köttessenek, utóbb pedig állandó letelepülés mellett a munkáscsaládba véglegesen beolvadjanak.”²⁵

Többek között utasította az illetékes a szerveket, hogy alaposan vizsgálják meg, hogy a vándorláson kapott cigányok által megnevezett lakóhely megfelel-e a valóságnak, valamint azon hatóságok, akik nem vették nyilvántartásba a „kóbor cigányokat”, haladéktalanul orvosolják mulasztásukat. Azt is leszögezte, hogy cigányok nyilvántartását, illetve összegyűjtését továbbra is szem előtt kellett tartani, mivel a 15.000/1916. B. M. eln. sz. rendelet végrehajtása nem csak az adott év június 5-től 15-ig terjedő időszakra vonatkozott, hanem folyamatos kötelezettségeket rótt az illetékesekre.²⁶

Összegzésképpen megállapítható, hogy a 15.000/1916. B. M. eln. sz. rendelet kizárólag a néhány ezer főre becsült „kóbor cigányokra” vonatkozott, valamint az első világháború alatt kialakult rendészeti kérdésre kívánt megoldással szolgálni, a vándorló cigányok végleges letelepítését csak kilátásba helyezte. Ezt egyértelműsítette a 15.001/1916. B. M. eln. sz. rendelet is, mely nyomatékosította a Belügyminisztérium szándékát és elgondolásait a határozattal kapcsolatban. A végrehajtása során is azzal lehetett szembesülni a rendelkezésre álló forrásokban, hogy az érintett települések a „kóbor cigányok” átmeneti letelepítését kizárólag rendészeti ügyként kezelték, csupán összegyűjtésükről és őrzésükről gondoskodtak, végleges helyhez kötésük fel sem merült.

II. Melléklet

A m. kir. belügyminiszternek 15.001/1916. eln. számú rendelete a kóbor cigányok tartózkodási helyeinek kijelöléséről

(Valamennyi polgármesternek)

A lakosság közbiztonságát szüntelenül veszélyeztető kóbor cigányoknak megfékezése és letelepítése évtizedek óta állandó törekvése a közigazgatásnak.

A hosszú idő óta tartó háború e kérdés megoldásának megkezdését előtérbe tolta, és sokféle nyomó körülmény azt szinte halaszthatatlanul sürgeti.

A kóbor cigányok közt ugyanis sokan vannak katonaszökevények, vagy a katonai kötelezettség elől bujkálók, akik fokozott mértékben veszélyeztetik a közbiztonságot is.

Ezenkívül az élelmiszerek drágasága a lakosság adakozási hajlandóságát csökkentette, s azt javainak gondosabb őrzésére és kimélésére ösztönzi. Ennélfogva a kóbor cigányok az eddig szokásos módon: csekély értékű munkával és koldulással nem tudják élelmezési szükségleteiket megszerezni, és jogtalan úton is nehezebben férnek az idegen vagyponhoz. Így – az éhségtől gyötörve – gyakran erőszakkal jutnak ahhoz, amire szükségük van, és a kóbor cigányok rablásai szinte napirenden vannak.

Fokozza a veszedelmet, hogy a férfilakosság túlnyomó része hadbavonult, és a lakosság ellenállásának gyöngesége csak növeli a kóbor cigányok vakmerőségét.

Ez az állapot nem tűrhető tovább, és a kóbor cigányok részéről nagymértékben fenyegető veszedelemnek erélyesen kell útját állani.

Ezt célozza a kóbor (sátoros) cigányokról egyidejűleg – egyelőre csak bizalmas használatra – kiadott 15.000/eln. szám alatti rendelet, amelyről nem várható ugyan, hogy a kóbor cigányok letelepítésének évtizedes kérdését is végleg megoldja, hanem inkább csak az, hogy a részükről fenyegető veszedelmet oly módon hárítsa el, amely a letelepítés végleges megoldására is első lépésül szolgáljon.

Nagy és nehéz feladat ez, amelynek több-kevesebb sikere a hatóságok erélyétől és buzgóságától függ.

Erre az erélyre és buzgóságra fokozott mértékben számítok most, amikor a kóbor cigányok részéről a körrendelet állandóan fenyegető jogsértések elhárítása mellett oly közvetlen veszedelmeknek a megszüntetéséről van szó, amelyek elsősorban hadbavonult fiainknak itthon maradt hozzátartozóit fenyegetik.

A megoldás – ismétlem – csak ideiglenes természetű, és részben a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről alkotott törvényeken alapul. Ebből következik, hogy ezen intézkedésekből a városra háruló terhek sem lesznek állandóak, hanem csak a végleges rendezésig tartók.

A végleges letelepítés iránt utóbb fog intézkedés történni. Ahol azonban a nyilvántartott cigányok, vagy közülük egyesek hajlandóságot mutatnak valamely községben az állandó megtelepedésre, és az illető községben való letelepedésük ellen különös okok nem szólnak, a hatóságok hazafias kötelességet teljesítenek, ha odahatnak, hogy a község az ilyen cigányokat kötelékébe felvegye és ezzel a cigánytelepítés nagy horderejű kérdésének megoldását előmozdítsa.

A kóbor cigányokról szóló rendeletem vezérfonala az, hogy e cigányok az ország egész területén előre meghatározott rövid időközön belül, amelyet folyó évi június 5-től 15-ig terjedő időtartamban állapítok meg, mintegy megtelepedésük egyszerűen egyszerre előállítatnak illetőségi helyükre való toloncozásuk végett; ennek megtörténteig pedig erre alkalmas községekben őrizet alatt tartanak, ami további kóborlásuknak útját vágja.

Természetes, hogy a r. t. és a thj. városok határában talált kóbor cigányokat az illető városban kell elhelyezni, nyilvántartani és őrizni.

Arra való tekintettel, hogy az előbb idézett rendeletem foganatosításának határideje már igen közel van, felhívom Polgármester urat, gondoskodjék idejekorán a város határában esetleg található kóborcigányok előállítására céljából a rendőrségnek netalán szükséges megerősítéséről, valamint arról, hogy az előállítandó kóbor cigányok átvétele, elhelyezése, élelmezése, megőrzése, nyilvántartásba vétele és munkáltatása, valamint a hadköteles korban lévő férfiaknak népfelkelő szemle elé állítása a fentebb idézett rendeletem rendelkezéseinek megfelelően, pontosan és lelkiismeretesen megtörténjenek.

Részemről egyidejűleg intézkedtem, hogy az előállítandó kóbor cigányok élelmezésére szükséges gabona Polgármester úrnak már most rendelkezésére bocsátassék.

Megjegyzem még, hogy a rendeletem 1., 2., 4. és 5. számú mintájának megfelelő űrlapokat a város házilag készítetteti el, a 3. sz. Nyilvántartólap űrlapjával ellenben innen látom el a városokat, mihelyt a szükséges mennyiséget ide bejelentik.

Minthogy pedig mindezeknek a rendelkezéseknek sikerére jelentékeny befolyással van, hogy azokról maguk a cigányok előzetesen ne értesüljenek és azok eredményes foganatosítását meg ne hiúsítsák, figyelmeztetem Polgármester urat, hogy nemcsak ezt a rendeletemet és különösen a benne kijelölt határidőt, hanem egyelőre a 15.000/1916. eln. számú rendeletet is szigorúan bizalmasnak kell tekinteni, tartalmukat tehát csak azokkal a hatósági közegekkel szabad közölni, akiknek azt a reájuk háruló intézkedések megtétele végett ismerniök kell.

Ismétlem is utalok végül arra a rendkívüli fontosságra, amely a kóbor cigányok letelepítéséhez és a kóborlásukból származó veszedelmek megszüntetéséhez fűződik.

Ez a fontos cél egymagában is megköveteli, hogy a hatóságok az annak megvalósítása körül felmerülő feladataikat odaadó buzgósággal végezzék, ami a sikernek előfeltétele. Fokoznia kell azonban buzgóságukat annak a tudatnak is, hogy eredményes eljárásuk hadbavonult fiaink családjairól hárít el állandóan és közvetlenül fenyegető veszedelmet.

Nem kételkedem, hogy a hatóságok ezúttal sem riadnak vissza a reájuk váró nagy és nehéz feladatoktól, hanem ezeknek azzal az eréllyel és kitartással fognak megfelelni, amelyet hasonló körülmények közt tanúsítani szoktak, és amely a kérdés fontosságához és az ő hazafiasságukhoz egyaránt méltó.

Budapest, 1916. évi május hó 17-én.

Sándor János s. k.

MNL OL K-148 1241/1916/750 Géppel írt tisztázat

HAJNÁ CZKY, TAMÁS

Beiträge zur Regelung der Frage von „streunender Zigeunern“. Verordnung Nr. 15.000/1916. des ungarischen königlichen Innenministers über die Designation des Aufenthaltsortes der streunenden Zigeuner (Zusammenfassung)

Die Frage der sog. streunenden Zigeuner beschäftigte die Gesetzgeber seit mehreren Jahrzehnten. Im Rahmen dieser Bemühung hatte das Ungarische Königliche Statistische Amt im Jahre 1893 bereits eine Umfrage durchgeführt. Die durch den Dánosi-Prozess ausgelöste unstillbare Gemütsbewegung sowie die entschlossenen und sofortigen Maßnahmen drängenden Artikel der Tageszeitungen machten die Stellungnahme des Innenministeriums zwecks einer umfassenden Verordnung immer mehr unvermeidbar. Das Innenministerium erließ im Jahre 1916 mit einer „streng vertraulichen“ Bezeichnung die Verordnung Nr. 15.000/1916. über die „streunenden (in Zeltlagern lebenden) Zigeuner“, deren Notwendigkeit sowie drängende Formulierung wurden außer den oben genannten Gründen mit den durch den ersten Weltkrieg ver-

ursachte unhaltbare Zustände erklärt. Zum Hintergrund der Herausgabe der Verordnung Nr. 15.000/1916 diente die durch den Präsidenten des Innenministeriums erlassene Verordnung Nr. 15.001/1916 über die „Designation des Aufenthaltsortes der streunenden Zigeuner“, welche die Wichtigkeit der Verordnung bei den Bürgermeistern betonte und bat um ihre Hilfe bei der Vollstreckung. Die Rechtsnorm zählte einzeln die vermeintlichen und konkreten Straftaten der Wanderzigeuner auf, abermals betonend, dass die durch den ersten Weltkrieg verursachten Zustände sofortige Maßnahmen fordern. Die öffentliche Sicherheit des Hinterlandes und Schutz der Angehörigen der an der Front kämpfenden Soldaten wurden in mehreren Absätzen der Verordnung erwähnt.

Jegyzetek

- PURCSI Bama Gyula: *A cigánykérdés „gyökeres és végleges megoldása”. Tanulmányok a XX. századi „cigánykérdés” történetéből.* Debrecen, 2004, Csokonai Kiadó, 15–16. p.
- HAVAS Gábor: Cigányok a szociológiai kutatások tükrében. In GLATZ Ferenc: *A cigányok Magyarországon.* Budapest, 1999, MTA Társadalomkutató Központ, 21–23. p. A kóborcigányok száma a korabeli felmérések tükrében: A Magyar Királyi Statisztikai Hivatal 1893-as cigány összeírása szerint 274 940 cigány lakos élt az ország területén, akik közül 243 432-t „állandóan letelepedettnek”, 20 406-ot „huzamosb ideig tartózkodóknak bizonytalan kategóriájába” soroltak, valamint 8938 személyt nyilvánítottak „határozottan vándorcigánynak”. 1910-ben a népszámlálás során 121 097 cigány anyanyelvű lakost írtak össze, „kóbor cigányként” pedig 3377-et. POMOGYI László: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon.* Budapest, 1995, Osiris-Századvég, 7. p.; LANDAUER Attila: *Túl a kriminalisztikán... Valóság.* 2016. 10. sz. 102. p.
- IBOLYA Tibor: A dánosi rablóvilkosság a korabeli jogi szakirodalomban. In uő: *Kriminalisztikatörténeti tanulmányok.* Budapest, 2015, Patrocinium, 64–78. p.; PURCSI 2004, 16–21. p.
- KARSAI László: *A cigánykérdés Magyarországon 1919–1945. Út a cigány Holocausthoz.* Budapest, 1992, Cserépfalvi Könyvkiadó, 31–33. p.; LANDAUER Attila (szerk.): *A Kárpát-medencei cigányság és a keresztyén egyházak kapcsolatának forrásai (1567–1953).* Budapest, 2016, Károli Gáspár Református Egyetem – L. Harmattan Kiadó, 357–358, 360–362. p.
- A m. kir. belügyminiszter 1916. évi 15.000. eln. számú rendelete a kóbor (sátoros) cigányokról (Magyarországi Rendeletek Tára).
- HAJNÁ CZKY Tamás: Hogyan lett a „kóborcigányból” szocialista embertípus, majd a rendszerváltás nemzetiségi jogokkal felruházott vesztese? In CSERTI CSAPÓ Tibor – ROSENBERG Máttyás (szerk.): *Horizontok és Dialógusok 2017. VI. Romológus Konferencia – Tanulmánykötet.* Pécs, 2017, Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok 39. Pécsi Tudományegyetem BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, 225–228. p.
- Sági János felvétele. SZUHAY Péter (szerk.): *A társadalom peremén.* Budapest, 1989, Néprajzi Múzeum – Fővárosi Tanács V. B. Cigány Szociális és Művelődési Módszertani Központ.
- A m. kir. belügyminiszter 1916. évi 15.000. eln. számú rendelete a kóbor (sátoros) cigányokról (Magyarországi Rendeletek Tára).
- 15.000/1916. B. M. eln. sz. rendelet
- Adler Arthur felvétele. <https://tofodia.aronk.hu/fenykeptar/adler-arthur/#gallery-7>
- 15.000/1916. B. M. eln. sz. rendelet
- Nagyszokolyai Béla gyűjtése. SZUHAY 1989.
- POMOGYI 1995, 102–103. p.
- Uo.
- KERESKÉNYINÉ CSEH Edit (szerk.): *Források a Békés megyei cigányság történetéhez. Dokumentumok a Békés Megyei Levéltárból (1768–1987).* Gyula, 2008, Békés Megyei Levéltár, 101. p.
- NAGY Pál (szerk.): *Források a magyarországi cigányság történetéből (1758–1999).* Gödöllő, 2011, Emberi Erőforrások Fejlesztése Alapítvány, 227. p.
- NAGY 2011, 228. p.
- Uo.
- MEZEY Bama (szerk.): *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985.* Budapest, 1986, Kossuth Könyvkiadó, 191. p.
- POMOGYI 1995, 103. p.
- POMOGYI 1995, 107. p.
- POMOGYI 1995, 102–111. p.
- POMOGYI 1995, 107. p.
- 101.052-VI-a./1916. B. M. körrendelet a cigányoknak illetőségi vagy lakóhelyükre való utasítása. *Belügyi Közlöny*, 1916. 32. sz. 747. p.
- 151.041-VII-b./1917. B. M. számú körrendelet a nyilvántartott cigányokkal való eljárás. *Belügyi Közlöny*, 1917. 58. sz. 1847–1848. p.
- Belügyi Közlöny*, 1917. 58. sz. 1849. p.

I. A szerző és a testamentumok

A kötet szerzőjét, a szentesi születésű Homoki-Nagy Mária professzor asszonyt, a Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara Magyar Jogtörténelmi Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanárát aligha kell a *Jogtörténelmi Szemle* olvasóinak alaposabban bemutatnom. Megbízatainak és tisztségeinek felsorolására itt és most kísérletet sem téve – ezek fontosabbjait említi a sorozatot szerkesztő Nagy Janka Teodóra a kötet bevezetőjében – csupán annyit említenék meg, hogy a testamentumok már korábban is ott voltak a számára kedves forrástípusok között. E témájú tanulmányaiból – helyhiányában – csupán kettőt említek. 2004-ben megjelent „*Amiről egy végrendelet mesél*” című munkájában egyetlen forrás, nemes idősb Szetskó György Szentesen, 1831-ben megjelent testamentumának alapos elemzése során mutatta be a forrástípus számos jogtörténelmi érdekességét,¹ míg egy nemrégiben napvilágot látott tanulmányában egy szentesi család három generációjának egy-egy végakarát bemutatva von le fontos következtetéseket.² Említett munkáiból is kitűnik széles körű forrásismerete; miként az is, hogy Szentesen nagyobb mennyiségben maradtak fenn végrendeletek. (Meg kell jegyeznem, hogy e forrásokról korábban is hallhatott már a tudományos kutatás; köszönhetően Nagy Ibolya 1980-as években írt tanulmányának, melyben a XIX. század első felének szentesi temetkezési szokásait vizsgálta a testamentumok tükrében.)³

Ha jelen kötet helyét szeretnénk kijelölni a magyarországi végrendelet-forrásközlések sorában, legalább három szempontra érdemes tekintettel lennünk. Az érintett települések térbeli elhelyezkedését vizsgálva azt láthatjuk, hogy a könyv megjelenésével az eddig is jelentős alföldi kutatások tovább erősödtek; megállapíthatjuk viszont azt is, hogy az utóbbi évtizedekben a Tiszántúl északi részén látott napvilágot több ilyen jellegű kiadvány – Debrecen és Nyíregyháza mellett olyan kisebb településeket is említhetünk, mint például Nyírbátor, Törökszentmiklós vagy Derecske –, miközben a Dél-Alföldön Tárkány Szücs Ernő alapvető vásárhelyi köteté⁴ óta nem jelent meg jelentősebb végrendelet-forrásközlés.⁵ Ha a források keletkezési idejét nézzük, a XIX. század első feléből megjelent publikált végrendeletek száma gyarapodott Homoki-Nagy Mária munkájával; míg településtípus tekintetében a mezővárosoké – folytatva azt a hagyományt, melyet például Iványosi-Szabó Tibor kecskeméti, Kocsis Gyula ceglédi, Czégény Istvánné jászberényi vagy Kemény János Duna-Tisza-közi forráskiadványai képviseltek.

Tárkány Szücs Ernő ez irányú kutatásai nem csupán azért lehettek fontosak jelen kötet szerzője számára, mert ő maga is a Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténelmi és Jogi Néprajzi Kutatócsoport meghatározó tagja; de azért is, mert az említett „*Vásárhelyi testamentumok*” című kötet szerkezetében és felépítésében is mintául szolgálhatott.

A kínálkozó párhuzamok közül csupán kettőt említve: – a két kötet közös jellemzője az alapos – és számos jogtörténelmi szempontra kiterjedő – bevezető tanulmány, mely a kiadvány terjedelmének jelentős

„Az általam megkért hiteles tanúk előtt következő végső rendelkezésemet tészem...” Jobbágy-parasztok végrendeletei Szentes mezővárosában

Homoki-Nagy Mária könyvéről

Homoki-Nagy Mária: „Az általam megkért hiteles tanúk előtt következő végső rendelkezésemet tészem...”

Jobbágy-parasztok végrendeletei Szentes mezővárosában

Jogi Kultúrtörténelmi, Jogi Néprajzi Kiskönyvtár 5.

Szekszárd, 2018, Pécsi Tudományegyetem

Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar, 353 p.

ISBN 978 963 429 295 1

hányadát foglalja el; szemben a forrásközlő kötetek többségére jellemző néhány oldalas (inkább csak a kötet használatához útbaigazítást adó) bevezetésekkel; – miként Tárkány Szücs Ernő munkája, úgy Homoki-Nagy Máriaé is két idegen nyelvű (ez esetben angol és német) tartalmi összefoglalóval jelent meg – sajnos ez a hasonló kiadványok többségéről nem mondható el.

Találhatók természetesen eltérések is a két kiadvány között: így például az a tény, hogy Tárkány Szücs Ernő köteté illusztrációkat is tartalmaz; miként az is, hogy e kötet a végrendeletek mellett tucatnyi vagyoneleltárt, atyafiságos egyezséget és néhány egyéb, a téma szempontjából fontosnak tartott forrást (például statútumot) is közzétett. Az előbbieket a szentesi forrásokat közzétevő kötetben teljességgel nélkülöznünk kell; néhány atyafiságos egyezés viszont jelen kiadványban is található – ezek közzétételét azonban a szerző nem tekinthette (már csupán a források bősége miatt sem) céljának.

Homoki-Nagy Mária mintegy 120 oldalas bevezető tanulmánya a település korabeli helyzetének bemutatásával indít. A lakosság számának alakulását vizsgáló táblázatból láthatjuk, hogy amíg 1715-ben 119 telkes jobbágyot, 58 házas zsellért és 51 házatlan zsellért írtak össze Szentesen, addig 1801-ben már 521 telkes jobbágy, 581 házas zsellér és 566 házatlan zsellér élt a településen, hogy aztán 1847-re a telkes jobbágyok számának viszonylagos stagnálása (534 fő) mellett immár 1135 házas, illetve 1258 házatlan zsellért vegyenek számba (20. p.). A kínálkozó adatsorokból azért ezeket az éveket emeltem ki, mert a közzétett források – kettő korábbi kivételével – 1800 és

1847 között keletkeztek; tehát abban az időszakban, amikor a település lakosságának összetétele jelentős mértékben megváltozott, és meg is nőtt. Indokoltan kap önálló fejezetet az örökváltság kérdése, egyáltalán: a település és a földesúr (a Harruckern család) viszonyának évszázados alakulása, hiszen ez jelentette a közzétett testamentumok keletkezésének jogi háttérét.

A jogforrások rövid ismertetése után két fejezet a végrendeletek jogtörténelmi forrásértékéről szól: közülük a testamentumok formai kellékeivel foglalkozó a lényegesen rövidebb, ami érthető is, hiszen a szerző a magánjog történetének elismert kutatója, így a szentesiek utolsó akaratainak tartalmi elemzésére helyezi a hangsúlyt.

II. A végrendeletek tartalmi elemei

A fentebb leírtak miatt aligha meglepő, hogy „A végrendeletek tartalmi elemei” címet viselő V. fejezet a bevezető tanulmány leginkább hangsúlyos része, közel 80 oldal terjedelemben, kilenc alfejezetre tagolva nyújt elmélyült elemzést. Ezen belül is kiemelt helyet kap két témakör: a hagyaték, illetve az örökösnevezés bemutatása. Az előbbi kapcsán nem csupán az adósságok kérdése, az úrbéri telek, a belső telek és a ház vagy éppen a szőlő képezi a bemutatás tárgyát, de például az is, hogyan rendelkeznek az örökösök a telkük vagy földjük végében álló fűzfákról – melyekből egyes forrásokban meglepően sokat említettek. Az ingóságok öröklésének bemutatása viszonylag szűkebb teret kap; ennek kapcsán Homoki-Nagy Mária felhívja a figyelmet arra, milyen lényeges különbségek vannak a férfiak, illetve a nők által készített végrendeletek tartalmában. Az örökösnevezésről szóló alfejezetben sorra veszi az örökösnek szoba jöhethető személyek körét: a gyermekek, illetve – azok hiányában – az

unokák örökössé való kinevezése mellett (számba véve az unokák javára tett hagyományok jellemző eseteit is) említ példákat az örökbe fogadottak, az oldalági rokonok, valamint – néhány esetben – idegen személyek öröklésére is. Különösen figyelemre érdemes a „helyettes örökösnevezés” eseteinek alaposabb vizsgálata (110–112. p.), melynek kapcsán a szerző lábjegyzetben megjegyzi: „Tárkány Szücs Ernő utóöröklési jognak nevezi azt a gyakorlatot, amely ténylegesen a helyettes örökösnevezés körébe tartozik” (110. p., 320. j.).

A végrendeletek tartalmi elemeit vizsgáló fejezet az említettek mellett foglalkozik még a kitagadás eseteivel, az özvegyi jog érvényesítésével, a kiházasítással, a gyámrendeléssel, valamint a testálók által tett kegyes hagyományokkal is. Ez utóbbiak kapcsán felhívja a szerző a figyel-

met arra a jelenségre, hogy a végrendelezők egy része a saját felekezete mellett egy-két másik javára is tesz kegyes hagyományt – többnyire kisebb összeggel. E kérdésben talán nem éreztelen utalnom Tárkány Szücs Ernő 1961-ben papírra vetett megállapítására:

„Szembetűnő, hogy a református vallásúak nemcsak a református egyháznak hagyományoztak, hanem a katolikus egyháznak is. Ez az igazi lélekváltság, mert a család kiháló feje így kívánta megváltani leszármazói jövőjét az egyházi, földesúri körökkel kapcsolatot tartó helyi és állami közigazgatással szemben, valamint biztosítani a végrendelet érvényességét és foganatját.”⁶

A jelenség egyáltalán nem mondható egyedülálló: találunk rá példákat – többek között – a XVII–XVIII. századi győri végrendeletekben is.⁷

Összességében megállapíthatjuk: Homoki-Nagy Mária alapos – kerekén 400 lábjegyzettel alátámasztott, 48 tételes irodalom-, valamint tekintélyes forrásjegyzékre támaszkodó – tanulmánya nélkülözhetetlen útmutató a forrástípus kutatói számára; egyúttal komoly segítséget nyújt a kötet második részében közzétett testamentumok alaposabb tanulmányozásához is.

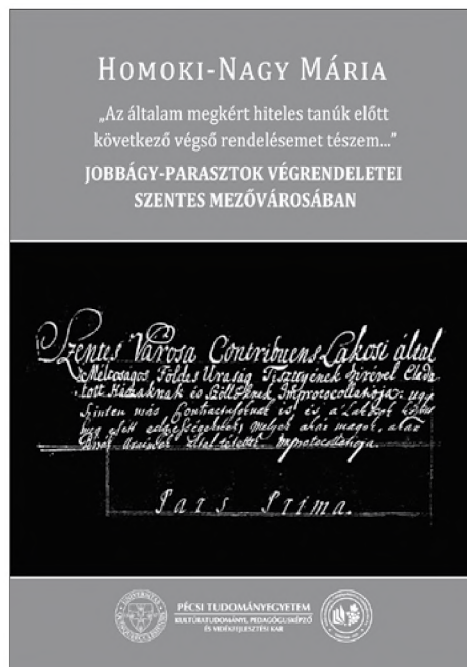
III. Testamentumok Szentesen

Ez utóbbi forrásgyűjteményről nehéz röviden szólni. Nem kevesebb mint 156 (számozatlan) dokumentumot tesz közzé a szerző, mintegy kétszáz oldal terjedelemben. Közülük hat darab az „Osztyalos egyezségek” csoportjába soroltatott, a többi végrendelet. Ez utóbbiak közül a két legkorábbi 1779-ben, illetve 1786-ban készült; a többi az 1800 és 1847 közötti szűk fél évszázadban. A közzétett forrásokat

három csoportba sorolta Homoki-Nagy Mária, az első csoporton belül három kisebb logikai egységet is képezve. Nézzük közelebbről ezeket a csoportokat!

1. Felbontott végrendeletek

Az első csoportba a felbontott végrendeletek kerültek. Ezen belül az első „alcsoporthoz” a férfiak által készített testamentumok képezik: magam 79 ilyen dokumentumot számoltam össze. Ezt követi négy darab olyan végakarat, melyet férj és feleség közösen készített; majd következnek a nők utolsó akaratai – összesen 29 darab. Ez a csoportosítás a használó számára szokatlannak tűnhet, hiszen az eddig megjelent forrásközlő kötetek – talán kivétel nél-

kül – a szigorú időrend elvét alkalmazták. „Ennek a csoportosításnak az a magyarázata, hogy könnyebb legyen észrevenni a férfiak és a nők végrendeleti intézkedéseiben fellelhető különbségeket.” – írja a szerző (14. p.), hozzátéve: reményei szerint az olvasóknak így könnyebb lesz követni a férfiak, illetve a nők végrendeleteiből kiolvasható változásokat.

Összesen tehát 112 felbontott végrendelet került közlésre, melyek döntő többségét férfiak készítették. Mivel a kiadvány „nem tartalmazza a levéltári fondban összegyűjtött valamennyi végrendeletet, a válogatás szempontjait részben a keletkezés ideje, részben pedig a tartalma határozta meg” (14. p.), nem tudjuk eldönteni, hogy az összes testálót számítva is hasonló volt-e az arány. Ha igen, úgy azt kellene megállapítanunk, hogy a szentesi végrendelezési gyakorlat jelentős mértékben eltért a nyugat-dunántúlitól, ahol a nők és férfiak között sokkal kisebb volt e tekintetben a különbség.⁸

A fentiek miatt csak óvatosan nyilatkozhatunk az időbeli megoszlásról is; a források keletkezési idejét évtizedenként csoportosítva azt mondhatjuk, hogy a közzétett 110 felbontott testamentum közül 35 az 1820-as években, 33 pedig az 1840-es években készült; ezzel szemben a század első évtizedéből csupán négy, az 1810-es évekből pedig 15 végakaratot találhatunk. Az egyes „alcsoportokon” belül a fő rendező elv az időrend, de ettől néhány esetben indokoltan eltér a közreadó: ennek köszönhetően kerülhetett egymás mellé például Greczi Ilona két – egyébként hét év eltéréssel készült – testamentuma.

2. Osztályos egyezségek

A második csoportot az „Osztályos egyezségek” képezik: az itt közzétett hat darab – 1810 és 1840 között keletkezett – dokumentum a szakma művelői számára is új ismeretekkel szolgál. Mindegyik forrás önmagában is érdekes; az 1810-ben papírra vetett elsőnek ezt már címe is mutatja: „Szabó Ferenc szóbeli végrendelete, mint gyerekeinek egyezsége” (288. p.).

A szerző nagy érdeme, hogy a szentesi levéltárban őrzött, a mezőváros által vezetett – jelen kötet címlapján is látható – „Egyezségek jegyzőkönyve” feldolgozásával⁹ a végrendelet-kutatók figyelmét az egyezségekre irányította.

3. Felbontatlan végrendeletek

A harmadik csoportnak a „Felbontatlan végrendeletek” címet adta Homoki-Nagy Mária. Itt 38 testamentum szövegét olvashatjuk: 24 férfi, illetve 14 nő korábban fel nem bontott, azaz nem végrehajtott utolsó akaratát.

A külön gyűjteményként őrzött felbontatlan végrendeletek nagy száma valóban elgondolkodtató; magam a nyugat-dunántúli levéltárakban kutatva lényegesen kevesebb ilyen dokumentummal találkoztam. Teljességgel egyetérthetünk a szerző megállapításával: hosszabb kutatást igényel még – az egyes esetek konkrét vizsgálatával – annak eldöntése, miért nem hirdették ki, illetve – ha a

testáló közben újabb végrendeletet készített – miért nem semmisítették meg ezeket az „utolsó akaratokat”. Magam csupán egyetlen további vizsgálati lehetőségre utalnék: az időbeli megoszlás alaposabb szemrevétele. Amíg – amint arra fentebb már utaltam – a XIX. század első évtizedéből mindössze négy felbontott végrendelet került a forrásközlésbe, addig a korábban felbontatlanok közül 12!

Érdekes lehet továbbá az is, hogy a felbontatlan testamentumok közül ugyanúgy az 1820-as évekből olvashatjuk a legtöbbet (14 darabot), mint a felbontottakból; viszont a következő évtizedből már csupán négy felbontatlan végrendelet került be a válogatásba, az 1840-es évekből pedig egyetlenegy sem!

IV. A mutatórendszer

Mind a tanulmány-, mind a forrásközlő kötetek nélkülözhetetlen eleme a mutatórendszer, mely tartalmuk visszakereshetőségét, a kiadványok használatát hivatott megkönnyíteni. Jelen kiadványhoz két mutató készült, a kötet technikai szerkesztését végző és borítótervét is elkészítő Szabó Ernő munkájának eredményeképpen. Ezek egyike a közzétett végrendeletek betűrendes mutatója, mely valóban jelentős segítséget nyújt a kötet használója számára – már csak azért is, mert a tartalomjegyzék a közzétett forrásokat nem részletezi, csupán azok említett három csoportját adja meg. Kisebb gondot az jelenthet csupán, hogy a betűrendbe sorolás nem mindenütt következetes: néhány esetben a családnév előtt álló „jelző” alapján került a testáló felvételre. Így került az „Ö” betű alá négy „Öreg”, valamint egy „Özvegy”, az „N” betűhöz pedig három „Nemes” jelzővel illetett személy. Különösen zavaró ez Kálmán Gergely esetében, akinek két végrendelete közül az egyikre a „K”, a másikra az „Ö” betű alatt történik utalás!

A nagyobb kihívást bizonyosan a tárgymutató elkészítése jelentette, hiszen a közzétett források tartalma meglehetősen gazdag. Szabó Ernő hatalmas munkát végzett, és értékes segédletet alkotott; a „tárgy” fogalmát szélesebb értelemben véve a vagyontárgyak ugyanúgy visszakereshetők a tárgymutató segítségével, mint a jogtörténeti szempontból hasznosítható információk. Csupán néhány esetben volt olyan érzésem, hogy e mutató nem minden tekintetben teljes: a „kegyes hagyomány” fogalom mellett például mindössze két oldalszám található, miközben – a téma kutatóinak nagy szerencséjére – számos közzétett forrás tartalmaz ilyeneket, és a szerző is szán a témának legalább két oldalt (vö. 126–127. p.). Mindezen észrevételek ellenére dicsérendő Szabó Ernő munkája; köszönet érte!

Amit viszont nagyon hiányolok a kötetből, az a „klaszikus” névmutató! A végrendeletek betűrendes mutatója csak a testálók személyét teszi visszakereshetővé; így azokra, akik a forrásokban „más minőségben” – családtag, rokon, szomszéd, adós, hitelező, végrendeleti tanú stb. – említetnek, csak a teljes kötet átolvasásával bukkanhat rá a használó! Ez főként a szentesi és környékbeli olvasók számára jelenthet komoly problémát, akik esetleg őseiket keresik e forrásokban. De „elvesznek” ezáltal a testamen-

tumokban említett helynevek is – ez viszont a településen kívüli kapcsolatok kutatója számára okozhat komolyabb nehézséget, jelenthet időigényes többletmunkát.

V. A Jogi Kultúrtörténeti, Jogi Néprajzi Kiskönyvtár

Végezetül engedtessek meg, hogy röviden a sorozatról is szóljak! A *Jogi Kultúrtörténeti, Jogi Néprajzi Kiskönyvtár* sorozata – melynek ötödik kötetét igyekeztem bemutatni – a Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport kiadásában, Nagy Janka Teodóra szerkesztésében 2014-ben indult útjára.¹⁰

Célja egyfelől a kutatócsoport által szervezett konferenciákon elhangzott előadások közzététele, másrészt a kutatócsoport tagjai által végzett kutatások eredményeinek önálló kötetekben történő publikálása. Ennek megfelelően több konferenciakiadványt jelentetett már meg – némelyiket terjedelmi okokból két kötetben,¹¹ míg a „szerzői kötetek” Bánkiné Molnár Erzsébet tanulmányával¹² megkezdett sorozatát jelen kiadvány folytatja. A ku-

tatócsoport munkájának intenzitását mutatja, hogy 2018 őszén újabb kiadványok láttak napvilágot a sorozatban, köztük a 2016-ban Pécsen,¹³ illetve 2017-ben Szekszárdon¹⁴ megtartott konferencia anyagával – ezek bemutatása azonban már nem lehet jelen ismertetés feladata.¹⁵

Összegezve: Homoki-Nagy Mária professzor asszony szentesi jobbágy-parasztok testamentumait közzétevő munkája nagy nyeresége a magyar jogtörténetírásnak; nélkülözhetetlen segédlet a XIX. század első felében keletkezett végrendeletek kutatók számára. Alapos jogtörténeti bevezető tanulmánya fontos hozzájárulás a korszak végrendelkezési gyakorlatának megismeréséhez, mellyel korábban alig foglalkozott a kutatás.¹⁶ A „mellékletként” közzétett 156 darab forrás pedig kiváló adatbázist jelent nem csupán a forrástípus, de Szentes történetének kutatói számára is. Köszönet érte a szerzőnek, a kiadónak, valamint a szerkesztésben és megjelentetésben közreműködőknek egyaránt!

Horváth József

A kötet elektronikusan elérhető (Open Access) a <http://jogineprajz.hu/wp-content/uploads/2013/03/JK.JNK5.pdf> linken. (A szerk.)

Jegyzetek

- HOMOKI-NAGY Mária: Amiről egy végrendelet mesél. In RUSZOLY József (szerk.): *Tanulmányok Dr. Molnár Imre egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Acta Universitatis Szegediensis: acta juridica et politica. 65. kötet, Szeged, 2004, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara, 617–633. p.
- HOMOKI-NAGY Mária: A három Dóczy végrendelete. In NAGY Janka Teodóra (szerk.): *Kultúra- és tudományköziség a jogi néprajz és a jogi kultúrtörténet metszetében*. A VIII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Pécs, 2016. augusztus 22–27.) Jogi néprajz, jogi kultúrtörténet szimpózium előadásai. (Jogi Kultúrtörténeti, Jogi Néprajzi Kiskönyvtár 4.), Szekszárd, 2018, Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar, 93–110. p.
- NAGY Ibolya: Végrendeletek és temetkezés Szentesen a 19. században. In *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1984–1985*. Szeged, 1986, Móra Ferenc Múzeum, 179–192. p.
- TÁRKÁNY SZÜCS Ernő: *Vásárhelyi testamentumok*. Budapest, 1961, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- A témáról részletesebben lásd HORVÁTH József: A magyarországi végrendelet-kutatás történetének vázlata, különös tekintettel a jogtörténeti kutatásokra. In MEZEY Barna – NAGY Janka Teodóra (szerk.): *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből*. Budapest, 2009, ELTE Eötvös Kiadó, 265–279. p. Az elmúlt évtized publikációiról újabb adatokkal szolgál HORVÁTH József: *Győr lakóinak mindennapi élete a 17. században*. Győr, 2017, Dr. Kovács Pál Könyvtár és Közösségi Tér, 14–24, 246–267. p. (2017a).
- TÁRKÁNY SZÜCS 1961, 158–159. p.
- VÖ. HORVÁTH József: Végrendeleti hagyományok a győri jezsuiták és más egyházi testületek javára a 17. században. In FAZEKAS István – KÁDÁR Zsófia – KÖKÉNYESI Zsolt (szerk.): *Jezsuita jelenlét Győrben a 17–18. században. Tanulmányok a 375 éves Szent Ignác-templom történetéhez*. Győr, 2017, Szent Mór Bencés Perjelség, 289–290. p.
- A XVII. századból fennmaradt 880 darab győri végrendeletből például 327-tő készített (VÖ. HORVÁTH 2017a, 55. p.), a XVIII. században pedig még inkább kiegyenlítődnek az arányok.
- HOMOKI-NAGY Mária: A szokásjog érvényesülése Kiss Bálint korában. In LABÁDI Lajos (szerk.): *Kiss Bálint református lelképásztora élete és munkássága (1772–1853)*. Szentes, 2014, Kiss Bálint Református Általános Iskola, 79–88. p.
- NAGY Janka Teodóra (szerk.): *Tanulmányok Tárkány Szücs Ernő születésének 90. évfordulója tiszteletére*. (Jogi Kultúrtörténeti, Jogi Néprajzi Kiskönyvtár 1.) Szekszárd, 2014, Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Kar.
- PÉLDÁUL NAGY Janka Teodóra (szerk.): *Shokásjog és jogszokás I–II*. (Jogi Kultúrtörténeti, Jogi Néprajzi Kiskönyvtár 2.) Szekszárd, 2016, Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar.
- BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet: *A jászkun szabadság. A törvényesség helyi sajátosságai a Jászkun kerület népi kultúrájában 1682–1876*. (Jogi Kultúrtörténeti, Jogi Néprajzi Kiskönyvtár 3.) Szekszárd, 2017, Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar.
- NAGY Janka Teodóra (szerk.): *Kultúra- és tudományköziség a jogi néprajz és a jogi kultúrtörténet metszetében*. A VIII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Pécs, 2016. augusztus 22–27.) Jogi néprajz, jogi kultúrtörténet szimpózium előadásai. (Jogi Kultúrtörténeti, Jogi Néprajzi Kiskönyvtár 4.), Szekszárd, 2018, Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar.
- NAGY Janka Teodóra (szerk.): *A jogi kultúrtörténet és a jogi néprajz új forrásai I–II*. Jogi kultúrtörténeti és jogi néprajzi interdiszciplináris nemzetközi konferencia. Szekszárd, 2017. szeptember 28–29. (Jogi Kultúrtörténeti, Jogi Néprajzi Szakkönyvtár 7.) Szekszárd, 2018, Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar.
- A sorozat kötetei teljes terjedelmükben elérhetők a <http://jogineprajz.hu/kiadvanyok/megjelent> oldalon.
- Ritka kivételként említhető KELEMEN István: *Sopron vármegyei jobbágyvégrendeletek a XVIII. század elejétől 1848-ig*. Győr, 2008, Győr-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága.

Európa számára 1918 tele meghatározónak bizonyult. Ahogy a *Pesti Napló* december 7-én tájékoztatta olvasóit, Frigyes Vilmos német trónörökös lemondott a császári és porosz koronáról, Wilson amerikai elnök Versailles-ba utazott a békekonferenciára, míg Magyarországon a románok megszállták Besztercét, a csehek pedig Trencsént vonták katonai ellenőrzés alá. A külpolitikai és katonai változások a magyar kormányt is lépésre késztették, minek következtében Krejcsi Rezsőt, a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara titkárát prágai, Charmant Oszkárt, egykori fiumei és budapesti közjegyzőt pedig bécsi követté nevezték ki.

A két kinevezés mégis eltérő előjellel jelent meg a fővárosi napilapban. Míg Krejcsi személyéhez nagy reményeket fűztek, addig Charmant megbízatásához jóval kritikusabban viszonyultak.

„Szabadjon remélnünk, hogy ez a hír nem egyéb, mint egy Mikulás napjára antedatált áprilisi tréfa. Charmant úr lehet kitűnő közjegyző, de már annyira végén tartanánk, hogy Magyarország legfontosabb közhivatalaiba ügyes végrendeleti fogalmazókat neveznek ki? Ne tessék összetéveszteni a demokráciát a dilettantizmussal. Demokrácia mindenütt a tehetségnek és tudásnak nyit utat, nem pedig a laikus kísérletezésnek.”

Igaz, pár nappal később már valamivel elfogadóbban úgy fogalmaztak, hogy Charmantnak nem lesz könnyű feladata,

„de részben a volt szakmájába vág, mert elsősorban a dicstelenül kimúlt monarchia hagyatékát kell leltározni, hogy azután az igazságos és megfelelő részt mi s kaphassuk belőle”.

Az alig pár soros közlés az általános politika- és diplomáciatörténeti problémákon és aspektusokon túl három további fontos jelenségre is felhívja a figyelmet. Egyfelől Charmant személyére és korábbi munkásságára, másfelől a korabeli közjegyzők társadalmi szerepére és súlyára, harmadrészt pedig mindezekkel szorosán összekapcsolódva, általában a közjegyzői hivatás jellegére és sajátosságaira.

A három kérdés sajátos módon találkozódik Rokolya Gábor *Magyar közjegyzők Délvidéken* című 2017-ben megjelent nagyszabású, több mint 500 oldalas, változatos forrástípusokat feldolgozó adatokban gazdag monográfiájában.

A témaválasztás nem véletlen, hiszen Rokolya hivatása révén mind a közjegyzők, mind a szellemi vezetőjüknek tartott Charmant tevékenysége közel áll a szerzőhöz. Jól bizonyítja ezt, hogy Rokolya nemcsak egyszerűen számos korábbi írásában foglalkozott a „charmant-i örökséggel,” de 2011-ben

Magyar közjegyzők a Délvidéken

Rokolya Gábor könyvéről

Rokolya Gábor: *Magyar közjegyzők a Délvidéken*
Studia notarialia Hungarica 23.
Budapest, 2017, Közjegyzői Akadémia K., 587 p.
ISBN 978 615 80176 8 8

kezdeményezője volt a Budapest Főváros Levéltárában megnyílt Charmant Oszkár-kiállításnak is. Noha ez esetben önkéntelenül felmerül a hivatástudatból táplálkozó szakmai-morális azonosulás, valamint a példaképkeresés és -találás lehetősége, hangsúlyozandó, hogy Rokolya érdeklődése nem korlátozódik kizárólag egyetlen személy élet- és pályatörténetére, hanem a közjegyzőség fejlődéstörténetének egész folyamatát felöleli.

Rokolya azonban mégsem hivatásos történész, ez pedig egyrészt munkája tömör, olykor kimondottan száraz, kissé lexikonszerű stílusán és az ebből származó ismétléseken kívül az összegyűjtött és felhasznált források kezelését, valamint a felvetett kérdéseinek irányát és megfogalmazását is meghatározza. Másrészt a történész végzettségű recenziót egyes jelenségek átfogóbb, más szempontokat előtérbe helyező taglalására, az ismertetett információk kontextualizálására, és a kötet szerkezeti felépítésének szigorú követésétől való eltérésre készítenek.

Ennek megfelelően mindenekelőtt azt kell megjegyezni, hogy közjegyzőség professzionálódása nem önmagában számít igazán fajsúlyos kérdésnek, hanem a modernizálódó és központosító magyar állam, valamint a polgárosodásnak indult társadalom perspektívájából bír különös jelentőséggel. Vagyis egy olyan folyamatosan mozgó, dinamikusan változó kontextusba emelve, amelyben még a követendő irányelvek leszögezése, valamint a törvényi és a jogi keretek megteremtése is éppen hogy megkezdődött. Mindezzel párhuzamosan a kötetben a modernitások és hagyományok, az egész korszaknak nevet adó dualitások (sőt multiplicitások) mögött rejlő eltérő feszültségek és átfedések kapnak központi szerepet. Éppen ezért Rokolya legfőbb céljának a modern nemzet- és jogállam kiépülését kísérő ambivalens jelenségek, és az azokban közvetítőként fellépő legmeghatározóbbnak vélt közjegyzők

lajstromba vétele, valamint szerepük és közjegyzőségről vallott elképzeléseiknek, esetleges egyetértéseiknek, vitáiknak ismertetése tekinthető.

A szerző azonban nem klasszikus módon teszi mindent, hanem egyrészt mindvégig törekszik a statisztikai és térképészeti, valamint a jogtörténeti irodalomban eddig elhanyagolt nemzetiségi nyelvhasználatra vonatkozó adatok együttes kezelésére, másrészt munkáját a királyi közjegyzői hivatalok földrajzi elhelyezkedése és azok illetékessége szerint építi fel. Külön dicséretes, hogy a nevek, helyek és felhasznált források visszakereshetőségét és könnyebb kezelését a kötet végén található hely-, név- és irodalomjegyzék segíti. Igaz, talán a fejezetekben fellelhető számos statisztikai adat diagramon és grafikonon való feltüntetése további kényelmi és gyakorlati lehetőséget jelenthetett volna.

Hasonlóan üdvös, hogy Rokolya a kitűzött céljai jegyében nagy precizitással ismerteti saját „Délvidék”-fogalmát, melyen elsősorban a szombathelyi, a pécsi, a szegedi és a temesvári királyi közjegyzői kamarák, valamint a közjegyzői kamarai feladatokat ellátó fiumei királyi törvényszék illetékességét érti. Vagyis a szerző vizsgálódásai a történelmi Magyarországhoz tartozó Bácska, Bánát, Fiume és Muravidék területeit is érintik. A szerző a fizikai terek flexibilitásáról és átalakulásáról sem feledkezik meg, hiszen nemcsak a közjegyzőségi székhelyek létrejöttének időpontját, de azok átszervezésének és illetékességének változását, vagy éppen (például az 1918–1920., illetve az 1945–1947. évi impériumváltások következtében) azok megszűnését is közli. Vagyis ez az alkalmazott területek szerinti rendezőelv egyszerre ad lehetőséget a problémák általános és regionális vizsgálatára: az eltérések mellett a hasonlóságok, a közös elemek, mi több, a különböző szintek vertikális és horizontális összefonódásainak feltárására és mindezek változásainak bemutatására.

Rokolya az előbbi esetre példaként a nemzetiségi nyelvhasználatnak a közjegyzői törvénybeli szabályozásában találta meg, mely probléma az egész Magyar Királyság számára létfontosságúnak bizonyult. Ennek oka, hogy általában véve a nyelvhasználat alapelveinek lefektetése az igazságszolgáltatáson túl a közigazgatás területét, valamint a mindenkori magyar és nemzetiségi politikai elitiek gondolkodását, valamint a társadalom hétköznapijait is számottevően meghatározta. A referenciapontot egyértelműen az 1868. évi XLIV. tc., a nemzetiségi egyenjogúságról szóló törvény jelentette, amelynek értelmében a törvényhatóságoknál a magyar és a nemzetiségi, az alsóbb fokú bíróságok előtt pedig a törvényhatóság nyelvén folytak az eljárások.

Noha a szerző az államnyelv és a nemzetiségi nyelv és a nemzetiségi egymáshoz való viszonyulásának alakulását az 1790–1791. évi országgyűlésig visszavezeti, az igazán lényeges rész az Osztrák–Magyar Monarchia korszakának vitáira esik. Mindenekelőtt az 1874. esztendő érdemel figyelmet, mely a királyi törvényszékek felállításának köszönhetően, egyébként is könnyen felfogható a modern magyar közjegyzői intézmény megszületési éveként. A közjegyzőségről szóló törvény elfogadásáig mégis nehéz út vezetett, mely nem csekély mértékben a magyar nyelv túlsúlya (és egyes esetekben célszerűsége) ellen felszólaló nemzetiségi képviselők aggályai és kritikái észrevételei következményének tudható be. Rokolya a viták

kapcsán elsősorban Kapp Gusztáv erdélyi szász, Mihail Besan és Bonts Döme erdélyi román nemzetiségű képviselők, valamint Keglevich Béla elképzeléseit mutatja be, miközben nem felejt el kitérni Tisza Kálmán hol helyeslő, hol óvatosságra intő, hol pedig egyenesen ellentétes állásfoglalásaira sem.

Mindazonáltal Rokolya vizsgálódása az országos politikai döntések érvényesítési lehetőségeit, megvalósulását, valamint azok hatásait regionális szintekre is kiterjed. Ezáltal a kötetben például nagy hangsúly esik Fiume földrajzi és etnikai, valamint a Magyar Királyságon belüli különleges jogállásából (corpus separatum mivoltából és municipális autonómiájából) fakadó igazságszolgáltatási dilemmáira. Így a szerző kitér az országban kizárólag Fiumében létező tengerjogi ügyek fórumrendszerére, amely az olasz és horvát nyelvű ügykezelést is lehetővé tette, továbbá a még a századfordulót is túlélő helyi szokásjog és az osztrák jogszabályok változatlan hatályára. Ez utóbbit illetően fontos annak kiemelése, hogy bár a konkrétumok szintjén az évtizedekre nyúló tárgyalások a telekkönyvek, a sommás, a fizetési meghagyásos, valamint az örökösödési és végrehajtási eljárásokról szóló anomáliák rendezése, illetve a polgári perrendtartás bevezetése körül forogtak, a kérdés kizárólag egy tágabb kontextusba helyezve nyerheti el igazi értelmét.

Vajon a mindenkori magyar állam célkitűzései mennyiben eshetnek egybe a lokális elit igényeivel, és az együttélés és együttműködés optimális feltételeinek megteremtése milyen maximálisan vállalható áldozatok meghozatalát követeli az ellenérdekelt felektől? Vajon egy korábbi rendszerből átörökített privilégium-rendszer és struktúra lehet-e egy nagyobb fellendülési folyamat, *horribile dictu*, egy modernizációs periódus motorja vagy legalábbis támogatója? Más oldalról megközelítve, vajon az egyenlőség, a teljes jogegység megteremtésének már idejekorán meghirdetett programja és a modernizációs vívmányok milyen előnyökkel járnak? Vajon képesek-e egyidejűleg biztosítani (és ha igen, milyen mértékben) mindazon feltételeket, melyek az állam prosperálásához és annak valamennyi lakosának boldogulásához szükségesek?

Mint a kötetből kiderül, a jelenség nemcsak Fiumére érvényes, de hasonló kérdések tehetőek fel a Határőrvidék területeit illetően, kiváltképp a *zadrugák* (házközösségek) felszámolásával járó viszontagságok esetében. Vajon a rendi társadalom egyik klasszikus túlélő intézménye milyen előnyöket nyújtott az egykori Határőrvidék többnyire (de nem kizárólag) szláv lakosságának, és milyen korlátokat emelt az állami behatolás elé? Vajon Dévány Henrik igazságügyi miniszteri osztálytanácsos miért vélte elengedhetetlennek a *zadrugák* megszüntetését, és milyen indokok alapján tartotta meddőnek az intézmény megreformálására irányuló kezdeményezéseket? Elképzelhető, hogy valóban csak a telekkönyvek elavultságát és azok inkompatibilitását, valamint az ebből következő hagyatéki és örökösödési eljárások átláthatatlanságát nehezítette az Igazságügyi Minisztérium, vagy esetleg más, összetettebb jelenség áll a kérdés mögött? Például az a jelenség, hogy bár a közigazgatás és az igazságszolgáltatás

tatás elvi szétválasztása már jóval korábban megtörtént, az elképzelés gyakorlati megvalósulása csak fokozatosan haladt előre. Egyáltalán milyen lényegi eltérések lehettek fel a *zadrugák* Dévany ház- és így elsődlegesen „lakóközösségként”, valamint Stassik Ferenc, a nagybecskerei ügyvéd és Niamessny Mihály, fehértemplomi közjegyző vagyonközösségként való felfogása között?

Az állami szintet, valamint a különböző régiókat és az eltérő közjegyzői kamarák illetékessége alá tartozó településeket az országos horderejű problémákon és a felülről jövő általános érvényűnek szánt intézkedéseken kívül egy másik, egy alsóbb szintű tényező is szorosan összekötötte. Nevezetesen azon közjegyzők személye, akik székhelyüket vagy külső tényezők és/vagy felsőbb utasításra, vagy magánérdekekből felcserélték, és eképpen akaratlanul is a régi és újabb szolgálati helyek közti kapocsként, „idegen” attitűdök és normák hordozójaként és közvetítőivé, valamint új hatások és szokások befogadóivá váltak.

Rokolya ezt a többféle elkötelezettségből eredő sajátos helyzetet számos kiválasztott személy segítségével mutatja be, miközben kimondatlanul is rávilágít a tényre, hogy a szakértelmen túl e szerep betöltéséhez szükséges három legfontosabb komponensének a közbizalom és a tekintély, valamint a társadalmi presztízs megléte tekinthető. Ennek megfelelően nem meglepő, hogy a kötetben felsorolt egyének egyik legfőbb közös sajátossága, hogy többségük a budapesti és/vagy kolozsvári egyetemen szerzte képesítését, amely már önmagában egy viszonylag egységes szaktudás, felkészültség és mentalitás (szellemiség?) meglétéről tanúskodik, és pályafutásukat néhány személy kivételével, csaknem mindannyian ügyvédjelöltként kezdték.

Ugyanakkor a monográfiából az is egyértelműen kiderül, hogy a párhuzamos foglalkozások üzése sem volt példa nélküli. Mi több, a kötetben felsorolt közjegyzők szinte mindegyike hivatala mellett nemcsak egyszerűen tagja, de gyakran kezdeményezője és/vagy alapítója, igazgatója volt egy-egy megélhetését vagy társadalmi beágyazottságát támogató közművelődési vagy kereskedelmi egyletnek, kulturális vagy jótékonyági társaságnak, esetleg részvénytársaságnak. Ahogy a fiumei Nicolò Gellertich, a lugosi Mihail Bejan, a szabadkai Parcsetich Félix, a dárdai Kiss Emil és a pancsovai Christian Antal, vagy éppen Charmant Oszkár példája is megerősíti, hasonló következtetéseket lehet levonni az adott település politikai életében való aktivitás tekintetében is. Mindazonáltal képviselő-testületi, illetve a törvényhatósági és közigazgatási bizottsági tagságon kívül az országos politika iránti érdeklődés, valamint az abban való érdekelttség (például kortesként, képviselőként vagy éppen főispánként) sem számított ritkaságnak. Így például Aurel Maniu személyében egyszerre ismerhető fel a megbecsült közjegyző, a nagyszabású Albina Bank alapítójaként és igazgatósági tagjaként a sikeres üzletember, egy erdélyi nemzeti színház kezdeményezőjeként a társadalmi és kulturális élet vezére, Facsád kerületi parlamenti képviselőjeként pedig a Deák-párti államférfiú és a görögkeleti felekezethez tartozó, román nemzetiségű oravicabányai lokálpatrióta.

A többfajta szerep betöltése és odatarozás ténye főleg az egyén (és családjának) egzisztenciáját, jövőjét is érintő téthelyzetben, így a választások és/vagy az impériumváltások idején számított megkerülhetetlen, emocionális, morális és racionális szempontokat felvető kérdésnek.

Az összefonódások másik típusaként a személyi keveredések említhetők, melynek okai közt sorolhatók fel például a szűkebb értelemben vett közös pátriából származás átélés és elvi élménye, az azonos felsőoktatási intézmény látogatása, a közjegyzői hivatás betöltéséhez szükséges gyakornoki évek egymás hivatalaiban való letöltése és különböző egyesületekben végzett társadalmi tevékenységek. Ugyanez mondható el a közjegyzőség professzionálódásával együtt járó intézmények és szakmai fórumok létesítéséről, a kisebb-nagyobb hatást kiváltó folyóiratok alapításáról és értekezletek megrendezéséről is. Rokolya vizsgálódásai nyomán ezekben a mozgalmakban Mihail Besanon, Niamessny Mihályon és a lippai Krenner Zoltánon kívül az általa egyenesen a közjegyzői kongresszusok szervezőjeként és szószólójaként aposztrofált Charmant Oszkár játszotta a főszerepet.

Bár a szerző az életrajzi adatok táblázatba foglalására vagy diagramra vitelére, illetve kiértékelésére már nem vállalkozott, mégis a közölt minibiográfiákból a személyközi kapcsolatoknak is több fajtája és iránya igazán szembevető módon elkülönül. Ezek egyik sajátos alcsoportját a generációk közti aszimmetrikus viszonyok jelentik, amelyen belül elsősorban az apa–fia, ritkábban apa–fia–fivér, nagyapa–apa–fia kapcsolatokat érdemes megemlíteni. Mindez azért is bír hatványozott jelentőséggel, mert a szerző munkájából az értelmiségi, különösen az alsóbb hivatalnokréteg mobilizációs stratégiája és a közjegyzői kar rekrutációs bázisa rajzolódik ki. Vagyis miképp Charmant Oszkár és a szabadkai Simeon Leović vagy a hódásági Mihálkovic Tivadar esetei is igazolják, feltűnő a közigazgatás és az igazságszolgáltatás egyes ágaiban (főbírók, szolgabírók, ügyvédek, ügyészek, esküdtek, közjegyzők) foglalkozó apák nagy száma, noha akadnak köztük egyéb értelmiségi pályát választók, többek közt tanárok, lelkesek, protopópák, sőt fizikusok is. A földműves (például perlaki Sebestyén Mátyás), vagy iparos és/vagy kereskedelmi foglalkozást űző apákkal rendelkezőkkel szemben, az értelmiségi családból származó közjegyzők magas aránya megfelelni látszik az országban tapasztalható általános tendenciáknak. Ezért e téma taglalása során a korszakban lezajló foglalkozásszerkezeti változásokat, valamint a bürokratizálódással és az egyre specifikusabb és magasabb iskolai végzettséget (érettségi, állam- és/vagy jogtudományi diploma, doktori cím megléte) igénylő professzionizációval járó folyamatokat is számításba kell venni.

Ezen a ponton azonban fontos azt is hangsúlyozni, hogy Rokolya gyűjtése (hiszen nem is terjed ki minden egyes személyre) valószínűleg még nem fejeződött be, továbbá úgy látszik, többnyire csak a legjellemzőbb/legismertebb foglalkozásokat adta meg. A későbbiek során hasznos lenne, ha a párhuzamosságok és az egyéb vagyon- és jövedelemforrási lehetőségek is felszínre kerülnének. Igaz, mindez már foglalkozásszerkezeti elemzéseket és társadalom- és gazdaságtörténeti kutatásokat igényel.

Az összefonódásokon és a többes odatartozásokon, identitásokon és lojalításokon kívül azonban az elkülönüléseket sem szabad figyelmen kívül hagyni. Ahogy a közjegyzői kamara „Jog vita nélkül” jelmondata is találoan kifejezi, a közjegyzők életszemléletét alapvetően határozza meg a jog abszolutizálásának és érvényesítésének, a szakszerűségnek, a peren kívüli konfliktusmegoldásra törekvés igényének, a pártatlanságnak és a függetlenségnek ethosszá minősített programja. Ugyanakkor mégis felmerül a kérdés, mennyiben lehet független, hogyan és milyen előfeltételek teljesülésével lehet képes pusztán a hivatás jegyében minden más kötöttségén túllépni egy olyan (történeti) cselekvő, aki egyszerre van hivatva a jogkereső közönség és a jogbiztosító (és joggyakorló) hatalom között fórumot teremteni, és az ezáltal megteremtett „légtüres térben” önálló médiumként tevékenykedni, és a feleket egyenlően képviselni? Mindezt ráadásul oly módon, hogy a közjegyzői hatáskör még a századfordulón sem egészen különült el és vívta ki saját autonómiáját a másik két (a bírói és ügyvédi) hivatásrendtől. Így a közjegyzők peres és nem peres ügyek képviselőre való jogosultságának kérdése a közjegyzőhelyettesek helyzetének rendezésével együtt még az 1910-es években is folyamatosan visszatérő témát jelentett. Mi több, az Országos Ügyvédszövetség VI. országos értekezlete még 1936-ban is komolyan foglalkozott az ügyvéd-közjegyzőség intézményének bevezetésével, a második világháború utáni hatalmi átrendeződések pedig az egész magyar igazságügyi

és közigazgatási rendszert, valamint az azokban minden szinten részt vevő egyének életét érintő újabb alapvető változásokhoz vezettek.

Összességében megállapítható, hogy Rokolya Gábor óriási adatgyűjtő és -közlő munkát végzett, miközben az ismertetett élet- és pályautak segítségével eleget tett legfőbb vállalásának, a közjegyzői hivatal fejlődéstörténete és a korabeli közjegyzők tevékenysége bemutatásának. Mindennek ismeretében Rokolya könyve – noha nem tekinthető teljesnek – mégis kiindulópontja lehet a közjegyzők térbeli és társadalmi mobilizációs mozgásának elemzésére irányuló későbbi kutatásoknak. Ugyanakkor az is látható, hogy a kötet témája jócskán túlmutat az egyszerű biográfiai kereteken és az, hogy a szerző érintőleg is a modern polgári állam létrejöttével kapcsolatos társadalmi, gazdasági, politikai és jogi kérdéseket feszeget. Rokolya ugyanis a közjegyzői kar tanulmányozásával egy olyan csoportot emelt vizsgálódása központjába, amely a társadalom különböző rétegeit „létráknak” kötötte össze, és amely elméletben és gyakorlatban egyszerre volt aktív és passzív résztvevője és elszenvetője az ország külső-belső átalakulási folyamatának. Ezáltal nemcsak a téma elmélyültebb továbbkutatása szorgalmazandó, hanem a közjegyzők által keletkeztetett változatos problémákról tanúskodó dokumentumok történeti forrásként való elemzése és értékelése is indokoltnak látszik.

Ordasi Ágnes

A magyar közegészségügyi közigazgatás (1867–1914)

Pálvölgyi Balázs könyvéről

Pálvölgyi Balázs: A magyar közegészségügyi közigazgatás intézményrendszere 1867–1914
Budapest, 2011, ELTE Eötvös Kiadó, 234 p.
ISBN 978 963 312 8 4

Kevés aktuálisabb téma létezik napjainkban az egészségügynél, s ha az elmúlt évtizedek „húzd meg-ereszd meg” ágazati politikájának történetét áttekinténénk, valószínűleg szomorúan kellene megállapítanunk, hogy a viták elvesztek a részletekben. Az alapvető kérdések, mint például az intézményrendszer szintjei, kiterjedése, finanszírozása, személyzete önmagukban nem értelmezhetőek. Önmagában a modernizálás, a kórházak jobb felszerelése is frázis csupán. A mélyebb összefüggé-

sek feltárásához legalább nagy vonalakban szükség lenne a történeti szál felvázolására is.

Nem mondható, hogy nem történtek erre kísérletek. Az adott korszakban a téma egyes részei (járványügy, kórházak alapítása, egyesületi mozgalom) jól dokumentálnak tekinthetőek, s a számos, nyomtatásban megjelent beszámoló, összegzés, jelentés, javaslat – amelyet a szerző egyébként imponáló mennyiségben hasznosított – legalább részben ellensúlyozza az egykori országrészek lassan veszendőbe menő (vagy már megsemmisült) levéltári anyagát. A nyomtatott források nagy száma vizsgálódásra is inspirálta a történészek egy részét, s a cikkek mellett egyetemi előadásokon (például Majoros István professzor pécsi előadásain) is hallani lehetett egyes témákról (járványügy). A történészi vizsgálatok előtt azonban komoly akadályként tornyosult és tornyosul a normatív rendelkezések nagy száma.

Vélhetően ez a normatenger képezte annyi évtizeden át a legfőbb gátját az áttekintésnek. Az egészségügyi kérdések ugyanis viszonylag korán megjelentek a jogalkotás különböző szintjein. Már elszörva a státútumokban is, azonban a polgári állam kiépülésével a szabályozás voltaképpen a szabványosítás és a fogalommeghatározás felé mozdul el. Mi a kórház és ki az orvos? – ezek csupán a legáltalánosabb kérdések, amelyekből nagymennyiségű

további kérdés ered. A szerző által vizsgált izgalmas évtizedek ugyanis voltaképpen a gyakorlat jogszabállyá konvertálásáról, a külföldi példák vizsgálatáról és adatptációjáról szólnak. A polgári állam megalapozásáról, s ennek részeként a modern egészségügyi rendszer kiépítéséről.

A szerző jogtörténészként magabiztosan a normákból és a normákra építkezik, így észrevétlenül e folyamatot – magát a szubsumciót, ahogy az életből vett kérdés normává merevül – is nyomon követhetjük. Bár a könyv elsöre a korabeli joganyag olvasmányos feldolgozásának tűnik, a lábjegyzetekben és az irodalomjegyzékben elmélyedve kiderül, hogy jóval több annál. Pálvölgyi Balázs ugyanis sikerrel építette be a munkába a jelentős mennyiségű – korabeli és jelenkori, történeti és jogtörténeti, valamint szakmunkákat egyaránt bőségesen felvonultató – szakirodalmat.¹ A több helyről aprólékosan kigyűjtött levéltári források – lábjegyzetként – szervesen kapcsolódnak a főszövegben tárgyalt problémákhoz. Néha azonban

– mint például az illetőségi kérdés tárgyalásánál – önálló életre is kelnek, bepillantást engedve a szerző további kutatási témáiba, így például a dualizmus kori állampolgársági kérdésekbe, amelynek a községi illetőség hosszú időn keresztül az egyik alapeleme volt. Az informatív lábjegyzet-apparátus – szerves kapcsolódásán túlmenően – szinte önálló életet él, a szövegtől elszakadva újabb és újabb kérdésekre válaszol, felvetéseket tartalmaz, ötleteket ad, további elmélyedésre sarkallja az olvasót. Ugyancsak lábjegyzetekben találhatjuk a korabeli esetjog feldolgozását. Az esetjog felvillantása, beépítése a dolgozat egyik nagy érdeme.²

A szerző tehát egy örökzöld téma hiányzó alapjait próbálja prezentálni olvasmányos stílusban, imponáló magabiztossággal utalva az egyes szakkérdések korabeli jelentőségére, a kialakuló viták szempontjaira. Az intézményrendszer kialakulásának részletekbe menő vizsgálatában elmélyedve azonban nemcsak a kórházak múltjához, hanem más intézmények (például tisztiorvosi hivatal, mentőszolgálat) is számos adalékot nyerhetünk. A dualizmus időszakában fénykorát élő civil szektor szereplőinek működése a gyakorlat oldaláról tárul fel előttünk. A könyv végére érve ismerősként üdvözölhetjük a közegészségügy területén a korszakban működő legjelentősebb egyesületeket és alapítványokat, a lábjegyzetekben felvonultatott szakirodalomban elmélyedve pedig az olvasó kedvet érez e területnek a teljes körű feltárására is. A munka az egykori „civil kurázi” kereteinek felvillantásával jelenkori tanulságokat is hordoz. Az intézményalapításban és –fenntartásban, járvány elleni védekezésben akkor úttörő szerepet vállaló egyesületek és alapítványok (ön)tevékenységén, lehetőségeiken, az állam hozzáállásán, a szabályozási jel-

legzetességeken elmerengve nehéz nem felidézni az 1989 utáni időszak önszerveződési kísérleteit, illetve a buktatókat, amelyeken a civil szektor kezdeti lendülete végül elakadt. A szerző által említett példák (mentőszolgálat, szanatóriumok, kórházak alapítása és fenntartása) modellértékűek voltak, ám a sorok közül a sikeres működés feltételei is előtűnnek. Az öntevékeny szervezetek csak alulról szerveződve, valódi partnerként, megfelelő jogszabályi környezetben képesek felvállalni az állam által el nem látott feladatokat.

A könyv elsődleges célja azonban a közegészségügyi intézményrendszer kiépülésének, specializálódásának, illetve e folyamatok szabályozástörténetének felvázolása és vizsgálata – az állam oldaláról nézve. Ennek során párhuzamosan követhetjük nyomon a közigazgatás különböző szintjein zajló folyamatokat. A téma befogadását megkönnyíti az előzmények mintegy évszázaddal korábbról induló felvázolása.

Ennek köszönhetően még könnyebben érzékelhető az a szemléletváltás, amelynek során a döntési jogkörök a korszakban helyi szintről fokozatosan központi szintre vándoroltak. Nem egy általános, hanem egy-egy megtorpanó, számos reformhullámmal kísért, más reformok végrehajtása által befolyásolt folyamat bontakozik ki az olvasó előtt, amely minden hiányossága és kétértelműsége ellenére alapvetően pozitív mérleggel zárult.

Az egészségügy kezelése ugyanis egyértelműen állami feladattá vált, és az állam igyekezett is a hihetetlen gyorsasággal fejlődő orvostudomány eredményeinek hasznosítására. Ugyanakkor e példa nélküli folyamat megvalósítása számos buktatót rejtegetett, ráadásul az 1914-es világégés az egyre gyorsuló fejlődést rapid módon zárta le. Bár számos nagy alakra az utókor tisztelettel tekint (például Bókai János vagy Korányi Frigyes), ez az úttörő munka „magányos küzdelem” volt, hiszen nyelvezetét és szabályait a kezdeti időben többnyire egy meghatározott kör ismerte csupán, így az eredmények és a tévedések feltárása is az utókor (a történészek és a jogtörténészek) feladata maradt.

A szerző a jogszabályok ismertetésén túl a nagyobb szabályozási témakörök, így például a betegbiztosítás, a közrendészeti szankciók vagy a járványügyi védekezés bemutatására is időt szán. A könyvet olvasva bepillantunk a halottképek és a bábák képzésének korai időszakába, a kórházak különböző típusainak működési feltételeibe és számos, mára már kevésbé ismert fogalom (tisztiorvos, kórörvos vagy a mára már eltűnt cédulás bába) eredetére is fény derül.

A száraz cím és száraznak tűnő téma kétségkívül sokakat elriaszthat a témában való elmélyüléstől. A bátrak azonban a munkát átolvassván úgy érezhetik, hogy egy-

szere két könyvhöz is hozzájutottak. Egyrészt egy kiváló történelmi munkát tartanak a kezükben, amely a dualizmus kora államszervezetének egy kevésbé ismert részletét hozza közelebb, másrészt pedig mintha a XXI. század magyar közegészségügyi reformterveinek eleddig hiányzó,

történelmi felvezetése készült volna el, amelynek ismerete napjaink egészségügyi rendszerének megértéséhez nélkülözhetetlen.

Domaniczky Endre

Jegyzetek

¹ Csak két példával illusztrálva: sem a Bókay-dinasztia – amelynek egyik tagja, a pestszentlőrinci Bókay Árpád néhány évvel ezelőtt kiadott emlékiratainak az időszaknak a csupán a belső szemlélet által ismert összefüggéseit is feltárják –, sem a Délvidék szakértőjeként ismertté vált Thim József orvosi tárgyú írásai nem kerültek el a figyelmét, ennél fogva könyve nem csupán szakkönyvként használ-

ható, de kultúr-, illetve társadalomtörténelmi kutatásokhoz is jól használható.

² Az esetjog részletes, a jelenkori szakmai gyakorlatot is alakítani képes feldolgozásának másik példájára lásd bővebben DOMANICZKY Endre: A konzuli munka jogtörténelmi gyökereiről. Varga Norbert könyvéről. *Külvügyi Szemle*, 2017. 3. sz. 156–161. p.

HÍREK

- **2019. február 7-én** a Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kara, a Győri Ítéltábla és az Országos Bírósági Hivatal szervezésében került sor „Az emlékezés erejével...” című bíróságtörténelmi kiállítás- és konferencia-körút győri tanácskozá-sára.

Széplaki László ítéltáblai elnök és *Handó Tünde*, az Országos Bírósági Hivatal elnökének köszöntő szavait követően *Lévayné Fazekas Judit*, a Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar dékánja megnyitó beszédében hangsúlyozta, hogy „azon munkálkodom, hogy a győri jogászképzésben a több évszázadra visszanyúló jogakadémiai hagyományok, Deák Ferenc öröksége, a deáki értékek tovább éljenek, és a hagyományokhoz hűen erős, és színvonalas jogi képzés legyen Győrben”. Kiemelte, hogy az 1776-ban alapított Győri Királyi Jogakadémia hagyományait, értékeit követve a kar „küldetése csak a régió jogász hivatásrendjeivel, különösen az igazságszolgáltatás letéteményeseivel, bíróságokkal, ügyészségekkel, ügyvédi és közjegyzői kamarákkal összefogva vezethet eredményre”.

A konferencia nyitóelőadását „A polgári peres eljárás kodifikációjának első fejezete – Az oktrojált normától a kodifikációig” *Mezey Barna*, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara Magyar Állam- és Jogtörténelmi Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára tartotta. A polgári perrendtartásról szóló 1868. évi LIV. tc. alapelveit és rendszerét *Barna Attila*, a Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kara Jogtörténelmi Tanszékének tanszékvezető egyetemi docense tekintette át, *Menyhárd Attila*, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának dékánja pedig a bíró igazságszolgáltatásban betöltött szerepéről beszélt.

Lotz Marianne, a Győri Törvényszék kollégiumvezetője Solyom Andor (1866–1936) ítélőtáblai elnök életútjával, *Némethné Szent-Gály Edit*, a Veszprémi Törvényszék elnöke a Veszprémi Királyi Törvényszék működésének történetével, *Csorba Zsolt Ödön*, a Tatabányai Törvényszék elnöke és *Gröber Krisztián* bíró a Komárom-Esztergom-Megyei Bíróságok múltjával, *Baráth Attila*, a Körmendi Járásbíróság elnöke a Szombathelyi Törvényszék „békében és háborúban” való ügyvitelével, míg *Gothárdi Enikő*, a Székesfehérvári Törvényszék bírója a Székesfehérvári Törvényszék 135 éves történetével ismertette meg az érdeklődőket.

- **2019. február 12-én** az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara adott otthont a magyar büntetés-végrehajtási szervezet Szent Adorján Millenniumi Emlékév nyitó rendezvényének. Az „Ezer év hazánk és szakmánk történetében” című tudományos konferencián előadást tartott többek között *Mezey Barna*, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara Magyar Állam- és Jogtörténelmi Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára (Ezer év fordulópontjai a hazai börtönügy történetében), *Lőrincz József* ny. bv. dandártábornok, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara Büntető Eljárásjogi és Büntetés-végrehajtási Jogi Tanszék címzetes egyetemi tanára (Börtönügy a XX. században), valamint *Estók József* ny. bv. dandártábornok, a Nemzeti Közszerződési Egyetem Rendészettudományi Karának címzetes egyetemi docense (A börtönügy szervezetrendszerének kialakulása és fejlődése a XIX. században).

- **2019. március 27-én** a Nemzeti Közszerződési Egyetem Államtudományi és Közigazgatási Kar Magyar Állam- és Jogtörténelmi Intézete kerekasztal-beszélgetést szervezett a Habsburg–Lotharingiai-ház főhercegével, Habsburg Györggyel. Az esemény során

Habsburg Györgyöt *Szabó Mátyás*, az intézet tanársegédje kérdezte, majd a rendezvény végén az egyetem oktatói, hallgatói és vendégei is feltehettek kérdéseiket. A beszélgetés során a résztvevők értekeztek a Habsburg-dinasztia történetéről, a birodalmi eszméről

(Reichsidee), az Osztrák–Magyar Monarchiáról, a katolikus vallás szerepéről, Habsburg György különböző tisztségeiről, megbízásairól és tapasztalatairól, valamint az Európai Unió és benne Magyarország jövőbeli kihívásairól.

A Gondolat Kiadó könyvajánlata

KUKORELLI ISTVÁN

Hány éves az Alaptörvény?

A régi-új kérdése az Alaptörvényben

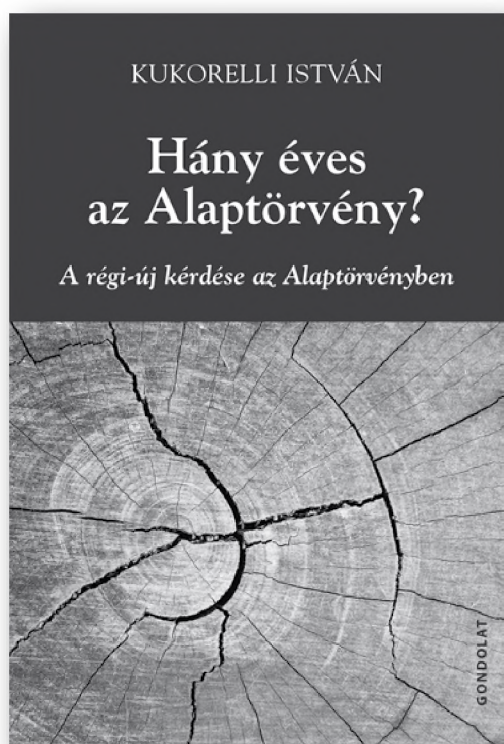
A tematikus tanulmánykötet a *Hány éves az Alaptörvény?* címet viseli és ez a címadó tanulmánya is. A *Hányas vagy?* kérdése nem ismeretlen a köz-és magánbeszélgetéseinkben, s különös jelentősége van a számoknak a több szempontból sajátos, megszakításokkal, rendszerváltásokkal tarkított magyar alkotmánytörténetben is.

A könyv két fejezetből áll, az elsőben az elvibb, alkotmányjogi írások találhatóak, a második történetibb és talán személyesebb hangvételű.

A könyv alkotmánytörténetileg lényegében és nagyvonalakban a 20. század közepétől 2016-ig nyomon kíséri a magyar állam és alkotmány történetét. Központi témája az 1989–90-es alkotmányos rendszerváltozás. Siker

es volt-e alkotmányjogi értelemben a rendszerváltozás, vagy itt kell keresni az ősbűn forrását? *Annus mirabilis*ként, vagy *annus miserabilis*ként vonul be a történelembe ez a két év, ami alatt több történet, mint a megelőző negyven évben összesen.

Miután a szerző résztvevője volt az alkotmányos rendszerváltozás folyamatainak, ezért néhány személyesebb hangú visszaemlékezés, interjú is található a kötetben (Népfrontátvétel, emlékeim a taxisblokádról, Szárszó). Ezeket nem vinném magammal.

286 oldal, 3000 Ft
ISBN 978 963 693 743 0

E SZÁMUNK SZERZŐI

Domaniczky Endre PhD konzul, Magyarország Nagykövetsége Canberra (Ausztrália); **Hajnáczy Tamás** PhD kisebbségpolitikai szakértő, Károli Gáspár Református Egyetem; **Hollósi Gábor** PhD tudományos főmunkatárs, Veritas Történetkutató Intézet; **Horváth József** mb. előadó, Széchenyi István Egyetem, Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar, Jogtörténeti Tanszék, igazgatóhelyettes, Dr. Kovács Pál Könyvtár; **Lentner Csaba** CSc egyetemi tanár, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Allamtudományi és Közigazgatási Kar, Kormányzástani és Közpolitikai Tanszék; **Mireisz Tímea** PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola; **Nagy J. Endre** DSc professor emeritus, Semmelweis Egyetem; **Ordasi Ágnes** PhD-hallgató, Károli Gáspár Református Egyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola; **Téglásiné Kovács Júlia** PhD egyetemi adjunktus, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Allamtudományi és Közigazgatási Kar, Alkotmányjogi és Összehasonlító Közjogi Tanszék; **Vasas Tamás** PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Marton Géza Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola

E számunk megjelenését a Nemzeti Közszolgálati Egyetem támogatta.

TISZTELT SZERZŐINK!

A Jogtörténeti Szemle Szerkesztőbizottsága a szerkesztés és a nyomdai előállítás megkönnyítése érdekében kéri, hogy írásait e-mailen a beliznai.kinga@ajk.elte.hu címre küldjék el.

Kérjük, hogy nevük mellett közöljék jelenlegi beosztásuk és munkahelyük pontos és teljes megnevezését is, annak érdekében, hogy hiteles adatokat tudjunk közölni!

A szerkesztőség legfeljebb 1 íves (= 40 000 n) tanulmányokat fogad el.

A tanulmányokhoz szükséges egy 1000–1500 karakter terjedelmű német nyelvű összefoglaló csatolása.

A szerkesztőség kéri a következők szíves figyelembevételét:

- A szöveget Word programban, 12 pontos Times New Roman betűtípussal írva kérjük megküldeni.
- A szövegben – az egyedi szerzői kiemeléseken túl – kérjük a mű-, valamint a folyóiratcímek kurziválását, továbbá a nevek, intézmények teljes nevének kiírását. A szövegben ezen túlmenően minden más formázás mellőzését kérjük.
- A jegyzeteket végjegyzet formájában kérjük elhelyezni.
- Az irodalomban említett szerző(k) teljes nevét és a mű pontos, teljes címét kérjük feltüntetni az alábbi módon:
 - Szerző(k) (vezetéknev kiskapitális), cím (kurzíválva), alcím (ha van, kurziválva), (ha van, fordító), kiadás helye, ideje, kiadó, az egész kötet vagy a hivatkozott idézet oldalszáma, sorozatcím. Például KRIPPENDORFF, James prof.: *Az új-guineai shelmikedmuk élete*. Ford. BARTOS Tibor. Budapest, 2002, Gondolat, 340. p.
 - Folyóiratban megjelent tanulmány esetében: szerző, cím, a folyóirat címe (kurzíválva), kiadási év, hányadik szám (napilapoknál dátum), oldalszám. Például FELTŐ Ferenc: *Négyszáz éve született Descartes*. *Jelenkor*, 1993. 1. sz. 17–250. p.
 - Ha gyűjteményes kötetben megjelent írásra utal: szerző, cím, „In” szócska (kettőspont nélkül), a gyűjteményes kötet szerzője vagy szerkesztője, a gyűjteményes kötet címe, illetve alcíme (kurzíválva), kiadás helye, ideje, kiadó neve, oldalszám, sorozatcím. Például KOMORÓCZY Géza: *A babilóni fogság*. In KOVÁCS Géza (szerk.): *Hagyományok ütközése*. Budapest, 1998, Blanko, 56–99. p.
 - A végjegyzetekben már szereplő műre történő rövidített hivatkozás: szerző vezetékneve és a mű kiadásának évszáma, oldalszám. Például KOMORÓCZY 1998, 98. p.
- Az oldalszámot a magyar „o.” helyett „p.” (pagina) jelzéssel kérjük ellátni.

Kérjük a szerzőket, hogy a tanulmányokhoz szíveskedjenek illusztrációként képanyagot küldeni. Nyomdatechnikai okokból csak fekete-fehér fotók vagy vonalas ábrák közlésére van módunk. Az illusztrációkat digitalizált formában (min. 300 pixel/inch, 300 dpi felbontásban, TIFF vagy JPEG formátumban) kérjük megküldeni.

Kérjük a szerzőket, hogy a kézirat benyújtásakor tegyenek nyilatkozatot arról, hogy írásukat még nem ajánlották közlésre más kiadónak, és hogy az nem is jelent meg korábban (lényegileg hasonló formában).

Ha a megküldött tanulmányok a fenti követelményeknek nem felelnek meg, úgy azt a szerzőhöz visszajuttatjuk.

Köszönettel

a Szerkesztőbizottság

INHALT

AUFSÄTZE

LENTNER, Csaba – Kollektaneen zur Geschichte der ungarischen Notenbankregulierung nach dem zweiten Weltkrieg, von der Abschaffung des zweistufigen Bankensystems bis zur Wiederherstellung des zweistufigen Bankensystems	1
TÉGLÁSINÉ KOVÁCS, Júlia – Die Geschichte des Essens und der historische Abriss der Entwicklung des Lebensmittelrechts	8
NAGY, J. Endre – Ungarische Staatstheorie im 19. Jahrhundert I. Die Debatte von Munizipalisten und Zentralisten	18
WERKSTATT	
VASAS, Tamás – Wer ist der Gentry? Győző Concha über den Wandel der ungarischen Standgesellschaft in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts	26
MIREISZ, Tímea – Überblick über die Unterscheidung zwischen strafrechtlicher und zivilrechtlicher Haftung in der ungarischen Rechtsgeschichte I.	35
DISPUT	
HOLLÓSI, Gábor – Historisches Gedächtnis in der Begründung des Gesetzes Nr. 1 von 1920	40
QUELLE	
Beiträge zur Regelung der Frage von „streunender Zigeunern“. Verordnung Nr. 15.000/1916. des ungarischen königlichen Innenministers über die Designation des Aufenthaltsortes der streunenden Zigeuner – HAJNÁ CZKY, Tamás	46
ÜBER BÜCHER	
HORVÁTH, József – „Ich mache die nächste letztwillige Verfügung vor den glaubwürdigen Zeugen, die ich angefordert habe...“ Testamente von leibeigenen Bauern in der Landstadt Szentes. Über das Buch von Mária Homoki-Nagy	53
ORDASI, Ágnes – Notare im Südland (Délvidék). Über das Buch von Gábor Rokolya	57
DOMANICZKY, Endre – Institutionelles System der ungarischen öffentlichen Gesundheitsverwaltung (1867–1914). Über das Buch von Balázs Pálvölgyi	60
NACHRICHTEN	
AUTOREN DIESES HEFTES	64

Auf der Titelseite: József Eötvös (1813–1871) Staatsmann und Schriftsteller (Bildarchiv Austria)

1835 Kanzleinarbeiter, 1839 zum Ehrenmitglied der Ungarischen Akademie der Wissenschaften gewählt, nahm er 1840 gründete er am Reichstag 1839–40 das erstmal am politischen Leben, zusammen mit László Szalay die Zeitschrift Budapesti Rendszer (Budapesti Szemle). Er gründete mit seinen westlich orientierten Freunden gegenüber der traditionellen Autonomie-Freundlichkeit Lajos Kossuths die Gruppe der Zentralisten (auch Doktrinäre genannt). 1848 im ersten ungarischen Kabinett Minister für Kultus und Unterricht. 1856 Vizepräsident, 1866 Präsident der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Ganz auf Seite der Deákischen Politik nahm er bedeutenden Anteil am Zustandekommen des Ausgleichs von 1867.

Rechts

geschichtliche Rundschau

Internationales Redaktionskollegium:

Prof. Dr. Wilhelm Brauner (Wien), Prof. Dr. Izsák Lajos (Vorsitzender des Redaktionskollegiums), Prof. Dr. Peeter Järvelaid (Tallinn), Prof. Dr. Günther Jerouschek (Jena), Prof. Dr. Srđan Šarkič (Novi Sad), Prof. Dr. Kurt Seelmann (Basel), Prof. Dr. Erik Štenpien (Košice), Prof. Dr. Martin Löhnig (Regensburg)

Redaktionskollegium: Dr. Barna Attila, Prof. Dr. Béli Gábor, Prof. Dr. Homoki-Nagy Mária, Dr. Konec Ibolya, Prof. em. Dr. Máthé Gábor, Prof. Dr. Mezey Barna, Prof. Dr. Révész T. Mihály, Prof. Dr. Stipta István, Prof. Dr. Szabó Béla, Prof. Dr. Szabó István

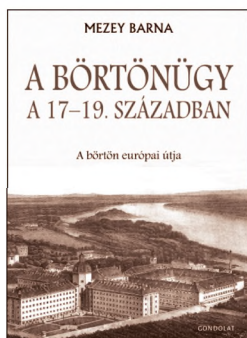
Chefredakteur: Prof. Dr. Mezey Barna
Redakteurin: Bódiné dr. Beliznai Kinga

Anschrift der Redaktion: 1053 Budapest, Egyetem tér 1–3, 2. Stock, Zi. 211 Tel./Fax: +36-1-411 65 18
ISSN 0237-7284

Herausgeber: Lehrstuhl für Rechtsgeschichte der Universität zu Debrecen, Lehrstuhl für Ungarische Staats- und Rechtsgeschichte der Eötvös-Loránd-Universität, Institut für Rechtsgeschichte und Rechtstheorie der Károli-Gáspár-Universität der Reformierten Kirche, Lehrstuhl für Rechtsgeschichte der Universität zu Miskolc, Lehrstuhl für Staats- und Verwaltungsgeschichte der Nationalen Universität der Öffentlichen Dienste, Lehrstuhl für Rechtsgeschichte der Katholischen Pázmány-Péter-Universität, Lehrstuhl für Rechtsgeschichte der Universität zu Pécs, Lehrstuhl für Rechtsgeschichte der Széchenyi-István-Universität, Lehrstuhl für Ungarische Rechtsgeschichte der Universität zu Szeged

Verantwortlicher Herausgeber: Prof. Dr. Mezey Barna
Verlag: Gondolat Kiadó

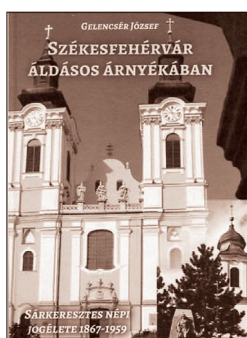

A BÖRTÖNÜGY A 17-19. SZÁZADBAN. A BÖRTÖN EURÓPAI ÚTJA Mezey Barna

A kötet a szerző több évtizedes kutatása, több, e témába vágó monográfiájának foglalatoként és közel százötven tanulmánya szintézisaként vázolja fel a börtönügy fejlődésének évszázados európai történetét és fejlődési tendenciáit. A bűnözőkép változásait, a szabadságvesztés-büntetés tér foglálásának történetét, a fogvatartottak kezelésének változásait, a reszocializáció, a nevelés, a lelki gondozás, a munkáltatás megjelenését és formaváltozásait, a környezet humanizálását, az építészeti szempontok majd épülettervek és megvalósult konstrukciók hatásait; mindezt kiegészítve a fokozatosan kiépülő szakirodalom, szaktudományosság, a szakmai terminológia és végül a börtönügyi szabályozás (a büntetés-végrehajtási jog) kibontakozásával.

A kötet az európai börtönügy formálódását tárgyalja, amelybe illesztve az európai büntetés-végrehajtási tendenciák keretében értelmezi a magyar fejlődés történetét. A jelzett időszakot illetően feldolgozza a büntetés-végrehajtás szakmai vonatkozásait és jogpolitikai összefüggéseit, a törekvések jogszabályi megtestesülését és azok gyakorlati hatásait. Fő szempontja a nyugat-európai változások Magyarországra gyakorolt hatásainak értékelése, különös tekintettel a büntetőjogi kodifikációkra, a reformkori fogházjavító mozgalmakra, az 1843. évi büntető anyagi jogi és börtönügyi törvényjavaslatokra, Deák Ferenc börtönügyi munkásságára, valamint a magyar büntetés-végrehajtási intézeti hálózat kiépítésére, az 1878. évi kodifikációig és az 1880. évi Házzabályok kibocsátásáig.

ISBN 978 963 693 642 6, Gondolat Kiadó, 2018, 607 p.

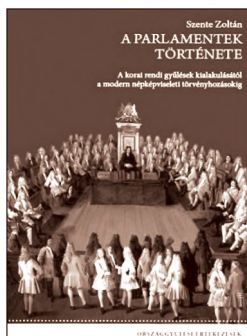

SZÉKESFEHÉRVÁR ÁLDÁSOS ÁRNYÉKÁBAN. SÁRKERESZTES NÉPI JOGÉLETE 1867-1959 Gelencsér József

„Életem évtizedek óta két kultúra, két tudomány által határolt keretek között zajlik. Az egyik a népi, a másik a jogi kultúra. Az előbbi az ősit, a hagyományost jelenti; a múlt, az elődök örökségét, a nemzet iránti hűséget. Az utóbbi, a jog a jelen és a jövő formálását, az európai hatásokat, a sajátos gondolkodásmódot.” – vallja magáról a szerző.

A Székesfehérvárhoz nagyon közel fekvő Sárkeresztes ezer szállal kötődött és kötődik a királyi városhoz. Mindez megfogható a népi kultúra, a közösség sorsában és az egyéni sorsokban is. Erről is szól a gazdagon illusztrált, a „működő” falut bemutató, öt nagy fejezetből álló kötet, amely címe ellenére nem szűkül le Sárkeresztes közigazgatási területére, ahol kell, más magyar térségekre, tájegységekre, illetve külföldre (horvát, szerb, bosnyák, hercegovinai, montenegrói, illetve szlovák források felhasználásával) kiterjedő összehasonlításokat tesz. A helyi népi jogélet történéseit a családi jog, a magánjog, a kötelmi jog és az öröklési jog címet viselő fejezetekből ismerheti meg az olvasó.

ISBN 978 615 5413 30 8, Szent István Király Múzeum, 2018, 688 p.

A PARLAMENTEK TÖRTÉNETE. A KORAI RENDI GYŰLÉSEK KIALAKULÁSÁTÓL A MODERN NÉPKÉPVISELETI TÖRVÉNYHOZÁSOKIG Sente Zoltán

Sente Zoltán monográfiája egyedülálló vállalkozás mind a magyar, mind a nemzetközi szakirodalomban. A térben és időben is óriási témát felölölő mű egy átfogó intézménytörténeti bemutatást nyújt a parlamentek kialakulásától a modern népképviseleti intézmények létrejöttéig. Közel 700 évet fog át, s a feldolgozás az összes parlamentre kiterjed. A téma ilyen, teljes körűre törekvő feldolgozása teszi páratlaná ezt a kötetet. Az eddigi nagy, összefoglaló művek ugyanis vagy csak Európa nyugati régióival foglalkoztak, vagy csak egy jól körülhatárolható korszakot tárgyaltak szintén Nyugat- és Dél-Európára koncentráva. Egyedi szemléletmódot képvisel abban is, hogy a nyugati rendi gyűlésekkel párhuzamosan, azonos szempontok szerint tárgyalja Közép-Európa, valamint más perifériák képviseleti intézményeit is (Lengyelország, Magyarország, illetve a csatolt részek, vagyis Erdély és Horvátország, Skandinávia, később az első amerikai és ázsiai parlamentek). Ennek a szemléletnek és tárgyalási módnak eredménye a közép-európai parlamentek egyfajta rehabilitációja is, mivel azok a nyugati feldolgozásokban inkább csak említésként és a nyugati minták követőiként szerepelnek. A szerző ezzel az alapos-sággal képes bizonyítani, hogy elsősorban a lengyel és a magyar parlamenti fejlődés nem nyugati mintakövetés eredménye volt, ahogy azt a mainstream nyugati történettudomány tudni véli. A parlamentek fejlődésének tudományos igényű bemutatása mellett az olvasó számtalan érdekes történettel, az országgyűlések szervezetét, működését és szimbolikáját bemutató részlettel is megismerkedhet ebből a több szempontból is kivételes könyvből.

ISBN 978 615 567 444 0, Országház Könyvkiadó, 2018, 662 p.

DESZKAFALAK ÉS POTYAVACSORÁK. VÁLASZTÓI MAGATARTÁS PESTEN A TISZA KÁLMÁN-KORSZAKBAN Gerhard Péter

Illik-e a magyar nép nyitott lelkiállathoz más, mint a nyílt szavazás intézménye? – érveltek hajdanán a titkos választás ellenzői. A közvéleményt és a politikát mindig érdekelte, hogy milyen társadalmi csoportok milyen pártokra szavaznak. Kít milyen úton-módon lehet megnyerni, mozgósítani? Milyen egy politikai rendszer legitimitásának társadalmi megalapozottsága? A dualizmus kori választások kutatói hosszú időn keresztül mégsem hasznosították a nyílt választások során keletkezett név szerinti szavazási listákat. A választók ugyanis csoportosan, a kortes vezetésével vonultak fel a szavazóhelyiséghez, ahol egyenként regisztráltak, hogy a megjelent szerepel-e a választói névjegyzékben, és hogy mire voksolt. Ezek a szavazási listák nem mindenütt maradtak sajnós fenn, mégis, ahol elérhetőek, egyéb források és (mindenkelőtt a sajtó) segítségével páratlanul izgalmas forrást jelentenek egy-egy választás eredményének és az egész választói szisztéma működésének megértéséhez. A történész munkájának elégtétele, ha egy múltbeli politikai rendszer fogyatékosságából ma módszertani előnyt tud kovácsolni.

Gerhard Péter ennek a társadalomtörténeti alapoású politikai szociológiai megközelítésnek az egyik úttörő képviselője Magyarországon. Monográfiájában Pest három választókerületének (Belváros, Terézváros, Ferencváros Kőbányával együtt) három Tisza Kálmán-kori választását (1878-1884) elemzi mélyreható alapos-sággal és értő érzékenységgel.

ISBN 978 615 811 561 2, Korall Kiadó, 2019, 302 p.